

SIPOS BALÁZS

Az angol nyelvű médiatörténet-írásról

Rövid szemlémben az angol nyelvű médiatörténet-írást szeretném bemutatni – ami azonban lehetetlen vállalkozás. Ha csak a brit (egyesült királysági) vagy az észak-amerikai (egyesült államokbeli) médiatörténet-írást kellene tárgyalni, az is reménytelen vállalkozás lenne, de mert eme diszciplína „lingua francája” az angol, még annál is rosszabb a helyzet, hiszen az angol nyelvű szakirodalom egyúttal a nemzetközi vagy transznacionális médiatörténet-írást képviseli. Igaz ez még akkor is, ha figyelmen kívül hagyjuk például az egyes európai országokban megjelenő angol nyelvű folyóiratokat (például a Lengyel Kommunikációtudományi Társaság negyedévi folyóiratát, a Central European Journal of Communicationt) és szakkönyveket, és közülük csak azokat vizsgáljuk meg, amelyek vagy amelyek szerzői az angol nyelvű nemzetközi térben is szerepet játszanak. E miatt a körülmény miatt elsősorban mégis a brit és az USA-beli szakirodalom helyzetére szűkítem vizsgálatomat, bizonyos kérdésekre koncentrálva.

A médiatörténet mint tudományterület

Az első probléma nyilvánvalóan a médiatörténet mint diszciplína helyzetével, más tudományterületekhez való viszonyával kapcsolatos. James Curran nagyhatású tanulmányában a médiatörténet-írást a médiatudomány (media studies) elhanyagolt nagyszülőjének nevezi,¹ amihez Siân Nicholas azt fűzte hozzá, hogy másfelől pedig „a történetírás csupán félig elismert ivadéka”.² Ugyanebben a „beszélgetésben” Tom O’Malley az úgynevezett szinoptikus médiatörténetek készítése kapcsán azt is megemlítette: a mai médiatörténészeknek számolniuk kell azzal a fejleménnyel, hogy a politika- és a társadalomtörténet-írás „számtalan különféle típusú történetekre fragmentálódott”, és ezen belül, ezekhez a halmazokhoz képest kell műveiket elkészíteniük és elhelyezniük.³ Többben a kultúrtörténet-írást és a történetírás kulturális fordulatát említik kihívásként.

¹ CURRAN, James, *Media and Power*; London, New York, Routledge, 2006, (Az első kiadás éve: 2002.) 4.

² Michael Bailey, Su Holmes, Siân Nicholas, Tom O’Malley, Michael Bailey (ed.), *Narrating Media History. Roundtable (= Roundtable) = Media History*, (16.), 2010/2, 243.

³ Uo. 245.

Azt látjuk tehát, hogy médiatörténeti tárgyú művek születnek a médiatörténet diszciplináján belül, a történetírás kereti között, a médiatudomány és a társadalomtudományok úgynevezett történeti tanulmányai részeként (itt az önálló „history” és az egyes tudományterületek, például a médiatudomány, a szociológia vagy a politikatudomány részét jelentő „historical studies” megkülönböztetéséről van szó),⁴ továbbá bizonyos egyéb humán tudományok részeként. Azt is látjuk azonban, hogy ennek a szempontrendszernek az alapja egyfelől a téma, a kutató által alkalmazott módszer és elméleti modellek, valamint az adott tanulmányban, monográfiában fontosnak számító kérdés, másfelől a kutató, szerző identitása, (ön)besorolása – azaz az eltérő jellegű szempontok egyszerre való alkalmazása miatt módszertanilag nem túl megalapozott módon áll elő a médiatörténet mint diszciplína (pontosabban az ide sorolható művek halmaza). Ugyanakkor a médiatörténet-írás történetével foglalkozók ilyen módon járnak el, amikor érzékeltetni kívánják, hogy miféle erőteljes burjánzás tapasztalható „általában” a médiatörténet-írás „területein”. Még akkor is így tesznek, ha csak utalnak rá, vagy amikor megemlítik, hogy ez vagy az a médiatörténeti szempontból fontos monográfia történeti, de nem médiatörténeti jellegű. (Siân Nicholas hivatkozott írásában a médiatörténet-írás köztes pozícióját így határozta meg: „a médiatörténet olyan hibrid műfaj, amely a médiatudomány és a történetírás, a társadalom- és a humán tudományok érintkezési felületén található”).⁵

A médiatörténet hibrid vagy interdiszciplináris jellegéből következők, hogy direkt módon is felmerül önállóságának kérdése. Hiszen valós dilemmának tűnik, hogy ha a médiatörténet-írást egyrészt a tárgy, másrészt a saját módszertan (ide értve a modelleket is) határozza meg, akkor vajon nem egy olyan történeti téma-terület-e „csupán”, ahol elsősorban a különféle társadalomtudományok művelőit találjuk, lévén a szükséges módszertani ismeretekkel inkább ők rendelkeznek.⁶ Ezt a dilemmát felerősíti, hogy az olyan rendezvényeken, mint az Európai Kommunikációkutatói és Oktatási Társaság kongresszusai, a Kommunikációtörténeti Szekción kívül a Közönségkutatói Szekcióiban és másutt is rendszeresen tartanak történeti tárgyú előadásokat. Továbbá a médiatudományban fontos, sokat

⁴ SIMONSON, Peter, PECK, Janice, CRAIG, Robert T., JACKSON Jr., John P., *Introduction = The Handbook of Communication History (= Communication History)*, New York, London, Routledge, 2013.

⁵ *Roundtable*, 243.

⁶ A kérdés természetesen messze nem ilyen egyértelmű: a Klaus Bruhn Jensen szerkesztette módszertani kézikönyv (*A Handbook of Media and Communication Research, Qualitative and Quantitative Methodologies [= Research]*, 2. kiadás, New York, Routledge, 2012.) egyrészt igazolja a módszertani ismeretekben való jártasságról mondottakat, viszont – érdekes módon – a történeti vizsgálatokról szóló fejezet (SCANNELL, Paddy, *History, media and communication*) éppen módszertanilag nem túl megalapozott. Bill Kovarik monográfiájának (*Revolutions in Communication, Media History from Gutenberg to the Digital Age*, New York, Continuum, 2011.) bevezetője – a történetírás objektivitásának kérdéséről szóló kétoldalas rész után – a média társadalomelméletéről közöl egy ennél is rövidebb összefoglalást, majd részletesebben tárgyalja a technológiai determinizmus kérdését, értelemszerűen McLuhan körül forogva. Az itt bemutatott koncepciók azonban a kötetben visszafogottan jönnek csak elő.

idézett, újabb és újabb kutatásokat inspiráló kötetek között több is akad, amely történeti vizsgálatok eredményeit is tartalmazza, és nem csak „mellékesen”, a múltbeli előzményeket csupán kötelezően megemlítve.⁷

Ez átvezet a következő kérdéshez: a médiatörténet-írást vajon nem a kommunikációtörténet-írás részeként, alterületeként kellene szemlélnünk? Vagy esetleg média- és kommunikációtörténet-írás az „egységes egész”?⁸

A diszciplináris meghatározás nehézségei miatt tovább szűkítem az elemzés fókuszát: az egyszerűség kedvéért a szerzők, kutatók, szerkesztők, kiadók által médiatörténetinek nevezett írásokról szólok (például a *Feminist Media History* című kötetről), függetlenül attól, hogy a szerzők történészek, médiatörténészek, médiakutatók vagy társadalomtudósok-e. Azért, hogy a vak véletlenül kívül más szervező elve is legyen írásomnak, ebből a termékből vitákat kiváltó munkákat, illetve olyan polémiákat mutatok be röviden, amelyek befolyásolják vagy befolyásolhatják a médiatörténet-írást mint gyakorlatot. Akár Magyarországon is.

A munkák esetén, tulajdonképpen a publikálás helyét alapul vevő besorolásának azonban az a következménye, hogy úgy tűnhet: a médiatörténet-írás önálló diszciplína vagy legalábbis én ekként kezelem. Ugyanakkor egy-egy esetben eltérek ettől a szűkítő eljárástól (ami, mint az előbb leszögeztem, a tudományterület értelmezését, észlelését is befolyásolja), és bizonyos témák kapcsán más diszciplínák vizsgálatait is megemlítem (vagy csak más, a médiatörténetre nem utaló címet viselő könyveket is felhozok példának). Ebben, ha nem is kizárólag, saját kutatási érdeklődésem befolyásol.

A médiatörténet-írás kiterjedésének eddig pertraktált problémái miatt nem általános leírást szeretnék adni a „diszciplína” helyzetéről (ahogy az angol nyelvű szakirodalom alapján látszik). Ehelyett kiválasztottam néhány kérdést, problémát, és azokat próbálok vázlatos módon bemutatni. Ezt annál inkább is megtehetem, mert magyar kutatók is írtak már médiatörténetről szóló historiográfiai, módszertani tanulmányt.⁹

⁷ Erre jó példa HALLIN, Daniel C., MANCINI, Paolo, *Comparing Media Systems, Three Models of Media and Politics*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004. Ennek a kötetnek hamar megjelent a magyar fordítása is (*Médiarendszerek, A média- és politikai rendszerek három modellje*, Budapest, AKTI, Gondolat, 2008.), köszönhetően az akkor még működő Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézetnek. Nem ilyen nagyhatású, de illusztratív példa: MCNAIR, Brian, *The Sociology of Journalism*, London, Arnold, 1998.

⁸ Klaus Bruhn Jensen a média- és kommunikációtudomány története alapján arra a következtetésre jutott, hogy az 1980-as évektől kezdve e kettő konvergenciája zajlik, és ma már egy tudományterületként kell „róluk” beszélni. Ráadásul Maurice Merleau-Ponty az *Észlelés fenomenológiája* című könyve nyomán az emberi testet (önmagában és eszközeivel együtt) a médiumok közé sorolja, ami tovább erősíti az egységes média- és kommunikációtudomány teóriáját. JENSEN, Klaus Bruhn, *The state of convergence in media and communication research = Research*, 1–5.

⁹ A teljeség igénye nélkül, időrendben visszafelé haladva: LIPTÁK Dorottya, *Írjunk médiatörténeteket, de hogyan? Historiográfiai megközelítés = Magyar Könyvszemle*, 2014, 431–451.; LIPTÁK Dorottya, *A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások állapotáról (paradigmaváltás – problémafeltárás – alapelvek – programok – feladatok) = Magyar Tudomány*, 2011, 1121–1131.;

Az elmélet szerepe: az újságírás- és médiatörténettől a kultúrtörténetig

Lehetséges, hogy a médiatörténet-írás a „médiatudomány nagypapája/nagymamája” és a „történetírás ivadéka” – de Nagy-Britanniára és az USA-ra gondolva tekinthetjük a sajtótörténet vagy az újságírás-történet valamiféle „továbbfejlődésének” is. A sajtótörténet az USA-ban és (elsősorban) Nagy-Britanniában politikatörténeti jellegű volt, és egyes újságok intézménytörténetét, egyes újságírók vagy laptulajdonosok biográfiáját jelentette.¹⁰ Fordulatot itt a társadalomtörténeti premisszák megjelenése eredményezett (ebből a szempontból Michael Schudson szociológiai tárgyú disszertációjának szerepét hangsúlyozzák), ami mára elvezetett oda, hogy a médiatörténetben a média társadalmi, intézményi és kognitív dimenzió lettek fontosak (erre még visszatérek).¹¹

Az újságírás-történet helyzete problémásabbnak tűnik, aminek az oka jelentős részben az, hogy az újságírás-tanulmányok (journalism studies) az egyetemi oktatás elkülönülő területe és emiatt valamiféle „zárvány” lett. James Carey 1974-es esszéjében, amely ma is a területről való gondolkodás kiindulási pontja, azt írta, hogy az újságírás-történet a klasszikus történetírás foglya, mégpedig ezért, mert teleologikus: ragaszkodik ahhoz a nagy elbeszéléshez, miszerint az újságírás története a kifejezés szabadsága irányába tartó „progresszív menetelés”. (Ennek azonban elméleti vagy elméleti jellegű okai is vannak, mégpedig az úgynevezett normatív társadalomelméletek közé tartozó normatív médiaelmélet, amely szintén a demokrácia működése felől nézve próbálja leírni a média – akár múltbeli, akár jelenbeli – működését.)¹² Az újságírás-történeti kutatásokban az 1960-as évektől kezdve annyi változás következett be – így Carey –, hogy a nők és a kisebbségek is bekerültek, mert beleillettek ebbe a narratívába.¹³

Carey először több mint negyven éve megjelent tanulmányát azért tartják ma is aktuálisnak, mert az újságírás-történet tudományos hatása elhanyagolható,

BAJOMI-LÁZÁR Péter, *Média és társadalom*, (2. kiadás.) Budapest, PrintXBudavár, Médiakutató Alapítvány, 2008, 13–18.; GYÁNI Gábor, *Sajtótörténet a társadalomtörténet szempontjából = Médiakutató*, 2006, 1, 57–64.; SZAJBÉLY Mihály, *A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról = Médiakutató*, 2005, 1, 71–79.; SZÉCHENYI Ágnes, *A huszadik század hiányzó magyar sajtótörténete, Adósságlista és javaslat = Magyar Tudomány*, 2004, 1150–1163.; SÍPOS Balázs, *Unter Disziplinen. Histrosche Medien- und Kommunikationsforschung in Ungarn = Medien und Zeit*, 2003, 3, 8–22.

¹⁰ Elég csak belenézni Stephen Koss monumentális munkájába: *The Rise and Fall of the Political Press in Britain*. I–II., Chapel Hill, London, The University of North Carolina Press, 1984.

¹¹ SCANNELL 2012, i. m. 199.; CROWLEY, David, HEYER, Paul, *Media = Communication History*, New York, London, 58.

¹² CHRISTIANS, Clifford G., GLASSER, Theodore L., MCQUAIL, Denis, NORDENSTRENG, Kaarle, WHITE, Robert A., *Normative Theories of the Media. Journalism in Democratic Societies*, Urbana, Chicago, University of Illinois, 2009.

¹³ CAREY, James W., *The Problem of Journalism History = The American Journalism History Reader*, eds. BRENNEN, Bonnie, HARDT, Hanno, New York, Routledge, 2011, 22–27.

mivel nincs nemzetközi horizontja, hanem parokiális,¹⁴ és mivel „izolálódott az akadémiai lélettől”, amin csak az segíthet, ha tanul a kommunikáció- és a történettudománytól, a szociológiától, a kultúratudománytól, az antropológiától, a földrajz- és közgazdaságtudománytól. (És itt az útkereszteződés ismerős metaforájához értünk, miszerint az újságírás-történet a humán és társadalomtudományok kereszteződésében található¹⁵ – ahogy akár a médiatudomány, akár a médiatörténet-írás.) Azaz még mindig aktuálisnak tűnik Carey problémafelvetése, a megújulásra vonatkozó ajánlata pedig időtállóan bizonyult. Ő ugyanis a *Communication as Culture* című híres kötetében azokhoz csatlakozott, akik a kommunikációt mint kultúrát fogják fel. Meghatározása szerint „a kommunikáció szimbolikus folyamat, amelynek során a valóságot előállítják, fenntartják, javítják és átalakítják”,¹⁶ ez pedig hasonló ahhoz, amit Raymond Williams írt a *Long Revolution* című 1961-es munkájában: „a kommunikáció folyamata valójában a közösség működése: a közös jelentések formálása, és ennek érdekében [végzett] közös cselekvések és célok”.¹⁷

Careyre Williamsen kívül többek között hatott Clifford Geertz, akinek kultúra- és világnépmeghatározásában („a dolgok tiszta megjelenése [...], azaz a természetről, az énről, a társadalomról alkotott képzetek összessége [...] a rendről alkotott legáltalánosabb eszmék”)¹⁸ szintén felfedezhető a kommunikáció szerepe, valamint hatott rá a brit kultúratudomány is. Rick Popp szerint éppen ez Carey aktualitásának a titka: munkássága illeszkedik a történetírás kulturális fordulatához, a kommunikáció új kultúrtörténetéhez, amely a kommunikáció befogadók gondolkodására gyakorolt hatását tartja fontos témájának. Azaz az újságírás kultúrtörténete a „fantáziadús világcsinálás” történeteként ma is érdekes.¹⁹

Visszatértünk tehát a következő dilemmához: mi a média-, a kommunikáció- és a kultúrtörténet-írás viszonya? Ebből a szempontból elsőként néhány kommunikációelméleti fejleményt kell megemlíteni, amelyek következményeit Roger Silverston így foglalt össze a *Why Study the Media?* című 1999-es kötetében: a médiát a „tapasztalat általános szövetének” részeként kell tanulmányozni. A média „[m]egszűri és keretbe foglalja a mindennapok valóságát a maga egyszeri és sokszoros reprezentációval, azzal, hogy mércét és viszonyítási pontot nyújt az életvezetéshez, a mindennapos tapasztalat létrehozásához és fenntartásához [...]”.

¹⁴ KOVARIK, Bill, *Revolutions in Communication, Media History from Gutenberg to the Digital Age*, New York, Continuum, 2011, 2–3.

¹⁵ ROESSNER, Amber, POPP, Ride, CREECH, Brian, BLEVENS, Fred, „*A Measure of Theory?*” *Considering the Role of Theory in Media History = American Journalism*, 2013, 2, 260, 262, 263.

¹⁶ CAREY, James W., *Communication as Culture, Essays on Media and Society*, Boston, Unwin Hyman, 1985, 23.

¹⁷ WILLIAMS, Raymond, *Long Revolution*, New York, Chatto & Windus, 1961, 55.

¹⁸ GEERTZ, Clifford, *Az ethosz, a világnépmeghatározás és a szent szimbólumok elemzése = Uő, Az értelmezés hatalma*, Antropológiai írások, vál., utószó Niedermüller Péter, Budapest, Századvég, 1994, 5.

¹⁹ Roessner és mások előbb hivatkozott cikke – a közös bevezetőt követően – egy-egy szerző által jegyzett fejezeteket tartalmaz. Popp fejezetének címe: *Old Problems, New Problems: The Cultural Turn and Cultural History of Journalism*. Idézet helye: 267–268.

A média adja a szánkba a szavakat, amiket kiejtünk, a gondolatokat, amelyeket megfogalmazunk [...] egy olyan valóság részeként, amelyben magunk is részt veszünk, osztozunk, és amit magunk is fenntartunk mindennapos beszélgetéseinken, interakcióinkon keresztül.”²⁰

Látszik, hogy a kultúra antropológiai felfogása a médiatudományra is erőteljesen hatott, miközben az úgynevezett új kultúrtörténet-írás kialakulásának is egyik forrása volt (szoros összefüggésben a kultúratudomány megjelenésével).²¹ Ami még ezt az új paradigmát jellemzi, és szempontunkból fontos megemlíteni, az előbb a reprezentáció, majd a konstrukció koncepciójának a felértékelődése. Ennek a változásnak a hátterében – mint Peter Burke írja – az a felismerés található, hogy az ábrázolások és a szövegek nem csupán reflektálnak a valóságra, nem csupán utánozzák, hanem formálják, alkotják is. Így lettek témává a társadalmi valóság (ideértve például az európai identitást) diszkurzív konstrukciói, konstruálásai is.²²

Ezen fejlemények alapján úgy tűnhet, hogy a médiatörténetnek a kommunikációtörténetben vagy a kultúrtörténetben, esetleg a kommunikáció kultúrtörténetében kellene feloldódnia. Valami hasonló a véleménye a már hivatkozott Klaus Bruhn Jensennek és a finn Raimo Salokangasnak. Előbbi egy 2002-es cikkében a médiatörténet kommunikációtörténetként való újraírása mellett tört lándzsát, amit (tudniillik a kommunikációtörténetet) interdiszciplináris és nyitott kultúratudományként írt le. Szerinte ugyanis a „második generációs történetek” (histories) már nem az adott médium szervezetével és produktumaival foglalkoznak, hanem túllépnek ezeken a kérdéseken. Fontosnak tartja továbbá az „alacsony” kultúra, pontosabban az „ezen kulturális formák társadalmi terjesztéséért felelős” ágazat és intézmények vizsgálatát is.²³ Jó példának két monográfiát hoz fel – mint hangsúlyozza, egy irodalmár és egy történész munkáját, ami szerinte a hagyományos tudományok erejét, az interdiszciplináris nézőpontok iránti nagyobb nyitottságát mutatja. Az egyik Michael North *Reading 1922: A Return to the Scene of the Modern* című kötete, amelyben a „magas” kultúra és a „széles kortárs kultúra” viszonyát elemezte, és arra jutott, hogy a kettő nem egymás ellentétéként határozható meg, mivel egyaránt részt vesznek „a kulturális kifejezés és társadalmi interakciók esztétizációjában és formalizálásában”.²⁴ A másik monográfia a történész Richard Butsch *The Making of American Audiences: From Stage to Television, 1750–1990* című kötete, amely szempontunkból nem csupán azért említésre méltó, mert az amerikai közönségek formálódásának története a populáris színházról a televízióig, hanem a konstruálás ismerős koncepciója miatt is. (Ez a kettő

²⁰ SILVERSTONE, Roger, *Miért van szükség a média tanulmányozására?*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2008, 20–21.

²¹ Vö. GRIFFIN, Em, *Bevezetés a kommunikációelméletbe*, Budapest, Harmat Kiadó, 2003, 345–349.

²² BURKE, Peter, *What is Cultural History?* (2. kiadás.), Cambridge, Polity, 2008, 77–99.

²³ JENSEN, Klaus Bruhn, *From Media History to Communication History, Three Comparative Perspectives on the Study of Culture = Nordicom Review*, 2002, 1–2, 96.

²⁴ Uo. 97.

egyébként más művekben is megfigyelhető; lásd például Daniel Czitrom, Laura Beers és James Curran írásait.)²⁵

Raimo Salokangasnak a *Nordicom Review* ugyanezen számában megjelent írása elméleti és gyakorlati szempontokat is felhoz. Az összehasonlító médiatörténet-írás lehetőségeit mérlegelve egyetértőleg hivatkozik Lennart Weibullra, aki megkülönböztette egymástól az összehasonlító leírásokat és az értelmező összehasonlításokat. Az előbbi jellemzője, hogy ugyanazokat a kérdéseket teszi fel, az utóbbié pedig az, hogy „a média történelmi fejlődésének általános sémáiba ad betekintést, a fejlődést befolyásoló társadalmi erőkre fókuszálva”.²⁶ Ezt máshogy megfogalmazva Klaus Bruhn Jensen is leírja: az összehasonlító vizsgálatok menete eszerint a létező „bizonyítékok” összegyűjtése, a feltárt adatsorok másodelemzése és értelmezése egy közös modellnek megfelelően.²⁷ Azaz az „első generációs” történeti leírások eredményeinek valamilyen újrashasznosításáról van vagy lehetne szó. Ez viszont Salokangas egy másik gondolatára rímel, aki azt hangsúlyozza, hogy csak az egyes médiainstémények működését ismerve lehet továbblépni, rátérni a kultúrtörténeti szempontú vizsgálatokra, hiszen csak az intézményi logikákat ismerve tanulmányozható „a médiászövegeket gyártó intézmények és a társadalom közötti csere”.²⁸ Az ő javasolt kutatási menetrendje ennek megfelelően így néz ki: a médiumtörténetek után a médiatörténetnek (a médiarendszernek mint egésznek a története), majd az „általános kultúrtörténethez közelítő” kommunikációtörténetnek kellene következnie. Ebben egyetért az önmagát televízió-történészként meghatározó Su Holmes is. Rövid írásában fontosnak nevezte a „kronológiai fejlődést” a kutatásban, azaz – esetében – azt, hogy az intézménytörténet előzze meg a műfaj-, a szöveg-, a program- és a közönségelemzést.²⁹

Szintetikus és integrált médiatörténetek (gender- és politikatörténet)

Az eddigi leírásból úgy tűnhet, hogy az angol nyelvű médiatörténet-írás egyre inkább elméleti meghatározottságúvá válik, és egyre jobban közelít a „széles” kultúrtörténethez, az egységes kultúra felfogásához. Peter Burke egy korábbi leírása szerint ez azt jelenti: a kultúrtörténet-írásnak „fel kell térképeznie az alapvetően létező kulturális egységet (de legalábbis az alapvető kapcsolatokat) anélkül,

²⁵ CZITROM, Daniel, *Media and the American Mind. From Morse to McLuhan*, Chappell Hill, University of North Carolina Press, 1983.; JAMES CURRAN, *Media and the Making of British Society c. 1700–2000 = Media History*, 2002, 2, 135–154.; BEERS, Laura, *Your Britain, Media and the Making of the Labour Party*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2010.

²⁶ SALOKANGAS, Raimo, *Media History Becomes Communication History – or Cultural History?* = *Nordicom Review*, 2002, 1–2, 101.

²⁷ Uo. 96.

²⁸ Uo. 103.

²⁹ *Roundtable*, 237–238.

hogy tagadná a múlt sokféleségét”.³⁰ Azaz az elitkultúra, a szubkultúrák és elenkultúrák, a tömeg- és populáris (stb.) kultúrák olyasféle egységét, viszonyát kell feltárni, mint Michael North tette hivatkozott könyvében. Ez tehát több mint a populáris vagy tömegkultúrához sorolható médiaproduktumok vagy intézmények önálló vizsgálata, ami régóta fel-feltűnik a médiatörténet területén.³¹

Az újabb angol nyelvű szakirodalmat olvasva mégis érzékelhetők viszonylag erőteljes kritikus hangok, amelyek nem egyszerűen az elméleti hiányosságokat tárgyalják (mint amit az újságírás-történet kapcsán láttunk), nem a kultúrtörténethez való közelítést hiányolják, hanem azt rögzítik: még az ezt megelőző lépcsőfokra se sikerült fellépni. Azaz jobbra még mindig egyes médiumok történetei, és nem médiatörténetek születnek. James Curran szerint ennek oka az, hogy a vizsgált médium típusa, illetve a hozzáférhető források és eltérő jellegük határozza meg a művek karakterét, a feltett kérdéseket.³² Siân Nicholas 2012-ben szintén úgy vélte, hogy minden kísérlet ellenére is szeparált történetek születnek, mégpedig médium-típusok, médiatechnológiák szerinti sajtótörténetek, mozi- és filmtörténetek, valamint műsorszórás-, azaz rádió- és televízió-történetek.³³ Eltérnek a kérdések is: a sajtótörténeteknek az intézményi fejlődés, a tulajdonlás, az előállítás gazdaságtana, a sajtó politikai szerepe a fontos – és szerinte csak újabban az újságok társadalmi szerepe. A mozi/filmtörténeteket a kánon és a filmgyártás izgatja, továbbá a közönség társadalmi összetétele, a filmekben megjelenő kulturális tapasztalat és a populáris mozi. A rádió és TV brit történeteseit az intézmények működésén kívül a közönség, a kereskedelmi televíziók, a rádió és televízió helye a magánszférában (otthon), illetve a műsorszórók társadalmi szerepe érdekli. Nicholas ezeket az eltéréseket többek között a médiatípusok eltérő jellemzőivel magyarázza; azzal, hogy nagyon különböző érzékszervi élményeket kínálnak és nagyon különböző környezetben.³⁴

De milyen lehet a szintetikus médiatörténet? Nicholas javaslata szerint a kulcsfogalom az intermedialitás, ami a különféle médiumoktól egyaránt és kölcsönösen függő, egységes mediakultúra vizsgálatát jelenti. Azt hangsúlyozza, hogy a két világháború közötti Nagy-Britanniában létrejött egy „professzionális tömegmédiaközösség” azokból a szereplőkből, akik többféle médium-típusnál is dolgoztak vagy ezekben feltűntek. Ilyenek például az újságokat reklámozó rádiósztárok, vagy a rádiós varietésorozatok szereplői, akik mozifilmekben is feltűntek. Fon-

³⁰ BURKE, Peter, *Varieties of Cultural History*, Cambridge, Polity, 1997, 201.

³¹ SHILS, Edward, *Mass society and its culture*. [1961.] = *Approaches to Media, A Reader*, szerk. Oliver Boyd-Barrett, Chris Newbold, London, Arnold, 1995, 81–86.; *Journalism and Popular Culture*, szerk. Peter Dahlgren, Colin Sparks, London, Sage, 1992. (Ez a kötet jó példa az elmélet történetírásban való használatára is.) Vö. N. PARKER, Holt, *Toward a Definition of Popular Culture = History and Theory*, 2011, 2, 149–152.

³² CURRAN 2002, i. m. 135–136.

³³ NICHOLAS, Siân, *Media History or Media Histories? Re-addressing the history of the mass media in inter-war Britain = Media History*, 2012, 3–4, 18, 379.

³⁴ Uo. 384–385.

tosnak tartja továbbá az 1930-as években jelentkező sajátos médiakonvergenciát is. Dan A. LeMahieut idézi, aki szerint az 1930-as évtized „a konvergencia ideje a brit tömegmédiában”, amely változás egy széles, „közös” kultúra kialakulása irányába mutatott, és amelynek keretében az egyes médiumtípusok „stílusokat és kommunikációs szemléletmódokat” vettek át egymástól. Az újságok új vizuális nyelvet kezdtek beszélni (ez az illusztrációkat és a layoutot egyaránt érintette), az újságírók rövidebb mondatokat és tömörebb bekezdéseket írtak, míg a tartalom konvergenciáját mutatja többek között a rádiomagazinok kiadása, valamint a rádió- és filmes rovatok megjelenése a lapokban, vagy például a magazin elnevezésének feltűnése a rádióműsorok címében. Nicholas szerint a közönség is egységes jelenségként érzékelte a brit médiát.³⁵

A szintetikus médiatörténetként említhető művek közé tartozik Asa Briggs és Peter Burke magyarul is megjelent műve, *A média társadalomtörténete Gutenbergtől az internetig*,³⁶ Jean Chalabytól a *The Invention of Journalism* (London, Macmillan, 1998.), ahogy LeMahieu munkája is, a *Culture for Democracy. Mass Communication and the Cultivated Mind in Interwar Britain* (Oxford, Oxford University Press, 1988.). Utóbbit azért is említem, mert átvezet az úgynevezett integrált médiatörténet-írás területére, amely címkével azokat a műveket szokás jelölni, amelyek valamilyen nem médiatörténeti kontextusba ágyazva tárgyalnak médiatörténeti fejleményeket (ennyiben a kontextuális médiatörténet elnevezés is használható).³⁷ Ilyen a politikai kultúra szempontjából megírt és már említett *Media and the Making of the Labour Party*, Laura Beers kötete, valamint Hallin és Mancini médiarendszerekről szóló monográfiája. Az amerikai „politikátörténeti médiatörténetek” közül kiemelkedőnek tűnik Paul Starr Pulitzer-díjas munkája, a *The Creation of the Media: Political Origins of Modern Communications* (New York, Basic Books, 2004.), többek között azért, mert – szakítva a technológiai determinizmus koncepciójával – a tágan értelmezett politikai változásokat, döntéseket tartja elsődlegesnek a média történetében (a politika fogalmához sorolja a politikai kultúrán kívül a gazdasági tényezőket is). Így például szerinte az Amerikai Egyesült Államok 20. századi globális médiahatalmának forrását a szabad sajtóról vallott 19. századi elvek jelentik, amelyek következménye, hogy az állam nem olyan módon vett részt a médiaipar működésében, mint például az Egyesült Királyságban tette. Ez vezetett a kommercializálódás nagyobb fokához, vagy ahhoz, hogy a távíróhálózat és a hírügynökségi rendszer üzleti alapon működött. (Starr könyvének

³⁵ Uo. 384–385, 389–390.

³⁶ A kötetnek az első, illetve a javított és bővített második kiadása is megjelent magyarul (Budapest, Napvilág, 2004., 2012.). Erre l. többek között TRÁDLER Henrietta recenzióját a *Magyar Könyvszemle* előző számában (2014, 507–509).

³⁷ BAJOMI-LÁZÁR 2008, i. m. 14–15. (Az integrált és a szintetikus médiatörténet-írást olykor egymás szinonimáiként használják.)

kritikusa ezen és más jellemzőkön kívül fontosnak tartja megjegyezni, és dicséri is, hogy a kötet nem az „információs forradalom nyelvén” íródott.)³⁸

Az integrált médiatörténet-írás népszerűbbnek, elterjedtebb gyakorlatnak tűnik, mint a szintetikus. Egyrészt azért, mert az első fogalmat olyan művek leírására is használhatjuk, amelyeket egy másik nézőpontból, nevezetesen az újság-írás-történet felől nézve az avított munkák közé szokás sorolni. Mondjuk Edwin Emery maga korábban népszerű sajtó- és újságírás-történeti monográfiája, a *The Press and America. An Interpretive History of Journalism* az amerikai politikatörténetbe ágyazza a lapok történetét, azaz „integrált” médiatörténet – viszont Carey hivatkozott jellemzése is igaznak tűnik rá.³⁹ Másrészt népszerűbbnek tűnhet azért is, mert igen ismert és nagyhatású, számtalan kritikát kiváltó és sok kutatást inspiráló példa erre Jürgen Habermas monográfiája, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*.⁴⁰ És végül ezt mutatja James Curran jelentősebb visszhangot kiváltott munkája a brit médiatörténet-írásról. Curran ebben a 2002-es írásában (amely kötetének *Rival Narratives of Media History* című fejezete) a brit médiatörténeti munkákat csoportosította, és arra jutott, hogy ezek néhány nagy narratívába illeszthetők.⁴¹ Öt klasszikusnak nevezett narratívát azonosított (plusz a technológiai deterministát, amelyet azonban elvetett): a liberálist, a feministát, a populistát, a libertariánust és az antropológiát, és úgy látta, hogy mind az öt az egyenes vonalú társadalmi haladást hangsúlyozza. Ezekon kívül még a radikális és a társadalomtörténeti elbeszélést mutatta be.⁴² Írása tehát – szerintem – az integrált médiatörténet sikerét mutatja (a szintetikushoz képest), annyiban mindenképpen, hogy ezek a narratívák majdnem mind a politikai, a kulturális és/vagy a társadalmi kontextusról szólnak. (Véleményemet megerősíti Siân Nicholas megjegyzése arról: a felosztás egyik problémája, hogy ezek a narratívák valójában a történetírás, és nem a médiatörténet-írás tanulmányozása alapján állnak elő.⁴³ Ez pedig sokadszor a médiatörténet-írás diszciplináris helyének kérdésévi fel.)

E klasszifikáció hatására készült el a *Narrating Media History* című tanulmánykötet, amely módszertani, historiográfiai írásokban (és szöveg helyeken) egyrészt Curran elgondolását járta körül, másrészt konkrét kutatási eredményeket

³⁸ HAMPTON, Mark, *Media Studies and the Mainstreaming of Media History = Media History*, 2005, 3, 242–243.

³⁹ A könyvet ma már alig használják, de a nekem meglévő példány a második kiadás 1964-es (harmadik) utánnomása (Englewood Cliffs, Prentice Hall).

⁴⁰ HABERMAS, Jürgen, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása, Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*, Budapest, Osiris Kiadó, 1999. – Kritikájára I. MÁTAY Mónika, *Történések Habermasról = Szociológiai Figyelő*, 1999, 1–2. (<http://www.c3.hu/~szf/Szofi99/07/Szemeses-Fr.htm> Utolsó letöltés: 2015. január 17.)

⁴¹ CURRAN 2006, i. m. 3–53.

⁴² Részletesebben I. SÍPOS Balázs, *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. (Politika- és társadalomtörténeti vázlat)*, Budapest, Argumentum Kiadó, 2011, 11–16.

⁴³ *Roundtable*, 243.

közölt a felkínált narratíva-típusok szerinti rendben.⁴⁴ A következő évben pedig a *Media History* című folyóirat szervezett kerekasztalt a két kötet kapcsán.

A „válasz-kötet” és a kerekasztal alapján azt mondhatjuk, hogy Curran kísérlete fontos, magyarázó erejű leírása a brit médiatörténet-írás történetének, a részletekben lakozó számtalan hibája ellenére is. Így felmerül, mondjuk az, hogy az azonosított narratívák erőteljesen átfedik egymást, hogy egyes nagy elbeszélések érvényességét esettanulmányok cáfolják, illetve fontos területek kimaradnak, azaz messze nem teljes az rendszer.

Nézzünk két példát! A kerekasztal első hozzászólója a „válasz-kötet” szerkesztője, Michael Baily volt, aki egy saját narratívát, koncepciót ajánlott (a hiányokat pótlendő), amely a technológia és a politika nézőpontját ötvözi. Javaslatára szerint a médiatechnológiák valójában a kommunikáció olyan technológiái, amelyeket Foucault nyomán a „kormányzás kulturális technológiáiként” kellene értelmezni. Úgy fogalmaz: a médiatechnológiák fejlődése, előbukkanása „nem ok vagy tünet, hanem direkt kapcsolatban van a politikai racionalitások változásával, amelyek elsősorban azzal kapcsolatosak: hogyan lehet a legjobban kormányozni egy csoportot [...]” – és a 19. századi brit „technostate” példáját hozza fel, amely a közönség javára és szabályozására használta a kommunikációs technológiákat.⁴⁵

Ugyancsak Baily munkája, de már a kötetből, a BBC korai évtizedeiről szóló tanulmány,⁴⁶ amelyet Curran feministanarratíva-leírása szerint így foglalhatnánk össze: a cél a női hallgatók fegyelmezése, a családi élet patriarchális szabályozásának támogatása volt. Ám másfelől az is felhozható, hogy a rádió műsoraiban azért szólította meg anyaként, háziasszonyként a hallgatókat, mert napközben ők voltak otthon, azaz elérhetőek. Ráadásul mondhatjuk, hogy ezen a módon a BBC nyilvánosan mutatott be a nyilvános térben nem látszó szereplőket (háziasszonyokat) és cselekvéseket (házimunkákat). Ráadásul – mint Baily hangsúlyozza – nem csupán társadalmi nemi, hanem osztályalapon is leírható ez a történet, amennyiben a munkásosztálybeli háziasszonyoknak mutatták meg a háztartás-szervezés középosztálybeli ideálját.⁴⁷

Ezen a ponton igen röviden külön is kitérnék a nőtörténet és a médiatörténet-írás viszonyára. Ebben kutatói érdeklődésem és a téma fontosságán kívül egy 2011-es kötet játszik szerepet, amely újra rávilágít a médiatörténet-írás gyakorlatainak sokszínűségére és a diszciplína körülhatárolásának nehézségeire.

A nőtörténeti szempontú médiatörténet esetében tulajdonképpen újra azokkal a nehézségekkel találkozhatunk, amelyek a médiatörténet mint tudományterület kialakulását és helykeresését – a cikkem elején idézett leírások szerint – jellemezték és jellemzik. Az első probléma a téma fontossá nyilvánítása a történeti témák között. Itt mintha a médiatörténet-írás bizonyos elmaradását kellene rögzíteni

⁴⁴ *Narrating Media History*, szerk. Michael Baily, London, New York, Routledge, 2009.

⁴⁵ *Roundtable*, 235.

⁴⁶ BAILY, Michael, *The angel in the ether; Early radio and the constitution of the household* = Uő 2009, i. m. 52–65.

⁴⁷ Uo. 60.

a kultúrtörténet-íráshoz képest. Legalábbis a hivatkozott kommunikációtörténeti kézikönyv „Gender és média” részének szerzője, Karen Ross szerint „A társadalmi nemek és média nagyon új aldiszciplína, mert a nemek politikai konfliktusa és médiabeli megnyilvánulásuk csak újabban lett elismert tudományos téma.” A gender és média története témáján belül olyan területek hangsúlyosak, mint a nők (és férfiak) szerepe a médiaiparban, a „tartalom-előállításban”, a nők (és férfiak) médiafogyasztása, illetve a nők (és férfiak) médiaábrázolása.⁴⁸

A második „problémát” az jelenti, hogy ebben az esetben a társadalmi nemek tanulmánya és/vagy a feminista tanulmányok is felsorakoznak a határtudományok között. Ennek következményeként újra azt tapasztalhatjuk, hogy a más tudományok művelői írnak historiográfiai szempontból fontos műveket a média történetéről. Ezek jobbára illenek ugyan Curran feministanarratíva-kategóriájába, és így akár mondhatjuk is, hogy integrált médiatörténetek, de csak azzal a több mint „erőtéljes megszorítással”, hogy valójában nem médiatörténetiek.⁴⁹

Maria Di Cenzo, Lucy Deap és Leila Ryann feminista médiatörténetének bevezetője ezt rögzíti: a médiatörténet a történetírás és a társadalomtudományok (médiatudomány) közötti „szakadékból” nőtt ki – és a feminista médiatörténettel is ez a helyzet. Ez a mostanra mégis kiformalódó terület a politikátörténet-írás és a kultúrtörténet-írás számára is sok újdonságot hozhat. Amint a szerzők is hangsúlyozzák: a hagyományos diszciplínák hipotéziseinek és narratíváinak újírását eredményezheti.⁵⁰ (Erre jó példa már önmagában az is, hogy az elemzett női lapoknak a politika intézményi világán kívülről sikerült újradefiniálniuk a politika (politics) témáját, azaz a határait kiterjeszteni.)

Összefoglalás

Írásom végén újra szeretnék aláhúzni néhány állítást. A médiatörténet-írás az angol nyelvű, elsősorban brit és egyesült államokbeli szakirodalmat szemlélve erősen elméleti jellegű – vagy legalábbis határozott az erre való törekvés. Ezzel függ össze, hogy az egyes intézmények története helyett az integrált vagy szintetikus médiatörténet-írás számít újnak, divatosnak: ez lehet a média mint rendszer egységes vizsgálata (a saját kutatás kombinálása mások eredményeinek másodelemzésével), azaz valamiféle szintézis, lehet más „(al)rendszerekbe” való integrálás, és lehet a kultúratudomány, az új kultúrtörténet vagy a kommunikáció kultúrtörténete irányába való elmozdulás (sürgetése). A sokszínűség további oka,

⁴⁸ ROSS, Karen, *Gender and Media, A Very Short Herstory = Communication History*, 347, 355.

⁴⁹ Erre l. SÍPOS Balázs, *Modern amerikai lány, új nő és magyar asszony a Horthy-korban, Egy női történeti szempontú médiatörténeti vizsgálat = Századok*, 2004, 3–8.

⁵⁰ DI CENZO, Maria, DEAP, Lucy, RYANN, Leila, *Feminist Media History. Suffrage, Periodicals and the Public Sphere*, Hampshire, Palgrave Mcmillan, 2011, 4. – A kötet médiatörténeti értelmezésére l. SOWON S. PARK (*Media History*, 2012, 1, 109–110.) és JANE MARCELLUS recenzióját (*American Journalism*, 2013, 2, 287–289.).

hogya a médiatörténet mint tématerület és a médiatörténet-írás mint diszciplináris gyakorlat nem esik egybe, mivel igen sok a szóba jöhető – mondjuk úgy – határtudomány. Utóbbi a magyarázata annak, hogy nagyon eltérő elméleti hagyományokkal és koncepciókkal találkozhatunk. Ez írásomból kevéssé érződött. Nem szoltam továbbá a tudományok hibridizációjának olyan következményeiről se, mint az úgynevezett médiaarcheológia. Nem említettem olyan módszertani változásokat se, mint amilyenek az oral history alkalmazásában⁵¹ vagy a történeti közönségkutatásban zajlottak, zajlanak.⁵² Nem említettem vagy nem tárgyaltam önállóan néhány olyan témát, amellyel pedig Magyarországon is foglalkoznak: ilyen például a vizuális reprezentációk szerepe bizonyos valóság-konstrukciókban,⁵³ az információ-történet-írás,⁵⁴ a média gazdaságtörténete,⁵⁵ a propaganda-történet⁵⁶ vagy az újságírás politika-, társadalom- és kultúrtörténetbe ágyazott története.⁵⁷

Az ilyesféle szemlék kapcsán óhatatlanul is felmerül a kérdés, hogy hol tart ehhez képest a magyarországi médiatörténet-írás. Az elszórt hivatkozások azt mutatják, hogy a hazai médiatörténet-írás reflexív, követni igyekszik bizonyos nemzetközi trendeket, annak ellenére is, hogy az intézményesítés és az intézményesített támogatás szempontjából (olykor tudománypolitikai okok miatt) marginális, kiszolgáltatott helyzetben van. Mindezek miatt az a benyomásom, hogy a magyarországi médiatörténet-írás állapota jobb, mint a feltételei, amit a felsőoktatástól az OTKA-ig tartó intézményrendszer határoz meg.

⁵¹ Röviden I. SIPOS Balázs, *Médiatörténet és az elbeszélte történelem = A rendszerváltás és az újságírók*, szerk. Bajomi-Lázár Péter, Monori Áron, Budapest, PrintXBudavár, Médiakutató Alapítvány, 2007, 361–364.

⁵² Röviden I. SIPOS Balázs, *Világ-képek, kulturális regiszterek és Amerika jelenléte a Horthy-korban: A transznacionális és kapcsolati történetírás adaptálásának lehetőségeiről = Nyitott/zárt Magyarország: Politikai és kulturális orientáció 1914–1949*, szerk. Feitl István, Budapest, Napvilág Kiadó, 2013, 154–156.

⁵³ L. például BUZINKAY Géza, *Nemzeti sztereotípiák politikai működése, Dualizmus-kori osztrák és magyar karikatúrák egymásról = Cito pede labitur aetas: tanulmányok Kapronczay Károly 70. születésnapjára*, szerk. Magyar László András, Kapronczay Katalin, Budapest, Semmelweis, 2011, 69–80.; TAMÁS Ágnes, *Vizuális percepciók a Nagy Háborúról a hatalom szűrőjén keresztül = Aetas*, 2014, 3, 59–77.; UJVÁRI Hedvig, *Testi (sz)épség: Az „izomzsido” fogalma Max Nordaunál a fin de siècle kontextusában = Századok*, 2009, 143–160.

⁵⁴ L. Z. KARVALICS László, *Horizontokat tágító és civilizáló erő. Az információ-történeti fordulat irányiról és esélyeiről a sajtótörténet-írásban = Médiakutató*, 2014, 2, 7–15.

⁵⁵ L. például BALOGH János Mátyás, *A Lloyd-mechanizmus, Krízis és árpolitika a lapkiadásban (1860-as és 1870-es évek) = Korall*, 2013, 54, 43–62.

⁵⁶ L. például VÖRÖS Boldizsár, *Történelemhamisítás és politikai propaganda, Illés Béla elmeszüleményei a magyar szabadságküzdelmek orosz támogatásáról*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014.

⁵⁷ L. például TAKÁCS Róbert, *Politikai újságírás a Kádár-korban*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2012.; BUZINKAY Géza, *A bűnügyi hír, a riporter és a rendőr = Budapesti Negyed*, 2005, 1–2, 7–28.; SIPOS Balázs, *A politikai újságírás mint hivatás, Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.

SIPOS, BALÁZS

Histoire des médias à l'anglaise

L'histoire des médias, si l'on considère la bibliographie spécialisée anglo-saxonne (Angleterre, États-Unis), reste marqué par sa dimension théorique – du moins, une présence importante de ce caractère doit-elle être soulignée. La direction majeure consiste à envisager l'histoire des médias en tant que synthèse, et non pas en tant qu'histoire des institutions (des médias) en particulier. Le courant principal est celui de l'analyse du système (combinaison des recherches individuelles avec les résultats d'autres spécialistes). On aboutit à une sorte de synthèse, fonctionnant peut-être par intégration dans d'autres systèmes et sous-systèmes, et finalement à un mouvement en direction de la nouvelle histoire de la culture et de la communication. Une autre cause de diversité réside dans le fait que l'écriture de l'histoire des médias en tant que discipline ne coïncide pas avec son sujet même, car il y a trop de domaines limitrophes (des *gender studies* à la politologie): ce qui explique que l'on rencontre des conceptions et des traditions théoriques très différentes dans les écrits relatifs à l'histoire des médias.

Keywords: Integrated and Synthetic media history, intermediality, cultural studies

UJVÁRI HEDVIG

Több mint interdiszciplína?

A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásáról

I.

Az elmúlt évtizedben több tanulmány vizsgálta a magyar sajtótörténeti kutatások helyzetét, illetve mérlegelte a Szabolcsi Miklós főszerkesztésében készült, 1892-vel záruló háromkötetes akadémiai sajtótörténet folytatásának lehetőségeit, módszertani kérdéseit. A felvetett főbb problémák címszavakban: a sajtótörténet interdiszciplináris, segédtudományi jellege, intézményhez köthető, szervezeti kereteket biztosító, akadémiai kutatóintézethez rendelt átfogó kutatási program hiánya, a politika- és irodalomtörténeti keretek tágítása, a társadalomtörténeti szempontok érvényesítésének szükségessége a kutatásban, a nyomtatott sajtó médiatörténeti megközelítése, könyv- és sajtótörténet együttes kezelése. Ezen túlmenően a kritikai kultúrakutatások is számos új szempont és narratíva végiggondolására sarkallnak. Jelen dolgozat a magyarországi német nyelvű sajtó kutatása felől közelít a kérdéskörhöz.

Az akadémiai kézikönyv említése kapcsán nem lehet elmenni amellett, hogy magyarországi német nyelvű sajtó feldolgozását, történelmi kronológia-kontextusba ágyazását csupán az I. kötet (1705–1848) vállalta fel, jobbára csak a 18. század végéig.¹ A hazai sajtó kezdetei kapcsán Kókay György bemutatja a budai és német polgárság sajtójának kialakulását, első német lapunk, a budai *Mercurius* (1730–1739?) történetét, majd a pozsonyi német nyelvű újságírás kezdeteit vázolja, központban az 1764-ben alapított *Preßburger Zeitung*gal. Ezt követően kitér a bécsi magyar vonatkozású orgánum, a *Kaiserlich königlich allernädigst privilegirte Anzeigen aus sämmtlichen kaiserl. königl. Erbländern* (1771–1776) szerepére. Az 1780-as években a pesti és budai hírlapok története mellett az erdélyi újságírás kezdeteit mutatja be a *Siebenbürger Zeitung* (1783–1787) nyomán. Ezt követően a német nyelvű folyóirat-irodalom kezdeteit tárgyalja a pozsonyi Windisch Károly Gottlieb erkölcsi hetilapjai (*Freund der Tugend*, 1767–1769, *Der vernünftige Zeitvertreiber*, 1770, *Preßburgisches Wochenblatt*, 1771–1773), Besse-nyei György bécsi folyóirata (*Der Mann ohne Vorurtheil*, 1781), majd a pesti folyóirat-irodalom (*Merkur von Ungarn*, 1786–1787) megindulása és a német nyelvű szakfolyóiratok kapcsán. Schedius Lajos *Literärischer Anzeiger für Ungern* (1798–1804) és *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der va-*

¹ *A magyar sajtó története, I, 1705–1848*, szerk. Kókay György, Budapest, Akadémiai, 1979.

terländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur (1802–1804) című lapjai már a 19. századi hazai német sajtó kezdetét jelentik, egyben a kézikönyv vállalásának végét, hiszen a reformkori német nyelvű hírlapokról és folyóiratokról már csak vázlatos áttekintést kapunk (pl. a *Pannonia* és az *Iris* tárgyalása kimarad).

A kézikönyv I. kötete a hazai germanisztikai kutatások addigi eredményeire tudott alapozni, melyek monografikus igénnyel közelítettek a hazai német nyelvű folyóiratok történetéhez,² vagy legalább érintették a sajtó kérdéskörét,³ illetve egy-egy részkérdést bontottak ki.⁴ Ugyancsak megtörtént már 1945 előtt a magyarországi német nyelvű sajtó teljes körű retrospektív feldolgozása 1918-ig.⁵

A kutatás lehetséges folytatását, annak módszertanát először Fried István mérlegelte.⁶ Kókay szemléletét helyesli, azaz a magyar sajtó történetének tárgyalását egységben kell láttatni, a kutatásokba be kell vonni a nem magyar nyelvű lapokat is, ami a 18. században a latin és a német nyelvű lapok dominanciáját jelenti. Utóbbiak esetében figyelembe kell venni, hogy a történelmi Magyarországon összefüggő német nyelvű lakosság több területen élt, Pest-Buda mellett a Felvidéken, a Dunántúl délkeleti részein (a mai Tolna, Baranya, Somogy megye területén), Erdély szászok lakta településein, továbbá Magyarország déli részén (Bácska, Bánát). Ennek nyomán a magyarországi németiséget nem lehet homogén egységként kezelni, kulturális, politikai törekvések is eltértek, ezért sajtójukat sem lehet differenciálódás nélkül tárgyalni. Vizsgálni kell a német nyelvű újságírók kultúrákövetítő szerepét (pl. magyarról németre fordított műveik által), továbbá mennyiben hatott egy-egy régió sajtójára az ausztriai és a németországi sajtó, valamint többirányú komparatív kutatások is indokoltak, melyek a kulturális kapcsolódások sokrétűségét támaszthatnák alá.

Fried István tanulmányának alcíme sejtetni engedi, hogy a magyarországi német sajtó történetében 1848 cezúrát jelent. Korszakolása szerint a felvilágosodás eszmerendszere hatotta át a lapokat a 19. század elejéig. 1810 után a napilapok, a szépirodalmi, a színházi lapok és a szaksajtó primátusa érvényesült, míg a tudományos lapok (Windisch, Schedius, Kovachich lapjai) visszaszorulóban voltak. Ennek a tranzitszakasznak a reprezentánsai a *Pannonia* (1819–1822) és az *Iris* (1825–1828). Az 1820-as évek vége, az 1830-as évek eleje a szépirodalmi divatlapok (*Der Spiegel*, 1829–1852), a regionális, valamint a napisajtó virág-

² ZUBER Marianne, *A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig*, Budapest, 1915.

³ PUKÁNSZKY Béla, *A magyarországi német irodalom története (a legrégebbi időktől 1848-ig)*, Budapest, 1926. – Uő, *Német polgárság magyar földön*, Budapest, é. n. [1944].

⁴ OSZTERN Rózsa, *Zsidó újságírók a magyarországi németnyelvű időszaki sajtóban, a „Pester Lloyd” megalapításáig, 1854-ig*, Budapest, 1930, (Német Philológia Dolgozatok, 45). – SZEMZŐ Piroška, *Német írók és pesti kiadók a XIX. században (1812–1878)*, Budapest, 1931, (Német Philológiai Dolgozatok, 47). – Uő, *A „Pester Zeitung”, Egy XIX-ik századbeli kormánylap története*, Budapest, 1941.

⁵ A vonatkozó sajtóbibliográfiák összefoglalásához: RÓZSA Mária, *A magyarországi német nyelvű sajtó feltárásának helyzete = Magyar Könyvszemle*, 2006, 381–387.

⁶ FRIED István, *A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései (XVIII. század, XIX. század első fele) = Magyar Könyvszemle*, 1983, 89–101.

kora. A két korszakot átívelő orgánus a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* (1800–1845), fennmaradásnak a *Pesther Tageblatt* (1839–1845), valamint a lokális híryanaguk miatt népszerű vidéki német nyelvű lapok (*Preßburger Zeitung*, 1764–1929, *Temesvarer Wochenblatt*, 1840–1849) vetettek véget. 1848/49-ben több rövid életű német nyelvű lapról van tudomásunk (*Der wahre Ungar*, *Der Patriot*, *Morgenröthe*, *Die Opposition*, *Das junge Ungarn*).

Noha már az eddigiekből kitűnik, hogy a magyarországi német nyelvű sajtó történetének korszakai eltérést mutatnak a magyar sajtó történetétől, hiszen jóval nagyobb periódusokat fognak egybe, érdemes összevetni a magyarországi német nyelvű sajtó időrendbeli felosztását a politikatörténeti korszakolást elvető tagolással.

A nyomtatott sajtó elkülönülési folyamatát, amely egyben műfaji elhatárolódást is jelent, Szajbély Mihály⁷ úgy látja, hogy az újságok megjelenése előtt a nyomtatványok piacán csupán alkalmi kiadványok, azaz könyvek léteztek. Az elkülönülés kezdetét az első periodikus kiadvány, a referáló hírlap megjelenése jelentette a könyvek mellett. Azok a tartalmak, amelyek kiszorultak a hírlapokból, bekerültek a folyóiratokba. A magyar nyelvű sajtó esetében ezek a változások 1780 és 1795 között mentek végbe. A következő markáns elkülönülés a könyv területén érhető tetten: Kisfaludy Károly *Aurorájával* (1822–1837) létrejött az első szépirodalmi almanach. A hírlap- és folyóirat-irodalom terén a következő lépést az jelentette, amikor az 1830-as években a referáló újságoktól elkülönült a véleményt nyilvánító pártsajtó (*Jelenkor*, 1832–1848; *Pesti Hírlap*, 1841–1849), a tudományos-enciklopédikus folyóiratoktól az első enciklopédikus szórakoztató lapok, a divatlapok (*Regélő–Honművész*, 1833–1841; *Rajzolatok a Társasélet és Divatvilágból*, 1835–1839), majd a divatlapoktól elkülönült az enciklopédikus ismeretterjesztő lap (*Athenaeum*, 1837–1843). Ezekről az 1840-es években különültek el előbb az ismeretterjesztő szaklapok (*Magyar Gazda*, 1841–1848), majd az 1850-es években a valódi szakmai és tudományos lapok (*Magyar Nyelvészet*, 1855–1862; *Törvénykezési Lapok*, 1857–1859; *Tanodai Lapok*, 1856–1861; *Protestáns Egyházi s Iskolai Lap*, 1858–1919; *Lapok a Lovászat és Vadászat Köréből*, 1857–58 stb.). A pártsajtótól az 1870-es években különült el a független sajtó (*Pesti Hírlap*, 1878–1944), majd alakult ki a század utolsó évtizedében a bulvár-sajtó (*Esti Újság*, 1896–1917).

A hazai német sajtó 1848–1945 közötti időszakát illetően Rózsa Mária három korszakhatárt különít el: a Bach-korszaktól a kiegyezésig, 1867-től Trianonig, majd a trianoni békeszerződéstől 1944-ig.⁸ A Szajbély-féle felosztás alapján azonban érdemes a határokat rugalmasan kezelni, és inkább bizonyos lapok megjelenése alapján mikro- és makrokorszakokban, illetve műfajokban gondolkodni.

Az abszolutizmus idején a *Der Spiegelt* Rosenthal Sámuel (?1810–1868) és

⁷ SZAJBÉLY Mihály, *A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról = Médiakutató*, 2005, tavasz, 71–79.

⁸ RÓZSA Mária, *A magyarországi német nyelvű sajtó a kezdetektől 1944-ig: Vázlat = Magyar Könyvszemle*, 1993, 224–230.

Saphir Zsigmond (1806–1866) vitték tovább 1850 és 1852 között. Saphir Zsigmond a lovasberényi születésű humorista, kritikus és lapszerkesztő Saphir Móric Gottlieb (1795–1858) unokaöccse volt. Saphir Zsigmond szerkesztette a *Pesther Tageblattot* 1839 és 1845 között, és ő jegyezte a *Pester Postot* (1853–54), valamint a német nyelvű vasárnapi újságot, a *Sonntags-Zeitungot* (1855–1863) is, amely 1864–65-ben *Pester Sonntags-Zeitung* címmel jelent meg. Ugyancsak a korszak kiadványai a Dux Adolf (1822–1881) szerkesztésében megjelenő *Pester Geschäftsblatt* című kereskedelmi lap (1860–61), valamint a Ludasi (Gans) Mór (1829–1885) és Schlesinger Sigmund (1832–1918) fémjelezte *Feierabend* (1861). Bärmann József zsidó irodalmi hetilapot, az *Allgemeine Illustrierte Judenzeitungot* indította meg 1860-ban, amely a következő évben a *Carmel* címet kapta, de 1861 nyarán megszűnt. Ebben az időszakban jelent meg a *Jüdischer Schulbote* (1865–67), az első, kéthetente megjelenő zsidó pedagógiai szaklap Fischer Náthán sátoralja-újhelyi tanító, majd Forster Rezső szerkesztésében.⁹

A kiegyezést követő időszakban a hazai némettség asszimilációja nyomán a német nyelvű sajtó valamelyest veszített jelentőségéből. Azonban a gazdasági fellendülés, valamint a még mindig fennálló tömeges igény sokféle német nyelvű laptípus létrejöttét tette lehetővé: a politikai hírlapok primátusa mellett jelentős volt a vidéki némettség sajtója, a tudományos folyóiratok száma, valamint szaklapok, iskolai és egyházi orgánumok is megjelentek.¹⁰

A kiegyezést követően a magyar politikai napilapok száma nem maradt el az európai átlagtól, de a példányszámok kedvezőtlenebbül alakultak: a magyar nyelvű hírlapok előfizetői már alig haladták meg a tízezer főt. Magyarázható ez Pest-Buda kétnyelvűségével, a német nyelvű polgárság túlsúlyával, valamint a német nyelvnek a gazdasági életben betöltött szerepével. A külföldi, főleg bécsi és a magyarországi német nyelvű sajtótermékek kétszer-háromszor voltak kelendőbbek a magyar nyelvűeknél. 1875-ben kétmillió magyar nyelvű politikai lappéldány, míg a német nyelvűekből öt és félmillió jutott el az előfizetőkhez.¹¹ A vezető német lap a kormány félhivatalos orgánuma, a *Pester Lloyd* (1854–1945) volt.

A lap története azonban jóval korábban, még a Bach-korszakban indult.¹² A Pesti Lloyd-társulatba tömörült kereskedők lapja már a kezdetektől fogva mérvadó gazdasági orgánumnak számított. A felelős szerkesztő 1867 végéig Weiskircher Károly volt, őt Falk Miksa (1828–1908) követte, aki 40 évig állt a lap élén.

Falk alatt a lap változatlanul mérvadó gazdasági közlönyként funkcionált, ugyanakkor az irodalommal, zenével, képzőművészettel, színházzal kapcsolatos írásokra is nagy hangsúlyt fektetett. Ezek a tematikájú cikkek töltötték meg

⁹ UJVÁRI Hedvig, *Zsidó újságírók a magyarországi német nyelvű időszaki sajtóban a Pester Lloyd megalapítása után = Múlt és Jövő*, 2010, 3, 40–50.

¹⁰ A legfontosabbak felsorolásához l. RÓZSA 1993, i. m. 229–230.

¹¹ *A magyar sajtó története*, II/2, 1867–1892, szerk. Kosáry Domokos, Németh G. Béla, Budapest, Akadémiai, 1985, 38–39.

¹² UJVÁRI, Hedvig, *Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875*, I–II. = *Magyar Könyvszemle*, 2001, 189–203, 318–331.

a tárcarovatot, amelynek egyik sokat foglalkoztatott szerzője volt Dux Adolf, Hevesi Lajos, Silberstein-Ötvös Adolf, Sturm Albert vagy Max Nordau. A *Pester Lloyd*nak az irodalom szempontjából elvitathatatlan érdeme, hogy megismertette a magyarul nem olvasó külföldet a hazai szépirodalmi terméssel, Petőfi Sándor, Gyulai Pál, Jókai Mór, báró Eötvös József műveivel. Jókaitól 1868 és 1875 között kilenc regény jelent meg igényes, autorizált fordításban. Másfelől a lap elérhetővé tette olvasóinak a világirodalom legfrissebb írásait is, Zola, Spielhagen, Sacher-Masoch, Verne műveit. A *Pester Lloyd* német nyelven írott magyar lap volt, amelyet a németül is olvasó pesti polgárság forgatott. Emellett ablak kívánt lenni a német ajkú külföld felé is: azokhoz az olvasókhoz szólt, akik Magyarországról a nem mindig elfogulatlan, sokszor magyarelles bécsi lapok híradásai-ból tájékozódtak.

Bár a vezető német lap a *Pester Lloyd* volt, de rövid ideig életképesnek bizonyult a belőle kivált konzervatívabb, de lényegében azonos szerzőgárdával dolgozó *Ungarischer Lloyd* (1867–1876),¹³ valamint a kérészéletű balközép orientáltóságú *Neuer Freier Lloyd* (1869–1872)¹⁴ is.

Az igazi és tartós konkurenciát Falk lapjának azonban a kispolgárság által preferált *Neues Pester Journal* (1872–1925) jelentette, amely a példányszám tízezer fölé emelkedésével egy évtized alatt milliommossá tette alapítóját, Bródy Zsigmondot, a *Pesti Napló* korábbi munkatársát. Ugyancsak hozzáköthető a szintén liberális beállítottságú olcsó néplap, a *Neues Politisches Volksblatt* (1877–1940) is.

Trianon után a német nyelvű sajtópiac elvesztette jelentőségét, a politikai hírlapok közül Bródy lapjai, valamint a *Pester Lloyd* maradt fent 1920 után is.

II.

A Monarchia szigorúan vett német nyelvterületen kívüli német nyelvű periodikáinak tudományos vizsgálata¹⁵ napjainkban a közép-európai kultúrtörténeti kutatások egyik aktuális feladata. Hatalmas anyaga, annak hatástörténete nagyrészt még mindig feltáratlan, tárgyköre jellegénél fogva multidiszciplináris, csak az irodalom felől érkező kutatók részéről feltételezi az irodalomszociológiai, recepcióelméleti és -történeti, valamint a komparatív szemlélet együttes módszertani érvényesítését.

A magyarországi német sajtó kutatására, szisztematikus feltárására irányuló néhány törekvés, noha megjelenik intézményi szinten, például a regionális sajtó

¹³ UJVÁRI Hedvig, *Lloydtól Lloydig: Az Ungarischer Lloyd (1867–1876) helye a magyarországi német nyelvű sajtó történetében* = *Magyar Könyvszemle*, 2012, 319–331.

¹⁴ UJVÁRI Hedvig, *Tulajdonosváltások és hangsúlyeltolódások a tulajdonosi szerkezetben a Neuer Freier Lloyd (1869–1872) fennállása során* = *Magyar Könyvszemle*, 2009, 488–492.

¹⁵ Erről nagyívű áttekintést ad: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Bd. VIII: *Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft*, Teilbd. 2: *Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*, hg. v. Helmut Rumppler und Peter Urbanitsch, Wien, ÖAW, 2006.

esetében, zömmel mégis inkább csak projektekről, egyéni kutatási teljesítményekről lehet beszámolni.

Az anyagfeltárás nyomán elmondható, hogy a kutatások alapját jelentő bibliográfiákat számba vette, rendszerezte és kiegészítette Rózsa Mária.¹⁶ Elősegítené a tájékozódást és jól hasznosulhatna a felsőoktatásban és a kutatásban egy olyan összefoglaló mű, amely a) vagy kézikönyvszerűen tartalmazná a legfontosabb adatokat (egyes sajtótermékek alapítási és megszűnési ideje, szerkesztői, fontosabb munkatársai, a lap jellege),¹⁷ vagy röviden összefoglalná a hazai német nyelvű sajtó történetét a kezdetektől 1945-ig. Ez persze illuzórikus elképzelés, hiszen csak néhány sajtótermék történetét (vagy történetének egy szakaszát) ismerjük behatóan. Mivel a magyarországi német sajtót leginkább germanisták kutatják, vizsgálódásuk homlokterében a sajtó irodalomközvetítő szerepének egy adott időszakban való bemutatása vagy egy-egy jelentősebb személy munkásságának feldolgozása áll.¹⁸

Noha kutatási területe jóval tágabb, vizsgálati tárgyánál fogva – melybe a hazai német nyelvű sajtó is beletartozik – mégis meg kell említeni a germanisztikai intézetek mellett a hosszú 19. század (1850–1920) szisztematikus kutatására, a sajtó- és könyvtörténeti kutatások együttes kezelésére vállalkozó Res libraria Hungariae Kutatócsoport 19. századi műhelyét.¹⁹ A kisebb tőkeerejű közép-európai, így magyarországi könyvkiadók ugyanis a könyvek mellett hírlapok kiadását, előállítását is vállalták.²⁰ A napilapok szerves része és példányszámnövelő

¹⁶ RÓZSA, Mária, *Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920*, 1. Teil: *Zeitschriften und Fachblätter = Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, Bd. 9, München, 2001, 7–198., 2. Teil: *Zeitungen = Berichte und Forschungen*, Bd. 11, München, 2003, 59–141. – Uő, *Deutschsprachige Presse in Ungarn. – Magyarországi német nyelvű sajtó. 1921–2000*, Budapest, OSZK, Gondolat, 2006 (= Nemzeti Téka, 1586–1163).

¹⁷ Mintaként szolgálhat: OBENAUS, Sibylle, *Literarische und politische Zeitschriften 1848–1880*, Stuttgart, 1987 (= Sammlung Metzler, 229), továbbá SEIDLER, Andrea und Wolfgang, *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809: Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda*, Wien, Köln, Graz, Böhlau, 1988 (= Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts, 1).

¹⁸ Néhány példa a kutatások sokszínűségére: BÓDY-MÁRKUS Rozália, *Literaturrezeption und Literaturvermittlung in den Beiblättern von Pest-Ofener und Pressburger deutschsprachigen Zeitungen von 1810 bis 1847*, München, IKGS, 2010 (Veröffentlichungen des IKGS an der Ludwig-Maximilians-Universität München, 118). – RÓZSA Mária, *Pesti német nyelvű lapok: a kultúráközvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években*, Budapest, Argumentum, 2013 (Irodalomtörténeti füzetek, 173). – BOGNÁR Zsuzsa, *Irodalomkritikai gondolkodás a Pester Lloydban 1900–1914*, Budapest, Universitas, 2001. – DEZSŐ SZABÓ, *Wechselwirkungen der Medien und der Literatur. Der Pester Lloyd als Vermittler zwischen der deutschen und der ungarischen Literatur 1918–1933*, Budapest, ELTE Germanisztikai Intézet, 2009 (Budapester Beiträge zur Germanistik, 55). – UJVÁRI, Hedvig, *Dekadenzkritik aus der „Provinzstadt“: Max Nordaus Pester Publizistik*, Budapest, Argumentum, 2007.

¹⁹ Honlapjuk: <http://www.fragmenta.oszk.hu/xixcent.htm>

²⁰ *A vállalkozó és a kultúra: Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó (1811–1878)*, szerk. Lipták Dorottya, Budapest, Eger, Kossuth Kiadó, 2012.

tényezője volt mind a magyar, mind a német nyelvű újságokban a folytatásos regény, amely gyakran a megjelenés vége után könyv alakban is megjelent, általában ugyanannál a kiadónál.²¹

A kutatócsoport a könyv és a sajtó történetét a társadalomtörténet részeként értelmezi, ami azonban nem jelenti a társadalom- és kommunikációtörténeti megközelítések általános érvényesítését. Célkitűzéseik szerint „újszerűen kell megközelíteni kapcsolódásukat a politikatörténethez is, az ideológiai, uralmi tényezők mellett, közigazgatási tényezőket, a politikai részvétel kérdéseit is be kell vonni a vizsgálat körébe”. Vizsgálódásaik során Budapest helyzetét kiemelten kezelik az itt végbement üzemi, üzleti koncentrálódás miatt. Kutatásaik három irányban zajlanak: a termelés (azaz a termék – könyv, időszaki kiadvány előállításának folyamata), a terjesztés, a fogyasztás vizsgálatának irányában.²²

A polgári gazdasággal kapcsolatos vizsgálati szempontok a hazai német sajtó esetében is érvényesek, gondoljunk például Bródy Zsigmondra, aki már az új tulajdonostípust, a lapmágnást (virilistát) testesítette meg. Újságíróként kezdte, bécsi lapok pesti tudósítója volt, majd a császárvárosból tudósította a pesti lapokat, megvásárolta a *Neues Pester Journalt*, nyereséges vállalkozással fejlesztette, megalapította a Hungária Hírlapnyomdát, korának legkiválóbb grafikusaival és tipográfusaival dolgoztatott, és támogatta a hírlapírók nyugdíjalapját is.²³

Azonban a fővároson kívül indokolt kitekinteni a további régiók sajtójára is – ezt teszi a Bécsi Egyetemen a Seidler Andrea, Pécssett a Szendi Zoltán vezette műhely –, mert a német ajkú lakosság számára a nagyobb városokban is jelentek meg lapok, gyakran különböző politikai hovatartozással. Így a fent bemutatott Lloyd-lapok és zsmárnok mellett Sopronban (*Oedenburger Zeitung* 1875–1944), Radikal (1900–1913), *Westungarisches Volksblatt* (1894–1918),²⁴ Kőszegen: *Günser Zeitung* (1883–1938), *Günser Anzeiger* (1889–1918), Pozsonyban: *Preßburger Zeitung*,²⁵ *Westungarische Grenzbote* (1872–1918),²⁶ Kassán: *Kaschauer Zeitung* (1872–1914),²⁷ Pécssett: *Fünfkirchner Zeitung* (1869–1906),²⁸ Nagysze-

²¹ UJVÁRI, Hedvig, *Kulturtransfer in Kakanien: Zur Jókai-Rezeption in der deutschsprachigen Presse Ungarns (1867–1882)*, Berlin, Weidler, 2011.

²² LIPTÁK Dorottya, *A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások állapotáról: (Paradigmaváltás – problémafeltárás – alapelvek – programok – feladatok) = Magyar Tudomány*, 2011, 1121–1131.

²³ BALOGH János Mátyás, *Üzleti szellemű fővárosi napisajtó a dualizmus korában, A budapesti sajtóipar születése*, PhD-értekezés, Budapest, ELTE, 2014. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/baloghjanosmatyas/diss.pdf> [utolsó letöltés. 2014. november 6.]

²⁴ *Deutsche Sprache und Kultur Westungarn / Burgenland*, hg. v. Wynfrid Kriegleder, Andrea Seidler, Jozef Tancer, Bremen, Edition Lumière, 2004.

²⁵ A kezdeti évekhez I. SEIDLER, Andrea, CZIBULA, Katalin, *Repertorium der Pressburger Zeitung 1764–1773, Internet-Datenbank*, (Hozzáférés 2003. január 1-je óta az OSZK-n keresztül.)

²⁶ *Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pressburg*, hg. v. Seidler, Andrea, Kriegleder, Wynfrid, Tancer, Jozef, Bremen, Edition Lumière, 2002.

²⁷ *Deutsche Sprache und Kultur in der Zips*, hg. v. SEIDLER, Andrea, KRIEGLEDER, Wynfrid, TANCER, Jozef, Bremen, Edition Lumière, 2007.

²⁸ A lap történetéhez és kulturális jelentőségéhez I. SZENDI Zoltán, *A német nyelvű sajtó Pécssett*

benben, az erdélyi szászok központjában: *Siebenbürger Bote* (1792–1862, utána *Hermannstädter Zeitung* 1918-ig), Brassóban: *Siebenbürger Wochenblatt* (1837–1849, utóda *Kronstädter Zeitung* 1944-ig),²⁹ Aradon: *Arader Zeitung* (1852–1918), továbbá Bánátban: *Temesvarer Zeitung* (1852–1949),³⁰ Bácskában: *Bács-Bodrogher Presse* (1856–1912), *Groß-Becskereker Wochenblatt* (1851–1916), *Werschetzer Gebirgsbote* (1857–1919).

Az ELTE germanisztikai intézete a szegedi és a pécsi germanisztikával közös *Regionalitás, kulturális technikák, tudományképek a századforduló és a két világháború közti korszak kultúrájában* című Jedlik Ányos-projektben (2006–2009), illetve saját *Az identitás terei. Kulturális topográfiák az Osztrák–Magyar Monarchia német nyelvű kultúrájában* című OTKA-projektjében (2009–2011) végzett kutatások a tudománynépszerűsítés és a térábrázolás témaköréhez kapcsolódóan vizsgáltak sajtótörténeti kérdéseket. A Jedlik Ányos-projekt esetében sajtótörténeti újdonságnak számít a *Fünfkirchner Zeitung* földolgozása (Szendi Zoltán, Kecsmár Krisztina, PTE), illetve mindkét projekt esetében az összehasonlító szempont alkalmazása. A projektek a témákhoz igazodva a következő problémaköröket vizsgálták: a tárcarovatok diskurzusokat integráló szerepe, a regionális, illetve városfejlesztési innovációk és a sajtó viszonya, egyes kulcsfontosságú évek, események sajtója. Mindkét projekt kutatási eredményeit, illetve a *Pester Lloyd*-ből készült fordításokat a Gondolat Kiadó Mű-helyek sorozatában megjelent kötetek dokumentálják.³¹

(*Fünfkirchen*) = *Határátlépések: Kulturális határok reprezentációi*, szerk. Csúri Károly, Mihály Csilla, Szabó Judit, Budapest, Gondolat, 2009, 170–192. – Uő, *Színházi élet a Fünfkirchner Zeitung tárcarovatában 1900 körül = Tömegek és ünnepek: A nyilvánosság rítusai a közép-európai modernségben*, szerk. Csúri Károly, Orosz Magdolna, Szendi Zoltán, Budapest, Gondolat, 2009, 233–242 (Mű-helyek, 8). – Uő, *Wandlung und Verwandlung der Kultur in der und durch die Presse – im Spiegel der Fünfkirchner Zeitung = Zwischenräume: Kulturelle Transfers in deutschsprachigen Regionalperiodika des Habsburgerreichs (1850–1918)*, hg. v. Matjaž Birk, Berlin, Wien, LIT, 2009, 39–48. – Uő, *Deutschsprachige Presse in Branau = Regionalpresse Österreich, Ungarns und die urbane Kultur*, hg. v. Vlado Obad, Wien, Verlag Wien, 2007, 249–282.

²⁹ *Deutsche Sprache und Kultur: Presse – Literatur – Geschichte in Siebenbürgen*, hg. v. Wynfrid Kriegleder, Andrea Seidler, Jozef Tancer, Bremen, Edition Lumière, 2008.

³⁰ *Literatur in der „Temeswarer Zeitung“ 1918–1949*, hg. v. Eduard Schneider, München, IKGS Verlag, 2003. – *Deutsche Sprache und Kultur im Banat*, hg. v. Andrea Seidler, Wynfrid Kriegleder, Jozef Tancer, Bremen, Edition Lumière, 2014.

³¹ KERÉKES, Amália, TELLER, Katalin, „*dass das Jüdische in uns nicht zu verstummen braucht, wenn das Vaterländische spricht*“: *Zur deutschsprachigen zionistischen Presse Ungarns 1914–1918 = Deutschsprachig-jüdische Publizistik zur Habsburgermonarchie im Zeichen des Ersten Weltkriegs – Medialität, Ästhetik, Sinnvermittlung*, hg. v. Petra Ernst et al., Innsbruck, Studienverlag (megjelenés alatt). – *Váltó- és keresztkapcsolások: A tudásközvetítés folyamatai a két világháború közötti magyar és német nyelvű kultúrában*, szerk. Kerekes Amália; Teller Katalin, Budapest, Gondolat, 2006. – *Keresztmetszetek. Kiállítás, népszínház és fantasztikum a magyar és német nyelvű kultúrában 1875 és 1917 között*, szerk. Kecsmár Krisztina, Szabó Judit, Szendi Zoltán, Budapest, Gondolat, 2007. (CD-ROM-mal). – *Post festum: Szabadtéri játékok a két világháború között Salzburgban, Szegeden és Pécsen*, szerk. Kerekes Amália, Kindl Melinda, Szabó Judit, Budapest,

Az ELTE adott otthont 2013 decemberében a „Vor den Gedenkjahren. Forschungstendenzen, Forschungsdesiderate zum Ersten Weltkrieg in den Kulturwissenschaften” című konferenciának, és az ebből készülő kötet kapcsán jelenleg is zajlanak kutatások a háborús propaganda témakörében, de ezek a korszakból adódóan elsőrendűen a *Pester Lloyd* hadi tudósításaira, illetve a sajtó helyzetét tárgyaló cikkeire szorítkoznak.

UJVÁRI, HEDVIG

Mehr als interdisziplinär?

Die Erforschung der deutschsprachigen Presse Ungarns im Überblick

Vor einigen Jahrzehnten wurden die Forschungsarbeiten auf dem Gebiet der Pressegeschichte Ungarns von einer Kommission der Ungarischen Akademie der Wissenschaften koordiniert. Das Ergebnis fand seinen Niederschlag in den – wenn auch nur bis 1892 reichenden – drei Bänden der *A magyar sajtó története* („Geschichte der ungarischen Presse“). Heute, nachdem die Pressefreiheit errungen ist, die Bedeutung der Medien außerordentlich zugenommen hat und wo die Institute für Kommunikationswissenschaften als Paradestücke der geisteswissenschaftlichen Fakultäten gelten, werden die Forschungsaktivitäten, anstatt zentral koordiniert und planmäßig organisiert zu werden, paradoxerweise eher handgesteuert und durch Eigeninitiativen in Gang gesetzt. An den Hochschulen in Ungarn wird Pressegeschichte von Literaturhistorikern, Historikern und Soziologen gelehrt, denn das Fach ist kein selbstständiger Bereich; es kann allenfalls – reichlich euphemistisch – als interdisziplinär bezeichnet werden.

Besonders akut werden diese Probleme, wenn man nach dem Stand der Erforschung der deutschsprachigen Pressegeschichte Ungarns Ausschau hält. Auch das oben erwähnte akademische Projekt behandelte dieses Kapitel eher marginal, lediglich György Kókay befasste sich mit diesem Segment eingehender, und zwar bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts. Spezialisierte Teilstudien zu den weiteren Epochen, zu Persönlichkeiten oder einzelnen Presseorganen sind zwar vorhanden, aber eine monografische Bearbeitung des Themas lässt noch auf sich warten. Die vorliegende Studie hat sich als Ziel gesetzt, die wichtigsten Forschungsrichtungen und -ergebnisse zu bündeln.

Keywords: history of journalism in German language within Hungary, interdisciplinary history of journalism, comparative study

ANDREAS GOLOB

**Die Grazer Bauernzeitung
– eine ‚vergessene‘ „ungarische Provinzialzeitung“?**

*Ein Mosaikstein zur Zeitungsgeschichte Ungarns
am Ende des 18. Jahrhunderts*

Prolog

„Aus den *ungarschen Erblanden* besonders gibt die Bauernzeitung durch die Menge ihrer Freunde zuverlässig die meisten Nachrichten, so daß diese Zeitung mit Recht eine *ungarische Provinzialzeitung* genannt werden kann. Und um dieses in der That zu seyn, nimmt sie auch alles auf, was sämtliche ungarische Blätter Merkwürdiges aus Ungarn liefern.“

Die zitierte Selbsteinschätzung¹ des Redakteurs Michael Hermann Ambros ist in den Kontext eines ehrgeizigen und vielseitigen Medienunternehmens eingebettet. Die weiteren Angaben der ersten erhaltenen Pränumerationsanzeige können zur Skizzierung der ambitionierten Ansätze dienen. Wie üblich wurden „Neuheit, Aechtheit, Nützlichkeit“, „Ordnung“ und „Vollständigkeit“ postuliert. Abgesehen vom Tagesgeschehen bestanden die Materien in administrativen und kommerziellen Anzeigen sowie in allgemeinbildender Wissensvermittlung.

Zwar nutzte der Redakteur wie seine Kollegenschaft auch gedruckte Zeitungen als Quellen.² Von den „Kopirer[n], Nachdrucker[n], Auszügler[n]“³ etwa in der

¹ AMBROS, Michael Hermann, *Die – so betitelt Grazer Bauernzeitung*, Grazer Bauernzeitung (14) 1791. Februar 17. Die kursiv gesetzten Worte sind im Original in größerer Schrift gehalten. Sofern nicht derartige eigene Beilagen der Kommunikation mit der Leserschaft dienten, fanden sich die Anmerkungen des Redakteurs am Ende des Zeitungsblatts. Die *Grazer Bauernzeitung*, die auch als *Bauernzeitung* (1792 bis Juni 1795), *Biedermann* (zweites Halbjahr 1795) und *Steyrischer Biedermann* (erste Jahreshälfte 1796) geführt wurde, wird hier allgemein als GBAZ abgekürzt. Der Erhaltungsgrad (in der Evidenz steirischer Zeitungen an der Landesbibliothek) umfasst die Jahrgänge 1791 und 1792 sowie die Zeitspannen von Januar 1794 bis Juni 1795 und von Oktober 1795 bis Juni 1796. Eine Paginierung fand sich in den Zeitungsblättern erst ab 1792, der Anhang war nur 1792 paginiert. Texte, die eine Redaktionstätigkeit vermuten lassen, werden Ambros als verantwortlichem Redakteur zugeschrieben; in weiterer Folge wird nur sein Nachname zitiert.

² Ebd. und für weitere benutzte Quellen (und darüber hinaus für einen Überblick zur steirischen Zeitungslandschaft im entsprechenden Zeitabschnitt): GOLOB, Andreas, *Dynamisierung und Erstarrung in der Steiermärkischen Presselandschaft, Wandel einer Landschaft = Das „lange“ 18. Jahrhundert und die Steiermark*, hg. Heppner, Harald, Reisinger, Nikolaus, Wien/Köln/Weimar, Böhlau, 2006 (Schriftenreihe der österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts, 12), 423. Abgesehen von den unten genannten Zeitungen wurde in der betreffenden Quellenstelle auch ein Preßburger Nachdruck der Neuwieder Zeitung genannt.

(seit dem ausgehenden Josephinischen Jahrzehnt) wieder strenger kontrollierten Wiener Zeitungslandschaft grenzte er sich jedoch ab. Im Gegensatz zu den meisten vergleichbaren Regionalzeitungen griff Ambros nämlich auf ein umfassendes Korrespondenznetzwerk zurück. Das Tagesgeschehen ergab sich „grosstentheils aus eigener zuverlässiger Korrespondenz“, die ihm familiär sogenannte „Gönner“ und „Freunde“ zukommen ließen. Qualität stand vor Schnelligkeit, keine Kosten wurden gescheut. Im Detail verbürgten „wenigst 80“ Berichterstattungsquellen im Grenzgebiet zu den türkischen Ländern – also wohl vorwiegend an der Peripherie der ungarischen Erblande – die Authentizität der Kriegsnachrichten. Ambros wies in diesem Zusammenhang auf die geostrategische Lage der Stadt Graz hin. Sie könne ein Bindeglied zwischen dem habsburgischen Südosten einerseits und Innerösterreich sowie dem Reich andererseits bilden. Dieses insgesamt vielfältige Informationsangebot blieb mit vier Gulden für sechs Monate schließlich erschwinglich, die Post sorgte um einen halben Gulden mehr für die Verbreitung außerhalb von Graz. Nicht nur „Fürsten und Bischöfe“ oder (adelige) „Damen“, die sich vom volkstümlichen Namen nicht abschrecken ließen, erhielten damit Zugang. Die soziale Streuung musste bis zum „gemeinen Staatsbürger“ reichen, um dem gewählten Namen gerecht zu werden.

Diese vollmundigen Angaben mögen wie ein großsprecherisches Versprechen zu Werbezwecken wirken. Biographische Details⁴ zeugen jedoch von der Mobilität des gebürtigen Tirolers Ambros und machen seine Angaben plausibel. Vor seiner Grazer Zeit war er bereits in Wien tätig gewesen, und zwar in der publizistisch umtriebigen Zeit nach der Lockerung der Zensur durch Joseph II. Von dort waren ihm sicherlich auch die eingangs erwähnten gängigen „ungarsche[n]“ Zeitungen vertraut. Das steirische Postsystem⁵ war zudem im 18. Jahrhundert ausgebaut worden, die Vernetzung mit den direkt benachbarten ungarischen und kroatischen Gebieten war verstärkt worden. Der zweifellose Höhepunkt der *Bauernzeitung* erhielt freilich bereits 1792 einen Dämpfer, als die Zeitung – wohl aufgrund der Frankreich-Berichterstattung – von Februar bis Mai verboten wurde. Die Anhän-

³ Dies ist ein Beispiel für die eigenartige Orthographie der Zeitung, die in den Zitaten nicht weiter korrigiert werden wird. Grundsätzlich wurden kaum Doppelkonsonanten verwendet, „ck“ wurde, wie in diesem Fall, zu „k“.

⁴ CASPART, Heinrich K., *Michael Hermann Ambros, Ein österreichischer Journalist zwischen Aufklärung und Reaktion Ein Beitrag zur österreichischen Mediengeschichte*, Wien, Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, 1991, 2 Bde (Dissertationen der Universität Wien, 221, 1 und 2). Zur *Bauernzeitung* jüngst: GOLOB, Andreas, *Das Zeitungskomptoir als Informationsdrehscheibe. Michael Hermann Ambros und seine Grazer Anzeigenblätter = Vor Google. Eine Mediengeschichte der Suchmaschine im analogen Zeitalter*, hg. Brandstetter, Thomas, Hübel, Thomas, Tantner, Anton, Bielefeld, transcript, 2012 (Kultur- und Medientheorie), 109–50; GOLOB, Andreas, *Publizität und Kommerzialisierung von Gesundheit und Krankheit im letzten Jahrzehnt des 18. Jahrhunderts, Das Beispiel der Grazer Bauernzeitung*, *Virus – Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin* (9) 2010, 43–68.

⁵ HESCHL, Gerald, *Die Post in der Steiermark 1783 – 1850*, Graz, ungedr. phil. Diss., 1997, 7, 30f., 253f.

ge beschränkten sich ab 1794 auf Auszüge. Diese Einseitigkeit wirkte wie ein Abglanz der vielseitigen Materien der Jahre 1791 und 1792. Eine gewisse Ausweitung erfuhr das Medienimperium in seiner Gesamtheit noch 1795, als Ambros auch das lokale *Frauenjournal* betreute. Diese Zeitschrift, 1792 als *Zeitung für Damen und andere Frauenzimmer* gegründet, hatte bereits mehrere Redaktions- und Verlagswechsel erlebt. Ihre Neupositionierung als *Das neue Grätzer Frauenjournal. Deutschlands und Hungariens Töchtern gewidmet von einer Gesellschaft erudi[r]ter und munterer Frauen*⁶ wäre eine eigene Untersuchung wert. Die regionale Zuordnung ergab sich nicht nur aus der geographischen Häufung der Leserinnen, sondern auch aus jener der Mitarbeiterinnen.⁷ Schon 1796 läutete jedoch die Vereinigung der *Bauernzeitung* mit der *Grätzer Zeitung* und mit der *Bürgerzeitung* das Ende des seit 1786 bestehenden Presseorgans ein. Ambros selbst ging nach Innsbruck ab, wo er sich weiterhin der Tagespresse verschrieb.

Forschungsstand und Methoden

Dass die *Bauernzeitung* unter den hier gewählten räumlichen Vorzeichen bisher keine entsprechende Würdigung erfuhr, mag wohl an der Konzentration der Forschung auf den „Donauraum“ liegen.⁸ Dessen Zeitungen wurden bereits nicht nur erfasst, sondern zum Teil auch innovativ analysiert. Die Steiermark stand zwar abseits dieses für den relevanten Raum so eminenten und höchstrangigen verkehrs- und kommunikationstechnisch einenden blauen Bandes. Doch auch hier fanden sich Wege des Austauschs zwischen den deutschen und ungarischen

⁶ AMBROS, *Das neue Grätzer Frauenjournal*, GBAZ (48) 1795. Juni 18.

⁷ Ebd. und AMBROS, *An die titl. Herren Pränumeranten dieser Zeitung*, GBAZ (40) 1795. Mai 21, 320.

⁸ SEIDLER, Andrea, SEIDLER, Wolfram, *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda*, Wien/Köln/Graz, Böhlau, 1988 (Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts, 1). SEIDLER, Andrea, *Multiethnizität und Mehrsprachigkeit im Königreich Ungarn im 18. Jahrhundert, Eine Untersuchung der sprachlichen Entstehungsbedingungen von Zeitung und Zeitschrift = Deutschsprachige Zeitungen in Mittel- und Osteuropa*, hg. Riecke, Jörg, Schuster, Britt-Marie, Berlin, Weidler, 2005, 348–361. DIES., *Wien als Ausgangspunkt des ungarischen gelehrten Journalismus in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts = Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert. Das Beispiel der Habsburgermonarchie*, hg. Frimmel, Johannes, Wögerbauer, Michael, Wiesbaden, Harrassowitz, 2009 (Buchforschung. Beiträge zum Buchwesen in Österreich, 5), 371–380. PAVERCsik Ilona, *Zeitungen als Kommunikationsmedium des Buchhandels am Ende des 18. Jahrhunderts = Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn. Studien zur Presse im 18. und 19. Jahrhundert*, hg. Bachleitner, Norbert, Seidler, Andrea, Wien/Berlin/Münster, Lit Verlag, 2007 (Finno-Ugrian Studies in Austria, 4), 49–96. Vgl. für die gedeihende Erforschung siebenbürgischer Zeitschriften etwa die Beiträge Annamária Birós und Ágoston Zénó Bernáds in Frimmels und Wögerbauers Sammelband.

Erbländern. Gemeinsame Grenzen lassen die Ambrossche Vision grundsätzlich wahrscheinlich erscheinen. Die regionale Metropole Graz verfügte zudem über anerkannte kulturelle und ökonomische Strahlkraft über Südosteuropa. Schon die *Bauernzeitung* selbst gibt versatzstückartig Aufschluss über die Mobilität. Allzu sporadische Orts- und Berufsbezeichnungen in den Fremdenlisten des Jahres 1791 enthüllten fünfzehn Ankünfte aus Ungarn, siebzehn aus kroatischen Städten. Kaufleute, Beamte, Militärs, Geistliche, Handwerker und Studenten suchten die Murmetropole auf.

Um den Postulaten auf den Zahn zu fühlen, werden quantitative und qualitative Analyse- und Darstellungsstrategien abwechseln. Als geographischer Rahmen liegt Ungarn in seinen historischen Grenzen zur Entstehungszeit der *Bauernzeitung* zugrunde. Kroatien und Siebenbürgen werden ebenfalls einbezogen.⁹ In den Texten vorkommende Bezugsorte außerhalb dieser Territorien oder gar außerhalb der Habsburgermonarchie können die Rolle der ungarischen Erbländer¹⁰ als Kommunikationsdrehscheibe umreißen. Das Hauptaugenmerk wird auf der Vernetzungsleistung im Kommunikationssystem der *Bauernzeitung* liegen, konkrete Inhalte werden vernachlässigt werden.

Tagesberichterstattung und allgemeine Wissensvermittlung

Die einschlägigen Rubriken der Tagesberichterstattung ergaben sich größtenteils durch die Regionen- und Ortsnamensangaben im Titel. Außerdem mussten jedoch auch jene Rubriken, die als „Vermischte Nachrichten“¹¹ bezeichnet wurden, und Abschnitte namens „Die gestrige Post“ ausgewertet werden, weil Ambros in diesen Formaten kurze Exzerpte aus der Korrespondenz verarbeitete. Diese Vorgangsweise traf auch auf die Überschrift „Graz“ und in geringerem Ausmaß auf die Rubrik „Wien“ zu. Der im Titel der Nachricht angegebene Ort¹² war also nicht not

⁹ Hinsichtlich der Nomenklatur werden die historischen Regionsbezeichnungen verwendet. Die nicht immer eindeutige Zuordnung zu (administrativen) Militärgrenzbezirken wird hingegen genauso vernachlässigt wie der Status der Freistädte. Vgl. für eine dezidierte Unterscheidung zwischen militärischem und zivilem Syrmien etwa: N. N., *Aus Syrmien den 2. Dezember*, GBAZ (51) 1795. Dezember 23, 817.

¹⁰ Vgl. für diese Diktion, die Ungarn, Kroatien und Siebenbürgen meint, schon das Eingangszitat.

¹¹ Vgl. auch: „Aus den k. k. Staaten“, „Aus den übrigen Erblanden“, „Kurzgefaßte Nachrichten“, „Vom Innlande“. 30 Notizen aus „Wien“, die fast ausschließlich in Kürze kriegsbezogenes, Legislativ-Administratives und diverse Würdigungen mitteilten, wurden nicht in die Auswertung einbezogen.

¹² Deutsche und magyarische Notation und Diktion von Ortsnamen sind im Detail auffällig und liefern Anzeichen für die führenden (‚vornationalen‘!) Schriftsprachen auch an der Peripherie. Vgl. für den magyarischen Kontext z. B.: N. N., *Possega in Slavonien den 13. Sept.*, GBAZ (79) 1791. Oktober 3. N. N., *Nagyag in Siebenbürgen den 7. August*, GBAZ (40) 1792. August 20, 315. AMBROS, *Graz*, GBAZ (41) 1794. Mai 22, 328: Rimaszombat (Rimavská Sobota). Die Ortsnamen orientieren sich sprachlich an der Quelle, ein heute anderssprachlicher geläufiger Ortsname wird

wendigerweise ident mit dem Schauplatz des Inhalts. Vielmehr werden durch die Häufigkeit von ortsbezogenen Überschriften Nachrichtenknotenpunkte evident.¹³

Tabelle 1. *Einschlägige Rubriken der Tagesberichterstattung*

Aus dem ungarischen Reiche/Aus Ungarn	179
Ortsbezeichnung	72
Türkenkrieg	63
Graz	40
Wien	9
Aus Siebenbürgen	4
Aus Italien – singular Fiume	1
Aus dem österreichischen Dalmazien	1
Materia Mixta	15

Eine besondere Privilegierung im Sinne einer „ungarsche[n] Provinzialzeitung“ ergab sich in der experimentellen Phase vom Ende des Jahres 1791 bis zum Verbot der Zeitung. Der groben Nachrichtenkategorie „Aus dem ungarischen Reiche“ standen in der Inlandsberichterstattung nämlich nur „Innerösterreichische Provinzialnachrichten“ und Meldungen „Aus den übrigen Erblanden“ gegenüber.¹⁴ Quantitativ betrachtet standen Nachrichten aus Territorien der ungarischen Krone vor allem in der evidenten Endphase des Türkenkriegs an der Tagesordnung. Auch nachdem der Stab an den Vorposten in den Vorlanden zur Franzosenkriegsberichterstattung weitergereicht worden war,¹⁵ kamen Meldungen aus diesen Regionen vor. Im Kontext der Habsburgermonarchie rangierten sie meist nach Neuigkeiten aus dem Kernraum Steiermark und aus dem zentralen Wien. Zum allgemeinen Größenvergleich kann auch die zivile Rubrik Frankreich, ein ständiger Hotspot der zeitgenössischen Berichterstattung, dienen.

nur bei weniger bekannten Orten bei der Erstnennung im Text in Klammern gesetzt. Bei phonetischen Entsprechungen wurde der gegenwärtigen Notation der Vorzug gegeben.

¹³ Sicherlich fänden sich auch in anderen Rubriken noch einige interessante Aufschlüsse, beispielsweise inoffizielle Berichte über die Alltags- und Ereignisgeschichte von Truppen aus den ungarischen Erblandern im Krieg gegen Frankreich (z. B. N. N., *Freiburg den 30. August*, GBAZ (73) 1794. September 11, 583).

¹⁴ GBAZ (95) 1791. November 28 bis (14) 1792. Februar 16. (Eingangs rangierte auch Siebenbürgen, dessen Korrespondenzorte meist in der allgemeineren „ungarischen“ Rubrik firmierten, unter „den übrigen Erblanden“.)

¹⁵ Paradigmatisch für die Mittlertätigkeit der *Bauernzeitung* zwischen diesen beiden weit voneinander entfernten Regionen, quasi fast über die maximale Distanz der Habsburgermonarchie, steht etwa eine direkte Notiz zu einem Marktbericht aus den Vorlanden, die sich in einer Nachricht aus Peterwardein fand: N. N. *Peterwardein den 13. April*, GBAZ (32) 1795. April 23, 256.

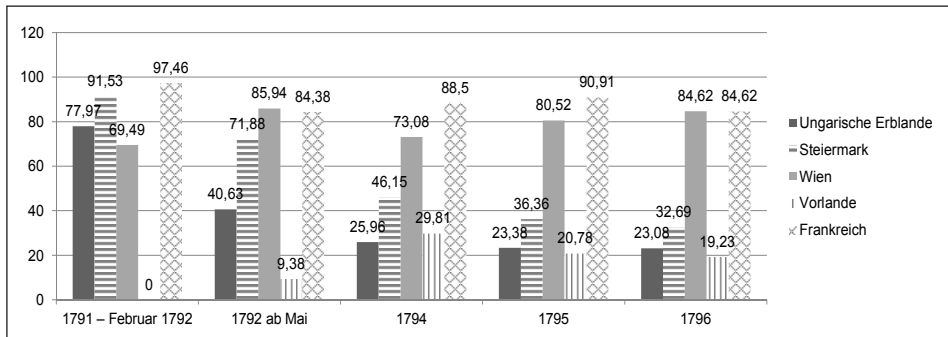

Diagramm 1.

Relation regionaler Rubriken zur Zeitungsausgabenanzahl in Prozent

$n = 118$ Zeitungsausgaben (1791f), 64 (1792), 104 (1794), 77 (1795), 52 (1796)

Die Beiträge der früheren Jahre drehten sich häufig um die Kampfhandlungen mit dem Osmanischen Reich respektive um die Versuche, den Frieden herzustellen und zu wahren.¹⁶ Die Vorsichtsmaßnahmen am Pestkordon folgten in Friedenszeiten den Kriegsnachrichten.¹⁷ Zudem wurden gesellschaftliche Anlässe, insbesondere im Zusammenhang mit den Amtsantritten Leopolds II. und Franz I.,¹⁸ geschildert. Einen besonderen Stellenwert hatten die ungarischen und siebenbürgischen Landtage,¹⁹ deren Ergebnisse detailliert wiedergegeben wurden, wohl nicht zuletzt aufgrund gleichzeitiger Interessen und Ambitionen der steirischen Bürgerschaft.²⁰ Ein weiteres und letztes wesentliches politisches Ereignis in der zum Vormärz hin erstarrenden Habsburgermonarchie stellte das Schicksal der heimischen ‚Jakobiner‘²¹ dar. Verhältnismäßig häufig fanden sich in den späteren Jahrgängen auch Beiträge über Naturgewalten,²² die sich in der Form von Unwettern, wilden Tieren oder Feuersbrünsten materialisierten. Mit den Elementarereignissen gingen auch die meisten ökonomisch relevanten Nachrichten²³ ein-

¹⁶ 1791 – Februar 1792: in 52 Prozent der Artikel; 1792 ab Mai: 48. Die Werte sind hier wie im Folgenden gerundet. Vgl. Fußnote 55 für die Fallzahlen.

¹⁷ 1794: vierzehn – 1795: 32 – 1796: fünfzig Prozent.

¹⁸ 1791: drei Prozent; 1792: 22. Bei einer Zeilenzählung würden diese weitschweifigen Beiträge noch mehr ins Gewicht fallen. Die enthaltenen Rechtsformeln und -floskeln werfen auch ein Problem dieser scheinbar genaueren quantitativen Vorgehensweise auf, das sich durch die mehr oder weniger weitschweifigen Personalstile der individuellen Informationsquellen verschärft.

¹⁹ 1791: zwölf Prozent; 1792: dreizehn.

²⁰ STACHER, Gerda, *Kaiser Leopold II. und die Umgestaltung der ständischen Verfassung. Bestrebungen der Bürger, Bauern und „Volksfreunde“ unter den Beamten am Beispiel der Steiermark*, Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich, Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts (2) 1985, 43–72.

²¹ 1795: 26 Prozent.

²² 1794: neunzehn – 1795: 26 – 1796: dreizehn Prozent.

²³ 1794: 28 – 1795: 37 – 1796: 21 Prozent.

her, die von Preissteigerungen und Engpässen berichteten. Chronikale Elemente enthielten zudem mehr oder weniger spektakuläre Kriminalfälle.²⁴

Beiträge zum polyhistorischen Anhang können nur selten und vorwiegend nach inhaltlichen Kriterien den ungarischen Erbländen zugeordnet werden. Zwei Partizipationsbeispiele verdienen besondere Beachtung. Aus Ungarn und Siebenbürgen langte der Vorschlag für eine nicht realisierte „Bergbau-Rubrik“ ein²⁵ und bezeugte einen aktiven, die Ausweitung der Rubriken bezweckenden Gestaltungsversuch. Eine „Genealogie des österreichischen Kommerzes auf der Donau“²⁶ ist aufschlussreich, weil sie geeignet ist, den Rezeptionsradius der Anhänge aufzuzeigen. In einer späteren Ausgabe wurde nämlich erste Kritik an dieser Übersicht geübt. Diese Stellungnahme erfolgte aus Preßburg und wurde von Ambros, seinen Triestiner Beiträger schützend, zurückgewiesen.²⁷ Somit bildete die *Bauernzeitung* eine Diskussionsachse von Triest über die Steiermark bis nach Preßburg. Vor diesem Hintergrund schaltete Ambros im Anschluss auch noch eine aufgesparte Nachricht aus Szeged, die auf die Artikel Bezug nahm.²⁸

Die angesprochenen kommunikationstechnisch interessanten Exempel können den Blick hinter die Szenerie der Zeitungsbeiträge eröffnen. Diese Perspektive wird möglich, weil Ambros sein Alleinstellungsmerkmal durchaus transparent zur Schau stellte. Er handelte damit im Vergleich zur zeitgenössischen Zeitungslandschaft mit ihren größtenteils geglätteten Zeitungsnarrativen wohl bewusst atypisch, um seine eingangs zitierten Postulate zu untermauern. Freilich musste auch er sich auf offizielle Zeitungen beziehen, die hier vorweg genannt werden sollen. Beispielsweise erwähnte er explizit den „Hermannstädter Kriegsbot[e]n“,²⁹ die „Pester Zeitung“,³⁰ die „Ofner Zeitung“,³¹ die „Ephemerides poli-

²⁴ 1794: 28 – 1795: 37 – 1796: neunzehn Prozent.

²⁵ AMBROS, *Erinnerungen*, GBAZ (102) 1791. Dezember 22.

²⁶ N. N. [JENNÉ], *Genealogie des österreichischen Kommerzes auf der Donau nach dem schwarzen Meer; bis zu Ausbruch des Kriegs 1788*, GBAZ (80) 1791. Oktober 6 und (81) 1791. Oktober 10.

²⁷ AMBROS, *An das zankscheue Publikum*, GBAZ (87) 1791. Oktober 31. Auch: JENNÉ, *Schreiben aus Triest vom 5. Oktober an den Verfasser der Grazer Bauernzeitung*, GBAZ (91) 1791. November 14 (eingeleitet von Ambros). JENNÉ, *Berichtigung der Paar Worte in Nro. 86 der Presburger Zeitung*, GBAZ (92) 1791. November 17, (93) 1791. November 21 und (94) 1791. November 24 – parallel jeweils auch: N. N., *Auch ein Paar Worte! Uiber die in der Grazer Bauernzeitung Nro. 80 und 81 eingerückte Genealogie des österreichischen Kommerzes*.

²⁸ N. N., *Szegedin den 15. Oktober*, GBAZ (95) 1791. November 28.

²⁹ N. N., *Aus dem ungarschen Reiche*, GBAZ (7) 1791. Januar 24. N. N., *Vom Kriegstheater*, GBAZ (48) 1791. Juni 16, (52) 1791. Juni 30. Eigentlich „Der Kriegsbothe“, Verlagsort Hermannstadt.

³⁰ N. N., *Aus dem ungarschen Reiche*, GBAZ (13) 1791. Februar 14. Korrekt: „Neuer Kurier aus Ungarn von Kriegs-, Staats- und Gelehrten Sachen“, Pest.

³¹ N. N., *Vom Kriegstheater*, GBAZ (48) 1791. Juni 16 (hier auch „ein ander [!] erbländisch Blat“); N. N., *Vom Kriegstheater*, GBAZ (51) 1791. Juni 27, (60) 1791. Juli 28 (in den beiden letztgenannten Texten fanden sich auch Beiträge aus der *Wiener Zeitung*). Es handelte sich um die „Ungarischen Staats- und Gelehrten Nachrichten“ aus Ofen. Der Autor dankt Frau Dr. Pavercsik für die Hinweise in diesem und in den beiden vorangegangenen Fällen.

tico-litterariae“³², die „Presburger Zeitung“³³ und auch die „Brünner Zeitung“³⁴. Die aus diesen Quellen gezogenen Berichte zeichneten sich durch umfangreiche Überblicksdarstellungen und offiziöse Detailkenntnisse aus, die Privatpersonen zweifellos verschlossen bleiben mussten. Längere Berichte, wie etwa über den Ungarischen Landtag,³⁵ wurden in mehreren Abschnitten veröffentlicht und zeugen von der Praxis des Redakteurs, ausführlichere Zusammenhänge in Fortsetzungen in den einzelnen Foren fortzuschreiben. Diese Nachlieferungen bezeugen Gründlichkeit³⁶ und wandten sich gegen effekthascherische Übertreibungen der Aktualität, die angesichts der langen Nachrichtenwege, zumal aus der Peripherie, für Ambros im Zweifelsfall weniger prioritär war.

Auch auswärtige Presseorgane, nämlich das Hamburger „Politische Journal“³⁷ und das Intelligenzblatt der „Jenaer Litteratur Zeitung“³⁸ wurden zitiert und zeugten wohl davon, dass die Rubrik nicht nur über die ungarischen Erbländer Auskunft geben sollte. Darüber hinaus konnten diese Versatzstücke als Anregungen für den Diskurs über die und in den Regionen verstanden werden. Jedenfalls spann ein Korrespondent den offerierten Faden weiter und hielt dem *Politischen Journal* seine eigene Ansicht über die Fortschritte der Aufklärung in Ungarn entgegen.³⁹ Demnach hätte die Regentschaft Josephs II. in der Tat Verbesserungen gebracht, wie sie das Journal in der „Religionsfreiheit“ und im Rechtsstatus der Stände geortet hatte. Die breite Bevölkerung wäre jedoch noch nicht von „abergläubischen“ Praktiken abgewichen, und auch die Administration zeigte sich beispielsweise indifferent, als das Wetterläuten wieder gepflogen wurde. Teils mit „Entsezen“ konnte zudem beobachtet werden, dass die Friedhöfe entgegen jeglicher hygienischer Vorsicht wieder von den Siedlungsperipherien in die Zentren zurückversetzt würden. Letztlich stünde auch die Relativierung der „Religionspartheien in Ungarn“ auf dem Spiel, wenn der Plan gemeinsamer, suprakonfessioneller Schulen suspendiert würde.

Das konkrete Verhältnis zwischen den gedruckten und persönlichen Quellen umriss der ambitionierte Kriegsberichterstatter im Zuge aufflammender Konfliktge-

³² N. N., *Aus Ungarn*, GBAZ (34) 1792. Juli 30, 267.

³³ N. N., *Vom Innlande*, GBAZ (9) 1794. Januar 30, 70. Vgl. auch N. N., *Preßburg den 4. März*, GBAZ (20) 1794. März 10, 158 – zitiert vom Beiträger.

³⁴ N. N., *Semlin vom 20. März*, GBAZ (28) 1794. April 7, 219.

³⁵ N. N., *Aus dem ungarischen Reiche*, GBAZ (14) 1791. Februar 17, (15) 1791. Februar 21, jeweils prominent als Aufhänger am Beginn der Zeitung.

³⁶ Vgl. zwei Briefe unter N. N., *Bukurest vom 18. July [bzw.] den 24. July*, GBAZ (63) 1791. August 8. NB. hier auch die Lieferdauer (unter sommerlichen Bedingungen); vgl. auch die übrigen Abstände zwischen lokaler Datierung und Zeitungsdatum in diesem Abschnitt. Die Präferenz ähnelt paradoxerweise heutigen Überlegungen in journalistisch anspruchsvollen Online- und Printformaten, die sich mit rasanter digitaler Verbreitung von (Sensations-)Meldungen konfrontiert sehen.

³⁷ N. N., *Aus Ungarn*, GBAZ (37) 1791. Mai 9.

³⁸ N. N., *Aus dem ungarischen Reiche*, GBAZ (38) 1792. August 13, 297.

³⁹ N. N., *Aus Niederingarn*, GBAZ (54) 1791. Juli 7.

rüchte genauer.⁴⁰ Vervollständigende Resümées aus Zeitungen bildeten demnach – „immer mit Anzeige der Quelle“ – Einleitungen, Kommentare oder abschließende Abrundungen der Rubriken. Die „eigenen Korrespondenznachrichten ... fast aus jedem Fleke des ungeheuern Kriegstheaters“ hoben sich von diesem exzerpierten Text typographisch als Briefe mit Ort (und/oder Region) und Datum ab. Kommentare und Verknüpfungen zwischen den übernommenen Meldungen wiesen Ambros als kritischen Rezipienten aus.⁴¹ In einem Fall merkte er an, dass ein nicht namentlich genanntes ungarischsprachiges Blatt auf einen Korrespondenten zurückgriff, der nicht zu seinen Bekanntschaften zählte, weshalb er keine Garantie für die Richtigkeit der Angaben geben könne.⁴² Zuweilen stellten die Korrespondenten selbst ihre Berichte falschen Zeitungsmeldungen gegenüber,⁴³ und Ambros rühmte sich seinerseits beispielsweise der inneren Stimmigkeit⁴⁴ der Berichterstattung von der Militärgrenze. Allgemein bezeichnete der Redakteur den Nachrichtenfluss aus den im Fokus stehenden Ländern in kurzen Notizen als durchwegs reich,⁴⁵ so konnte respektive musste eine Auswahl vorgenommen werden.

Die Privatkorrespondenz unterschied sich von den kompilierten Zeitungsmeldungen am deutlichsten, wenn sich Ambros einleitend auf einen „Freund“, „Gönner“ oder „Korrespondenten“ berief. Die Personen blieben durchwegs anonym,⁴⁶ nur in einem Fall⁴⁷ konnte ein Korrespondent aufgrund seines Berichts dem militärischen Metier zugeordnet werden. Insgesamt dürfte der bürgerliche Hintergrund überwogen haben. Andererseits sprachen auch die Absender der Nachrichten direkt den Herausgeber⁴⁸ oder die Leserschaft⁴⁹ an. Ein Beiträger bezeichnete seinerseits Ambros als „Freund“ und gab sich durch den kommentierenden Verweis

⁴⁰ N. N., *Vom Kriegstheater*, GBAZ (51) 1791. Juni 27.

⁴¹ N. N., *Vom Kriegstheater*, GBAZ (48) 1791. Juni 16.

⁴² N. N., *Vom Kriegstheater*, GBAZ (49) 1791. Juni 20. Es konnte sich nur um zwei in Wien ansässige Zeitungen handeln, nämlich entweder um „Hadi és más nevezetes történetek“ (ab 1792: „Magyar Hirmondó“) oder um „Magyar Kurir“.

⁴³ N. N., *Hermanstadt den 5. April*, GBAZ (32) 1791. April 21. N. N., *Karlstadt den 8. Junius*, GBAZ (22) 1792. Juni 14, 173.

⁴⁴ N. N., *Aus der Lika den 12 August*, GBAZ (67) 1791. August 22.

⁴⁵ AMBROS, *Rekapitulazion einiger Briefe, wovon seit einiger Zeit kein Gebrauch gemacht werden konnte*, GBAZ (81) 1791. Oktober 10. N. N., *Aus dem ungarschen Reiche*, GBAZ (38) 1792. August 13, 297: „die von allen Seiten eingehenden Briefe“. AMBROS, *Graz den 19. September*, GBAZ (49) 1792. September 20, 387: über ein Unwetter in Westungarn. Allgemeine Zunahme, auch aus entfernten Gefilden, noch laut AMBROS, *Gratz*, GBAZ (19) 1796. März 7, 145.

⁴⁶ Orte wurden anonymisiert, wenn beschämende Vorfälle ein schlechtes Licht auf die Bevölkerung zu werfen drohten, vgl. N. N., *Aus Ungarn*, GBAZ (32) 1791. April 21: Über eine Liebesaffäre in „*...“.

⁴⁷ N. N., *Semlin den 23. Februar*, GBAZ (20) 1794. März 10, 159.

⁴⁸ N. N., *Bukurest den 24. July*, GBAZ (63) 1791. August 8. N. N., *Reschiza im Banat den 4. Novemb.*, GBAZ (94) 1791. November 24. N. N., *Nagyag in Siebenbürgen den 7. August*, GBAZ (40) 1792. August 20, 315.

⁴⁹ N. N., *Fünfkirchen den 21. Juny*, GBAZ (54) 1791. Juli 7.

auf ein abgedrucktes Motto als denkender Leser der Zeitung zu erkennen.⁵⁰ Ein anderer Korrespondent warnte vor einem vagabundierenden Betrüger und berief sich dabei auf die Entlarvung eines ähnlichen Falls durch die weit verbreitete *Bauernzeitung*.⁵¹ In diesen eindeutigen Fällen, aber auch wenn diese Bezugspersonen-chiffren nicht explizit vorkamen, verwendete Ambros zur Ausweisung spezifische aufschlussreiche Formulierungen.⁵² Die Bezeichnungen „Berichte“, „Schreiben“, „Nachrichten“, „Briefe“, „Briefchen“ oder auch „Privatbriefe“ standen für die persönlichen materiellen Quellen der Berichterstattung. Datierung und Herkunftsangabe konservierten den Charakter des Briefs, auch im sprachlichen Duktus beließ Ambros häufig persönliche⁵³ Ausdrucksformen. Authentizität und Intensität zeigte etwa die Einleitung „In aller Eile muß ich ihnen berichten“.⁵⁴ Im Gegensatz zu den Kompilationen aus Zeitungen standen inhaltlich chronikale, empirische Narrative an der Tagesordnung. Die auf dieser Basis bei aller gebotenen Vorsicht identifizierte Privatkorrespondenz überwog bei weitem.⁵⁵ Die ‚niedrigsten‘ Werte fanden sich in jenen Phasen, in denen offizielle Kriegs- oder Landtags- und Huldigungsberichte das Tagesgeschehen bestimmten. Auch der Preis für die regelmäßige Berichterstattung (im weniger ereignisreichen Frieden!) Ende 1791 und Anfang 1792 schien in der vermehrten Verwendung von Zeitungsexzerpten zu liegen.

Eine Analyse, die ebenfalls auf sämtlichen Einzelmeldungen basiert, ergibt eine grobe Orientierung, in der die quantitativen Verhältnisse zur Geltung kommen. Die Gemengelage in der Zeitspanne bis zum Wechsel des Kriegsschauplatzes vom Südosten in den Westen zeigt naturgemäß eine starke Dominanz der südlichen Peripherie.⁵⁶ Doch auch nach dieser Phase, in der Ambros seine Leserschaft quasi als Kriegsprofiteur köderte, setzte sich dieser Schwerpunkt fort.⁵⁷ Während schon die Darstellung der Herkunftsregionen über den längeren Zeitraum Fluktuationen erkennen lässt, so ist das Bild der Herkunftsorte noch zerklüfteter. Nur wenige Orte,⁵⁸ die sich wohl entweder durch besonders gut eingespielte einzelne Korrespondenzpartnerschaften

⁵⁰ N. N., *Zipsen den 27. Novemb.*, GBAZ (99) 1791. Dezember 12.

⁵¹ N. N., *Nagyag in Siebenbürgen den 5. November*, GBAZ (95) 1791. November 28.

⁵² „Ich liefere Ihnen“, „erhalten wir die Nachricht“, „wird uns berichtet“, „ein Schreiben meldet“, „wird uns geschrieben“, „ist uns ... eingeschickt worden“.

⁵³ „ich“, „wir“, „uns“.

⁵⁴ N. N., *Aus dem ungarschen Reiche*, GBAZ (11) 1791. Februar 7. Vgl. N. N., *Aus der Craina den 12. July*, GBAZ (60) 1791. Juli 28: „Ich habe es mit meinen Augen gesehen“. N. N., *Bukurest den 27. July*, GBAZ (64) 1791. August 11: „Eine Nachricht, so wie ich sie den Augenblick erhalte“.

⁵⁵ Prozentsätze der Privatberichte (n = 267/47/46/36/19/16): 1791 bis Februar 1792: 75 – Nr. 95/1791 bis Nr. 14/1792: 72 – 1792 ab Mai: 85 – 1794: 94 – 1795: 84 – 1796: 94.

⁵⁶ 1791 bis Februar 1792: Ungarn: 129 Beiträge – Siebenbürgen: 32 – Kroatien: 74 – Wallachei: 23 – Serbien: 5 – Bulgarien: 3 – Moldau: 1.

⁵⁷ Prozentsätze der Herkunftsländer 1792 ab Mai/1794/1795/1796 (n = 46/36/19/16): Ungarn: 39/48/47/19 – Kroatien: 53/53/53/63 – Siebenbürgen: 9/0/0/19.

⁵⁸ Im Gegensatz zur vollständigen Aufklärung der Herkunftsregionen konnte hinsichtlich der Herkunftsorte der Meldungen keine Vollständigkeit erzielt werden, weil durchaus häufig, in rund 22 Prozent aller Fälle, nur die Region angegeben war.

oder aufgrund ihrer Größe durch eine kritische Masse an Kontaktpersonen und -medien ausgezeichneten, kamen prominent vor. In Ungarn führte Ofen als Nachrichtenumschlagplatz im ersten Abschnitt des Untersuchungszeitraums, interessanterweise gefolgt von Fünfkirchen noch vor Pest.⁵⁹ In ähnlicher Präsenz traten Preßburg, Temeswar⁶⁰ und Hermannstadt, die Heimatstadt des *Kriegsboten*, hervor. In Siebenbürgen kamen landtagsbedingt auch Stimmen aus Klausenburg öfter zu Wort.⁶¹ Die kroatischen Gebiete wurden häufig von Karlstadt und Peterwardein repräsentiert. Außerdem konnten sich Agram, Fiume, Warasdin sowie (Slavonski) Brod⁶² und Semlin⁶³ Gehör verschaffen.⁶⁴ Jenseits der habsburgischen Grenzen standen Nachrichten aus Bukarest⁶⁵ hoch im Kurs, weniger Nachrichtenfluss war hingegen aus Belgrad zu verzeichnen, wohl aufgrund des nahen Stützpunkts diesseits der Militärgrenze.

Tabelle 2. Auswahl häufiger Herkunftsorte bis 1792

Pest-Ofen	6 + 18
Hermannstadt	19
Preßburg	16
Bukarest	15
Temeswar	13
Fünfkirchen	11
Klausenburg	6
Karlstadt	6
Peterwardein	6
Pancsowa	4
Belgrad	4
Gran	3
Kronstadt	3
Fiume	3
Warasdin	3
Agram	3
(Slavonski) Brod	3
Semlin	3

⁵⁹ Zusätzlich zu Gran je zweimal Esterhaz, Nagybánya, Nagyvázsony, Neusatz, Sombor und Zips; Einzelnachweise für Apathin, Bresnitz (Tekovská Breznica), Gömör, Großwardein, Güns, Kaschau, Liptau, Maria Theresiopel (Subotica), Miskolc, (das Komitat) Nógrád, Neutra, Raab, Sáska (bei Veszprém), Steinamanger, Szeged, Tokaj, Vasvár, Veszprém, Zdravec.

⁶⁰ Vgl. überdies je einmal Dognaczka (Dognecea), Kubin (Kovin), Orşova, Reşiţa, zweimal Bogschan (Bocşa) und zudem Pancsowa.

⁶¹ Darüber hinaus neben Kronstadt je einmal Bistritz (Bistriţa) und Nagyág (Săcărâmb).

⁶² Vgl. regional je zwei Nachweise für Esseg, Neugradiska, singular auch Požega, Vinkovci, Virovitica.

⁶³ NB. auch Kamenica.

⁶⁴ Zudem je einmal Jasenovac, Krajina, Modruš, Novi, Rudanovac, Samobor, Zengg (Senj).

⁶⁵ Ebenso aus der Wallachei einmal Craiova. NB. auch zweimal den bulgarischen Kongressort Szistow (Swischtow).

In weiterer Folge konnten sich von diesen Orten nur Ofen,⁶⁶ Peterwardein,⁶⁷ Semlin⁶⁸ und vorerst Karlstadt⁶⁹ behaupten. Weitere regionale Nachrichtenzentren ließen sich bei ebenfalls stark fallenden Meldungszahlen und/oder konkreten Ortsangaben nicht identifizieren.⁷⁰

Anzeigenblätter

Die Beiträge zu den Anzeigenblättern geben im Gegensatz zu den Zeitungsmeldungen einen kargen Eindruck.⁷¹ Behördliche Einschaltungen beschränkten sich auf wenige Beispiele. Eine Beschreibung⁷² zweier gestohlener Taschenuhren aus Bjelovar kann dem militärischen Umfeld und der Kriegszeit zugerechnet werden und passt somit zum Dienst der *Bauernzeitung* als Kriegszeitung für den Einzugsbereich der Militärgrenze und ihrer Regimenter. Die lediglich vierzehn einschlägigen offiziellen Erbschaftseinberufungen des Jahres 1791 wiesen in eine ähnliche Richtung.⁷³ Nach dem Ende der Kampfhandlungen fand sich nur ein Dutzend relevanter Belege. Die Relaisfunktion wurde hauptsächlich von Instanzen im Nahbereich der Steiermark wahrgenommen und spielte sich eher kleinräumig ab. Adressatinnen und Adressaten in den Komitaten Wieselburg (Parndorf) und Eisenburg (Rechnitz), in Karlstadt, in Ofen sowie in Pest wurden von der Steiermark aus angesprochen, zwei Nachrichten dieser Provenienz richteten sich an Verwandte mit unbekanntem Aufenthaltsort in „Ungarn“. Aus Güns und Steinamanger ergingen Anfragen in Richtung Eisenburg.⁷⁴

⁶⁶ 1792: 5 Nachweise (Veszprém: 3; Gran: 2; Altsohl (Zvolen), Gyöngyös, Pest: je 1); 1794: 5 (zweimal Kaschau und Preßburg, jeweils einmal Bóly, Kecskemét, Pest, Raab, Veszprém, Komitat Baranya); 1795: 4 (Pest: 1).

⁶⁷ 1792: 4; 1794: 7; 1795: 2.

⁶⁸ 1792: 5; 1794: 4; 1795: 6; 1796: 2.

⁶⁹ 1792: 5 (Bjelovar und Fiume: je 2, Kostajnica: 1); 1794: einmal Fiume; 1796: je zweimal Fiume und Grachacz/Grascacz (Gračac).

⁷⁰ Siebenbürgen: 1792: Kronstadt: 2, Hermannstadt: 1, Nagyág: 1; 1796: Mediasch (Medias): 1. Vgl. auch noch Slawonien: 1792: Požega: 2, (Slavonski) Brod: 1; 1794: Esseg: 1; 1796: Požega: 1.

⁷¹ Vgl. GOLOB, *Zeitungskomptoir*, 116 für die Größenverhältnisse: „Herrschaftliche Mitteilungen“: 1791: 267, 1792: 194, 1794/95: 520, 1795/96: 250; „Unterhaltung, [vor allem] Glücksspiel“: 1791: 48, 1792: 27, 1794/95: 54, 1795/96: 33; „Kommerzielle Anzeigen“: 1791: 174, 1792: 94, 1794/95: 94, 1795/96: 33; „Privatanzeigen“: 1791: 92, 1792: 55, 1794/95: 132, 1795/96: 50.

⁷² ST. GEORGER REGIMENTS KOMMANDO, *Beschreibung*, GBAZ (74) 1791. September 15. Vgl. für einen ‚privaten‘ Steckbrief: MAYER AMIGO, Joseph, *Edikt*, GBAZ (73) 1791. September 12: Anzeige eines Handelsjuden aus Temeswar zur Auffindung eines Flüchtlings in Peterwardein.

⁷³ Sechs Vorrufungen wurden aus Bjelovar verlautbart, drei aus (Slavonski) Brod. Auch die restlichen Anzeigen, nämlich drei aus steirischen Herrschaften und je eine aus Kärnten und Niederösterreich, lassen die Abwesenheit der Erben beim Militär zumindest vermuten; als konkrete Orte fanden sich nur Fünfkirchen und Neusatz.

⁷⁴ Unterschützen. Die Testamentsvollstrecker betonten, die Suche „durch dieses öffentliche Blatt“ zu begünstigen: MAGISTRAT STEIN AM ANGER, *Citations-Edict*, GBAZ (4) 1794. Januar 13.

Von besonderem Interesse im Bereich der kommerziellen Anzeigen sind ebenfalls jene Nachrichten, die auf die Verkürzung größerer Distanzen verweisen. So meldete eine Verwaltungsinstanz in Böhmen, dass ein Direktverkauf von „Mineralprodukten“ in die ungarischen Erbländer ohne den vorherigen Monopolisten in Preßburg abgewickelt werden würde.⁷⁵ Ein Weingroßhändler stellte nicht nur die Verbindung zwischen dem Komitat Gömör und der Steiermark her, sondern avisierte auch den Versand von Tokajer nach Schlesien, Galizien und „Großpohlen“.⁷⁶ Die übrigen 34 Annoncen hatten vor allem größere Immobiliengeschäfte, Pachtverträge, Konkurse sowie die Veräußerung von landwirtschaftlichen Erzeugnissen zum Inhalt und waren wohl durch ihre pekuniäre Masse für die überregionale Ausschreibung einschlägig.⁷⁷ Kommerzielle Zwecke standen auch hinter den ‚touristischen‘ Ankündigungen. Recht regelmäßig wurden Bälle in Warasdin angekündigt.⁷⁸ Diese Andeutungen zeigen, dass die Inanspruchnahme des kostenpflichtigen⁷⁹ Inseratdienstes der *Bauernzeitung* nur sporadisch erfolgte. Sowohl der Nutzen im kleinräumigen alltäglichen Geschäftsgang als auch die Vernetzungsleistung über größere Distanzen blieben summarisch betrachtet unterentwickelt.

Die innovativen Projekte, die Ambros selbst im Anzeigenteil ins Werk setzte, müssen vor diesem Hintergrund interpretiert werden. Die zu einem Metaanzeigenblatt hochstilisierten Exzerpte von Erbschaftsanzeigen aus anderen Zeitungen stellen wohl das kühnste Unterfangen dar. Nach eigenen Angaben aus „über 50“⁸⁰ Zeitungen des In- und Auslandes ausgehoben, sollten sie Erbinnen und Erben mit ihren Ansprüchen in der Habsburgermonarchie und darüber hinaus vernetzen helfen. Im Fall eines fränkischen Soldaten, der zuletzt in Anton Esterhazys Regiment gedient hatte und in einem Lazarett in Syrmien behandelt worden war, hieß es anteilnehmend und paradigmatisch: „Wir wünschten, daß dieser wich-

⁷⁵ HERZOG RAUDNITZ FÜRST LOBKOWIZISCHE INDUSTRIE- UND KOMMERZDIREKZION, *Nachricht*, GBAZ (32) 1791. April 21.

⁷⁶ SCHMIDT, David, *Wahre Tokayer Ausbruchweine*, GBAZ (53) 1791. Juli 4.

⁷⁷ Die Orte verteilten sich auf Ungarn (Fünfkirchen, Güns, Güssing, Malacky, Mokrin, Neusohl, Ödenburg, Paks, Preßburg, Priviz (Prievidza), Tyrnau, je zweimal Grieselstein, Waizen an der Donau/Vác) und Kroatien (Bjelovar, Breznica, Csakathurn (Čakovec), Fiume, Kreuz (Križevci), Lepoglava, Neogradiska, Požega, St. Helena, Velika, zweimal Karlstadt, dreimal Agram und viermal Warasdin). Somit war auch hier die südliche Peripherie vorrangig vertreten.

⁷⁸ PERCKO, Anton Ernest, *Avertissement*, GBAZ (101) 1791. Dezember 19; *Ball-Nachricht von Warasdin in Croatien*, GBAZ (2) 1794. Januar 6; (2) 1795. Januar 8.

⁷⁹ Vgl. AMBROS, *Einige Erinnerungen von Seite des Verlegers dieser Zeitung auf verschiedene Veranlassungen*, GBAZ (31) 1794. April 17: 34 kr. für kleinere, 51 kr. für größere Einschaltungen.

⁸⁰ Ab AMBROS, *Einberufung zu Erbschaften*, GBAZ (85) 1791. Oktober 24 – hier auch die Einleitung zu dieser außergewöhnlichen Dienstleistung. Die entsprechenden Quellen wurden vorerst nur sporadisch angegeben. Nur einmal kamen im Zuge dessen die *Ungarischen Staats- und gelehrten Nachrichten* vor, vgl. AMBROS, *Erbschaftseinberufungen und andere Glückesbotschaften*, GBAZ (12) 1792. Februar 9, 95.

tige Glücksbote ihn [den Erben] mit Flügeln aufsuchen könnte.“⁸¹ Zwar bereitet diese Stelle ein Beispiel für die zeitgenössische (Zwangs-)Mobilität, die das Ziel des Redakteurs nicht ganz realitätsfern erscheinen lässt. Das Fehlen konkreter, in der Rubrik berichteter Erfolgsfälle lässt jedoch an der Wirkung zweifeln. Jedenfalls waren auch Ungarn, Siebenbürgen und Kroatien in dieser Medienstrategie durchaus präsent. Bis zum Beginn des Jahres 1792 fanden sich Nachweise in der Größenordnung eines Fünftels.⁸² Die dreizehn Einträge zu Peterwardein demonstrieren die Bedeutung der Soldatennachlässe. Nachdem ab 1794 regelmäßige die Quellen hinzugefügt wurden, ließen sich die einschlägigen Fundorte an einer Hand abzählen.⁸³ Eine größere Rolle spielte der zu untersuchende Raum 1794 hingegen noch in den Heiratsvermittlungsannoncen.⁸⁴

Ein soziopolitisches Projekt, in dem Ungarn und Kroatien einen besonderen Stellenwert einnahmen, betraf eine öffentliche Supervision von Handelspreisen für Naturalien des täglichen Bedarfs. Ambros reagierte mit dieser Praxis auf Gerüchte, die von hohen Preisen, insbesondere in abgelegenen Produktionsgebieten, munkelten.⁸⁵ Bäcker, Brauer, Müller und Wirte kämen so unter Zugzwang und versuchten, mit höheren Preisen oder mit niedrigerer Qualität entgegenzuwirken. Den „Blutsäugern des Vaterlandes“ und ihrer „gewissenlose[n] List“ setzte der Redakteur die „eigene Rubrik“ entgegen, gezogen aus Zeitungen und Korrespondenzen. „[G]ute patriotische Freunde“ in Wiener Neustadt, vor allem aber in den überregionalen Produktions- und Handelszentren Güns, Ödenburg, Pest, Raab, Waizen an der Donau oder Karlstadt, würden einbezogen werden. Die *Bauernzeitung* als „allgemeine Verrätherin der Getraidwucherer“ und deren Praxen erwartete ihrerseits in weiterer Folge einen Lesendenansturm von „etliche[n] hundert“ Köpfen. Güns und Karlstadt blieben zwar längere Zeit mehrfach wiederholte Desiderate.⁸⁶ Gerade diese Probleme zeugen aber auch von der aktiven Informationsakquise und der Wichtigkeit des ‚Projekts‘, an dem vor allem das Banat großen Anteil hatte. Speziell aus diesem Gebiet trafen zahlreiche Daten ein,⁸⁷ die

⁸¹ AMBROS, *Erbschaftseinberufungen*, GBAZ (6) 1792. Januar 19, 47.

⁸² n = 308. Für den Rest des Jahres 1792 (n = 33) zeigt sich eine räumliche Verengung, der Wert lautete sechs Prozent. In der ersten Phase waren die folgenden Orte evident: sechsmal Temeswar, dreimal Ofen, je einmal Gran, Großwardein, Kalocsa, Kanischa (Nagykanizsa), Neusatz, Pest, Pibecs, Schmölnitz (Smolník); elfmal Hermannstadt, je zweimal Csikszereda (Miercurea Ciuc) und Mediaș, einmal Kronstadt; dreimal Agram, zweimal Semlin, je einmal Esseg und Karlstadt; vgl. 1792: je einmal Caransebeș und Gran.

⁸³ *Preßburger Zeitung* (dreimal) und *Ofner Zeitung* (einmal) – im Vergleich zu 509 Referenzfundorten, vgl. GOLOB, *Zeitungskomptoir*, 144.

⁸⁴ Sieben Nennungen bei der geringen Fallzahl 33.

⁸⁵ AMBROS, *Ein Hauptschlag für Getraidwucherer*, GBAZ (89) 1791. November 7.

⁸⁶ AMBROS, *Erinnerungen*, GBAZ (2) 1792. Januar 5, 16; (4) 1792. Januar 12, 32. AMBROS, *Nachricht*, GBAZ (6) 1792. Januar 19, 48 – hier auch: Agram, Warasdin.

⁸⁷ Konkret aus den folgenden, teils kleinen Ortschaften, mit der Zahl der Nennungen in den Klammern: Temeswar (4), Bogschan (3), Ciacova (3), Groß Beeskerek (Zrenjanin – 3), (Groß) Kinda (3), Hazfeld (Jimbolia – 3), Lippa (Lipova – 3), Lugosch (Lugoș – 3), Oravița (3), Werschetz

wohl gebündelt aus Temeswar einlangten. Zuweilen begleiteten auch zusätzliche Informationen die Notizen. Bis ins kleinste Detail ging beispielsweise der Korrespondent in Veszprém am Beginn des Jahres 1792. Preissteigerungen bei Weizen und Korn wurden mit Schlechtwetter und einem Feiertag erklärt. Gleichzeitig herrschten jedoch Überschuss und Preisverfall bei Gerste,⁸⁸ die zur Entschärfung der Situation beitrugen. Auch aus Pápa kam trotz launischen Wetters wenig Hoffnung für die „gewinsichtigen Kornjuden“,⁸⁹ die stereotypisch für Wucherei standen. Ein kecker Beiträger schrieb die hohen Fleischpreise andererseits den konsumfreudigen Beamten zu.⁹⁰

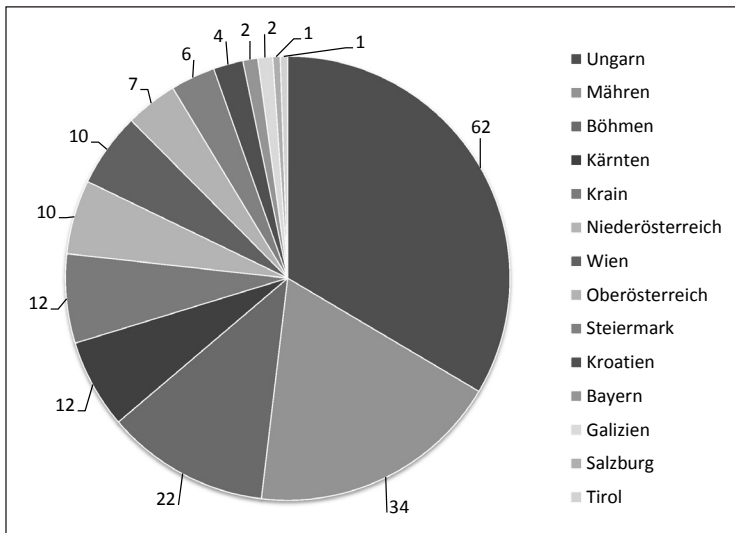

Diagramm 2.
Herkunftsregionen der Marktpreisanzeigen

Annäherungen an die Leserschaft

Ambros befließigte sich, mit den Postinstanzen die besten Verbindungen zu pflegen. Die Praxis, dass innerösterreichische und auch ungarische Beamte auf das ihnen gewohnheitsmäßig zustehende Aufgeld bei Bestellungen größtenteils ver-

(Vršac – 3); übriges Ungarn: Preßburg (6), Veszprém (5), Gran (4), Maria Theresiopel (3), Pest (3), Eperies (Prešov – 2), Fünfkirchen (2), Güns (1), Igló (Spišská Nová Ves – 1), Lapánca (1), Miskolc (1), Pápa (1), Prezniz (1); Kroatien: Agram (3), Karlstadt (1). Die häufige ‚Dreizahl‘ ergab sich aus Rubriken, in denen die Daten aus „Ungarn“ gesammelt zusammengestellt wurden.

⁸⁸ AMBROS, *Erbländische Getraid- und andere Preise*, GBAZ (1) 1792. Januar 2, 5.

⁸⁹ AMBROS, *Preise*, GBAZ (11) 1792. Februar 6, 87.

⁹⁰ AMBROS, *Preise*, GBAZ (4) 1792. Januar 12, 31.

zichteten,⁹¹ kann als ein Gewinn dieser auf gegenseitigem Nutzen basierenden Symbiose zugunsten der Abonentinnen und Abonnenten angesehen werden. Mit der Zeitungskundschaft aus den ungarischen Erblanden selbst, die offensichtlich einen besonderen Stellenwert einnahm, kommunizierte Ambros Ende 1791 mehrmals direkt, um detailliert über die regionalen Einsendungsmöglichkeiten der Pränumerationszahlungen zu informieren.⁹² Dies geschah idealiter mit der Postkutsche beziehungsweise über Vertraute in einem Ort mit Postwagenstation. Über den Briefpostverkehr, aber auch über Handelsleute, die mit Graz in Verbindung standen, wäre „fast überall“ eine entsprechende Möglichkeit für die Klientel gegeben. Als Hauptvertriebsstellen fungierten die Postinstanzen in Ofen, Pest und Preßburg.⁹³ Die Postlieferzeiten in diesem Raum veranlassten den Redakteur auch, den Modus des Erscheinens von zwei Stücken pro Woche beizubehalten,⁹⁴ während etwa die *Grätzer Zeitung* zur gleichen Zeit im gleichen Zeitraum schon sechsmal erschien. Quantitativ umschrieb Ambros den Absatz in Ungarn, Kroatien und Siebenbürgen mit „weit über ein[em] halben Tausend“.⁹⁵ Qualitativ deutete der Pränumerantensammler die Reichweite an der südöstlichen Peripherie mit Referenzorten, nämlich „Carlobago, Novi, Gradiska, Verpoglie, Mitrowiz [Sremska Mitrovica], Semlin, Oraviza, Saska, Dognacska, Kronstadt, Bistriz“,⁹⁶ an, von den angrenzenden Gebieten wurden Bukarest und [das Fürstentum] Moldau erwähnt. Im Zuge regelmäßiger Verleumdungen in der Pränumerationswerbezeit kamen weitere namentlich genannte Ortschaften ins Spiel, so etwa Zalaegerszeg und Warasdin.⁹⁷ Eine Anzeige unlauterer Praktiken traf vom Franziskanerkonvent in Güssing im Komitat Eisenburg ein.⁹⁸ Sogenannte „Fangbriefe“ konnten mithilfe des Pfarrers von Nagyvázsony entlarvt werden, hatten jedoch bereits zu Abwerbungen in Sümeg geführt. Falschinformationen an die Postinstanzen in Warasdin über den Preis der Ambrosschen Post(linien)karte sollten ebenfalls zur Diskreditierung beitragen.⁹⁹ Hier wurden neben den Postämtern also auch andere, vielleicht teils überraschende Leseorte im kirchlichen Bereich evident. Regimentskanzleien dürften in Anbetracht der regionalen und sachlichen Schwerpunktsetzung insbesondere an der Peripherie als weitere institutionelle

⁹¹ AMBROS, *An Liebhaber dieser Zeitung*, GBAZ (85) 1791. Oktober 24.

⁹² AMBROS, *Beantwortung einiger Anfragen, wie pro 792 die Pränumerationen für die Grazer Bauernzeitung aus den ungarischen Erblanden bei gegenwärtiger Verfügung sicher eingeschikt werden sollen*, GBAZ (94) 1791. November 24. Allgemein auch noch: AMBROS, *An die titl. Herren Pränumeranten, wegen Versendung der Postkarte, und Einsendung der Pränumerationen*, GBAZ (95) 1791. November 28. AMBROS, *Nachträgliche Erinnerungen*, GBAZ (97) 1791. Dezember 5. AMBROS: *Erinnerungen*, GBAZ (102) 1791. Dezember 22.

⁹³ AMBROS, *[Ohne Titel.]*, GBAZ (56) 1794. Juli 14.

⁹⁴ AMBROS, *Erinnerungen von Seite des Verlegers*, GBAZ (50) 1794. Juni 23, 400.

⁹⁵ AMBROS, *Nachträgliche Erinnerungen*, GBAZ (97) 1791. Dezember 5.

⁹⁶ AMBROS, *An das bekantmachende Publikum*, GBAZ (99) 1791. Dezember 12.

⁹⁷ AMBROS, *Die Postkarte*, GBAZ (7) 1792. Januar 23, 56.

⁹⁸ AMBROS, *Nachricht*, GBAZ (77) 1792. Dezember 27, 615.

⁹⁹ AMBROS, *An die Liebhaber dieser Zeitung*, GBAZ (70) 1792. Dezember 3, 559f.

Abnehmer in Frage kommen.¹⁰⁰ Die Beispiele zeugen außerdem von der Überhitzung des Zeitungsmarktes und zeigen nach dem Motto ‚Viel Feind viel Ehr‘ vielleicht am deutlichsten das Kaliber der Zeitung. Dass es sich wohl um die lokale Konkurrenz aus dem unmittelbaren Einzugsbereich der Steiermark handelte, deutet zur gleichen Zeit ein Angebot an Zeitungsredakteure in Ofen und Pest an. Unter anderen offerierte Ambros nämlich ihnen die Dienste einer Quelle aus Italien¹⁰¹ und bewies damit entspannte Beziehungen zu diesen Zentren.

Als statistisch ergiebig erwiesen sich die öffentlichen Beantwortungen von nicht vertraulichen Einsendungen aus den Jahren 1792 und 1794 bis 1796. Ambros hielt sie für notwendig, „weil es gar nicht mehr möglich ist alle Zuschriften zu rechter Zeit noch schriftlich zu beantworten“.¹⁰² Der Inhalt war mannigfaltig, bezog sich auf technische Details und einzelne Beiträge. Stellungnahmen zu evidenten Misserfolgen¹⁰³ bei Versandaktionen oder Publikationsverzögerungen bei diversen Beiträgen schließen aus, dass es sich um fingierte Eigenwerbung handelte. Ein Auswertungsproblem ergab sich durch teils kaum auflösbare Ortsabkürzungen, verbunden mit verklausulierten Mitteilungen, die ein Stilmittel der semiöffentlichen Sphäre bildeten. Ein gewisser Bias bestand wohl auch darin, dass diese Art der Kommunikation vor allem für lange Transportwege ideal gewesen sein dürfte.¹⁰⁴ Allerdings trifft dieses Charakteristikum nicht nur auf die in beachtlichem Umfang vertretenen hier relevanten,¹⁰⁵ sondern auch auf Peripherien aller Himmelsrichtungen zu. Insgesamt können daher mit Vorsicht Aussagen getroffen und Tendenzen angedeutet werden. Als wesentlicher Zug lässt sich zunächst ein Schwerpunkt an der südlichen Peripherie erkennen, außerdem trat auch der Westen Ungarns einigermaßen hervor.¹⁰⁶ 1794 bis 1796 diversifizierte sich das Bild, und insbesondere Kroatien verlor an Bedeutung.¹⁰⁷

¹⁰⁰ NB. ebd. einen Brief aus dem militärisch bedeutenden Bjelovar in Kroatien und explizit die Beschwerde eines Regimentskommandos aus Iglau (Jihlava) in Böhmen. Wahrscheinlich könnte auch das Kaffeehaus in Warasdin, das seine Bälle über die *Bauernzeitung* avisierte, unter die Leseorte eingereicht werden, vgl. Fußnote 78.

¹⁰¹ AMBROS, *Nachricht*, GBAZ (72) 1792. Dezember 10, 576.

¹⁰² AMBROS, *Erinnerungen von Seite des Verlegers der Bauernzeitung*, GBAZ (8) 1792. Januar 26, 63.

¹⁰³ AMBROS, *Erinnerungen*, GBAZ (10) 1792. Februar 2, 76 – hier z. B. Zalaegerszeg; bzw. (13) 1792. Februar 13 und (14) 1792. Februar 16 – hier z. B.: Gran bzw. „Niederungarn“.

¹⁰⁴ Die Prominenz der Steiermark mag sich durch die Masse der zu beantwortenden Schreiben ergeben haben.

¹⁰⁵ Für Ungarn, Kroatien und Siebenbürgen insgesamt in beiden Perioden knapp über dreißig Prozent.

¹⁰⁶ Dreimal Karlstadt, je einmal Agram, Bjelovar, Samobor, Warasdin und ein nicht genau lokalisierbarer Kontakt in Kroatien; auch Semlin und Sremska Mitrovica. Für Ungarn: zweimal Güns, einmal Zalaegerszeg; ebenfalls je einmal Ofen, Fünfkirchen – vgl. dessen Wertigkeit in der Beiträgerstruktur dieses Abschnitts –, Gran, Neusatz; außerdem drei nicht namentlich genannte Destinationen, davon zwei im Banat. Hinsichtlich Siebenbürgen nur einmal Hermannstadt (n = 68).

¹⁰⁷ Lediglich Bjelovar, Glina, Ogulin, Zengg – vgl. die weitere Streuung in Ungarn: Dreimal

Zusammenfassung und Schlüsse

Die Selbsteinschätzung, die den Ausgangspunkt bildete, kann abschließend also folgendermaßen kontextualisiert und konterkariert werden. ‚Stimmen‘ aus den ungarischen Erblanden fanden sich in allen Teilen des Mediums, also sowohl in der eigentlichen Zeitung, als auch im administrativ-kommerziellen Teil, und nicht zuletzt in den allgemeinbildenden Beilagen. In den extravaganten, visionären Ambrosschen Medienstrategien durften Ungarn, Kroatien und Siebenbürgen ebenfalls nicht fehlen. Es handelte sich – in manchen Belangen mehr, in manchen weniger – durchaus um eine Zeitung von, über und für ‚Ungarn‘. Informationen aus dem relevanten Raum langten regelmäßig in Graz ein, und so gelangte Wissen ‚über‘ diese Gebiete ‚von‘ authentischen Quellen ins Bewusstsein der Habsburgermonarchie und des deutschsprachigen Raums. Die Korrespondenz generierte Datenverkehrsknotenpunkte, die mit dem Nachrichtenumschlagplatz Graz vernetzt wurden. Angesichts der starken ‚Konkurrenz‘ durch Ereignisse der Französischen Revolution ist die Frequenz nicht nur in den Jahren 1791 und 1792, sondern auch darüber hinaus durchaus beachtlich. Die Berichterstattung beschränkte sich nicht auf Areale an der steirischen Peripherie, sondern umfasste insbesondere auch die kroatischen Gebiete und die entlegenen Posten der Militärgrenze. Die Herkunft der Nachrichten insgesamt und über den gesamten Untersuchungszeitraum evoziert überdies das Bild eines bunten Flickenteppichs, der die Gesamtheit der Länder der Stephanskrone bedeckte. Die aus den betreffenden Ländern einlangenden und ‚für‘ dieselben bestimmten Annoncen sind in ihrer Spärlichkeit hingegen am ehesten geeignet, die Selbsteinschätzung des Herausgebers als Selbstüberschätzung zu entlarven. Für die rein regionale, alltägliche Geschäftserledigung war die *Bauernzeitung* vor Ort zu schwerfällig, insbesondere angesichts der Versandmöglichkeiten. Überregionale Vernetzungen und größer dimensionierte Unternehmen kamen zwar vor. Allerdings blieb die *Bauernzeitung* bei der Überbrückung von Distanzen hinter den führenden habsburgischen Leitmedien aus Wien, Prag und Brünn wohl deutlich im Hintertreffen. Gerade die Quellen, die Ambros für seine Phantasie eines sozialen und gleichzeitig geschäftsfördernden Metaanzeigenblattes angab, spiegelten am eindrucksvollsten diese Realität wider. Als eigentlicher ‚Mehrwert‘ im nicht-kommerziellen Sinn für Leserinnen und Leser in Ungarn, Kroatien und Siebenbürgen muss daher wohl die allgemeine Zeitungsinformationsübermittlung gelesen werden. Die Leserschaft bleibt freilich die große Unbekannte, solange beispielsweise Postarchive keine genaueren Details preisgeben. Die Annäherungsversuche über die Zeitung selbst bestätigten im Wesentlichen die Topographie der Nachrichtenherkunftsregionen. Die Erinnerung an die ‚vergessene‘ „ungarische Provinzialzeitung“ erwies sich also vor allem im Kontext der kommunikativen Vernetzung zwischen den deutschen

Gran, je einmal Baja, Eisenstadt, Glashüttenbad (Sklené Teplice), Lapánca, Lenuheim (Csadat), Leopoldstadt (an der Waag) (Leopoldov), Miskolc, Mokrin, Pápa, Preßburg, Racz-Becse (Bečej), Temeswar. Für Siebenbürgen letztlich: Mediaş, Schäßburg (n = 67).

und ungarischen Erbländern als fruchtbar. Insbesondere betraf dies die südliche Peripherie der letztgenannten. Die Inhalte, die in das Gedächtnis der *Bauernzeitung* eingeschrieben wurden, könnten zumindest als zusätzliche Quelle für die Erforschung des alltäglichen Lebens, der Errungenschaften und Fehlschläge der Aufklärung oder von regionalen Stereotypen genutzt werden.

GOLOB, ANDREAS

**A grazi *Bauernzeitung*,
a „magyar tartomány” elfeledett újságja?**

Egy mozaik Magyarország 18. század végi sajtótörténetéhez

A tanulmány azokat a lehetőségeket elemzi, amelyeket a grazi *Bauernzeitung* mint „ungarische Provinzialzeitung”, magyar tartományi újság tulajdonított önmagának. Magyarországról érkező leveleket a lap minden részében lehetett találni, a tulajdonképpeni újságban éppúgy, mint az adminisztratív-kereskedelmi részben, s nem utolsósorban az általános műveltséget szolgáló mellékletekben is. A túlzó, víziószerűen irányt mutató médiastratégiából nem hiányozhatott Magyarország, Horvátország és Erdély sem. Egyes vonatkozásokban jobban, máskor kevésbé, de mindenképpen Magyarországról szóló és Magyarországnak szánt újságról volt szó. Ebből a fontos térségből rendszeresen érkeztek információk Grazba, így autentikus forrásokból jutottak ismeretek e területekről a Habsburg Birodalom más országaiba és a német nyelvű térségbe. A levelezés által olyan „csomópontok” jöttek létre az „adatforgalomban”, amelyek a grazi hírközponttal voltak összekötöttesben. A híradás nem korlátozódott Stájerország környékére, hanem különösen Horvátországot és a katonai határörvidék távolabbi őrhelyeit is átfogta. Ezenkívül a hírek származási helye a vizsgált időszakban tarka képet hív elő, a magyar szentkorona összes országát lefedve. De mivel kevés számú hirdetés érkezett innen, és a nekik szántak sem jelentek meg gyakran, ez a körülmény a legalkalmasabb arra, hogy az újság kiadójának önmeghatározását leleplezze, túlértékelésnek láttassa. A *Bauernzeitung* a helyi, mindennapi üzletek intézéséhez túl nehézkes volt, habár régiókat összekötő, nagyobb dimenziókban gondolkozó vállalkozások is előfordultak az újságban. Ez a sajtóorgánium mindenesetre a földrajzi távolságok áthidalásánál észrevehetően hátrányosabb helyzetben volt, mint a Habsburg Birodalom vezető médiavállalkozásai Bécsben, Prágában és Brünben. Többletértékként nem kereskedelmi értelemben kell viszont az újság általános információközvetítését tekinteni a magyarországi, horvátországi és erdélyi olvasók számára. Az olvasóközönség természetesen mindaddig, amíg például a postai archívumok részletesebb adatokat nem nyújtanak, ismeretlen marad. Ahogyan az újságot e tanulmányban megkíséreltük megközelíteni, lényegében megerősítette a hírek származási országainak topográfiáját. Az elfelejtett magyar provinciális újságról való megemlékezés tehát főleg a német és magyar örökös tartományok közti kommunikációs összeköttetés viszonylatában mutatkozott termékenynek, különösen a déli periféria tekintetében.

Keywords: agricultural knowledge, image of Hungarians, history of press in Styria

TAMÁS ÁGNES

Politikai állatsereglet a *Borsszem Jankó* hasábjain*

A test vizuális megjelenítése, az arcvonások torzítása, a test és az arc átalakítása a humor vagy gúny kifejezésére a politikai élclapok fegyvertárának egyik fontos eszköze a 19. század második felében – politikai beállítódástól függetlenül. A század derekát követő két évtizedet, Magyarországon az élclapok darabszáma emelkedésének időszakát még inkább az emberi arcvonások változtatása vagy a férfiak nőként való megjelenítése jellemezte, míg a 19. század utolsó évtizedeiben már nem csupán a politikusok jellegzetes vonásait figurázták ki a rajzolóok, hanem állatokként vagy félig ember, félig állatként is ábrázolták őket. Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy a korszak népszerű, Ágai Adolf által szerkesztett kormánypárti vicclapjában, a *Borsszem Jankó*-ban az 1890-es években¹ milyen módon alkalmazták a rajzolóok a karikatúrákon a test eltorzítását és állattá alakítását mint a humor, illetve a gúny eszközeit. A 19. század utolsó éveinek vizsgálatakor figyelembe kell vennünk azt is, hogy az állatábrázolásokhoz újabb asszociációk is társulhattak, ugyanis 1873-ban magyarul is megjelent *A fajok eredete természetes kiválasztás útján vagyis az előnyös válfajok fenmaradása a létérti küzdelemben* Charles Darwin tollából. Darwin e kötetében fejtette ki nemcsak a fajok harcáról, hanem azok eredetéről és fejlődéséről szóló evolúciós tanait. A vicclapokban azonban nemcsak a magyar politikai elit egyes tagjai láthatók eltorzított vonásokkal vagy állatként, hanem a nem magyar nemzetiségi mozgalmak is, ezért azt is vizsgáljuk, hogy őket más eszközökkel rajzolták-e meg az alkotók, mint a magyar képviselőket.

Munkánkhoz segítségül hívhatjuk mind a nemzetközi, mind pedig a hazai szakirodalom eddigi eredményeit. Angol nyelvű, de közép-kelet-európai szerzők tanulmányát is tartalmazza az a kötet, mely különböző közép-kelet-európai országok karikatúrái alapján elemzi a nemzetiségi sztereotípiákat, az országok ábrázolásának módját a sajtótermékekben.² A legtöbb szerző – talán a legköny-

* A tanulmány a Hajnal István Kör – Társadalomtudományi Egyesület 2013. évi sümegi konferenciáján elhangzott előadás bővített változata.

¹ Az elemzett évfolyamok a következők: 1890–1891, 1896, 1898–1899.

² *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*, Dagnosław, Demski, Kamila, Baraniecka-Olszewska (eds.), Warsaw, Polish Academy of Sciences, 2010. – A sorozatnak 2013-ban megjelent a második kötete is, mely nem csupán sajtóból származó vizuális források elemzésével foglalkozik: *Competing Eyes. Visual Encounters with Alterity in Central and Eastern*

nyebb utat választva – kronologikusan mutatja be a vizsgálata tárgyát képező karikatúrákat vagy nemzetiségi csoportonként gyűjti össze a képekről leolvasható jellemző vonásokat.

A hazai szakirodalom eddigi eredményei közül meg kell említenünk Buzinkay Géza sajtótörténeti munkásságát. Számos tanulmányán kívül Buzinkay Géza figuránként csoportosítva, több élclapból válogatva adott ki anekdotákat, egy másik könyvében az élclapok karikatúráival foglalkozott, illetve röviden áttekintette a magyarországi élclapok történetét. Ugyancsak az élclapok történetével és figuráival foglalkozott Dersi Tamás.³ A cigányokról kialakult kortárs képet vizsgálta Polyák Laura 19. századi élclapok karikatúrái alapján. Bemutatja, hogy a rajzokon milyen foglalkozást végeznek a cigányok, milyen vélt vagy valós szokásaikkal, külső-belső tulajdonságaikkal találkozhat az olvasó. Polyák részletesebben elemzi – immár szövegeket is idézve – a *Borsszem Jankó Áporkában*, egy képzeletbeli cigányvilágban játszódó – néprajzi leírások által ihletett – sorozatát az 1890-es évek elejéről.⁴ E szövegek és illusztrációik alapján rekonstruálhatók a kortársak cigány-képének meghatározó elemei. Vörös Kati dolgozatában egy másik csoport, „a zsidó”-k vizuális megjelenítését vizsgálta a karikatúrákon 1867 és 1895 között. A szerző a zsidó emancipáció fogadtatását, az asszimiláció lehetőségét, illetve „a zsidó”-król kialakult sztereotipikus képet veszi górcső alá, megállapítva a korban „a zsidó”-kra vonatkoztatott testi-lelki vonásokat, illetve áttekinti a karikatúrákon ábrázolt magyar–zsidó viszonyt.⁵

A „másság” vizuális kifejezésének egyik eszközeként Vörös is elemzi a test torzítását és az animizálást, Kunt Gergely első világháborús képeslapokon és élclapok karikatúráin végzett elemzése azonban e két szempontra fókuszál, szisztematikusan vizsgálva a test és arányainak megváltoztatását mint a vizuális degradálás egyik módszerét és az ellenség állattá változtatásának fokozatait.⁶ Kunt Gergelyhez hasonlóan könyvében Otto Baur is az állattá változtatás különböző módjait mutatja be. Ikonográfiai kutatásai szerint az ember–állat karikatúrák célja a külső és belső emberi tulajdonságok leírása egy állat felidézésének segítségé-

Europe, Dagnosław Demski, Sz. Kristóf Ildikó, Kamila Baraniecka-Olszewska (eds.), Budapest, L'Harmattan, 2013. A tanulmánykötetben nem sajtóorgánumonként, nemzetiségi csoportonként vagy időrendben történő tárgyalásra tettem kísérletet: TAMÁS Ágnes, *From Allies to Enemies, The Two Balkan Wars (1912–1913) in Caricatures*, 278–302.

³ A válogatott anekdotákat l. BUZINKAY Géza, *Mokány Berczi és Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek... A magyar társadalom figurái az élclapokban 1860 és 1918 között*, Budapest, Magvető Kiadó, 1988. Élclapi karikatúrákról l. BUZINKAY Géza, *Borsszem Jankó és társai: magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében*, Budapest, Corvina Kiadó, 1983.; DERSI Tamás, *Századvégi üzenet: sajtótörténeti tanulmányok*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1973.

⁴ POLYÁK Laura, *Cigányok Mucsáról, Az élclapok cigányképe = Beszélő*, 2002, július–augusztus, 89–96.

⁵ VÖRÖS Kati, *Judapesti bulváron, A zsidó fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében = Médiakutató*, 2003, tavasz, 19–43.

⁶ KUNT Gergely, *Az ellenség teste: a vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon = Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 12, Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2011, 227–242.

vel. Három alaptípusát különbözteti meg ezeknek a rajzoknak: a.) csak egy-egy testrészt alakít át a rajzoló állati testrészé, ami gyakran szoros kapcsolatban áll mitológiai lényekkel, tradíciói az antik mitológiához köthetők; b.) az ember helyett egy állatot pillanthatunk meg, ami típusát tekintve az ókori fabulákkal mutat rokonságot; c.) emberként láthatjuk a kifigurázott alakot, de az alak kifejezetten állatias vonásokkal is rendelkezik. Ez az utolsó ábrázolási típus csak 1600 körül jelent meg, s a másik kettőből alakult ki.⁷ Megfigyelhetjük majd a következőkben, hogy a 19. századi magyar karikaturisták mindhárom eszközzel éltek.

Az elemzésre került évfolyamok közül 1896. március végéig a rajzok Jankó Jánostól származtak, majd halálát követően azon képek többsége, melyeken állatokként szerepelnek a politikusok, Faragó Józseftől, Jeney Jenő és Homicskó Atanáz néhány torzrajzán kívül.⁸

Ha a magyar politikai elitről készült állatokat ábrázoló karikatúrákat szemléljük, melyeket Jankó készített, észrevehetjük, hogy ő kedvelte az állatseregletek megrajzolását, ahol emberi arcot kaptak ugyan az állatok, de gyakran nehéz mindegyiket azonosítani. Háromféle tematikában találunk több képet a korpuszban: cirkuszi vadállatok, nyáj és a pásztorok, vagy csak kosok, illetve bikák, akik szarvukat összeakasztják, valamint egy, már nem sokaságot ábrázoló jelenet kapott teret többször, a kotlós s az őt és tojásait fenyegetők. Kotlósként kormánypárti politikusok bukkantak fel, akik valamely törvényjavaslatot vagy eredményt kívánták megvédeni, így Wekerle Sándor a „fölsleg”-et 1891-ben, ami utal a költségvetési deficit felszámolására, illetve 1890-ben Szilágyi Dezső igazságügyi miniszter a „polgári házasság”-ot és a „választási törvény”-t, melyek ekkor törvényjavaslati stádiumban maradtak.⁹ Nyájként az ellenzéki párt tűnt fel 1890 júliusában (1. kép), a rajzon pásztort, tehát vezetőt nem láthatunk, csupán az egymásnak eső politikusokat (Ugron Gábor, Horánszky Nándor, Kaas Ivor, Polónyi Géza, Herman Ottó).¹⁰ Ugyancsak az ellentétekre világít rá már márciusban,

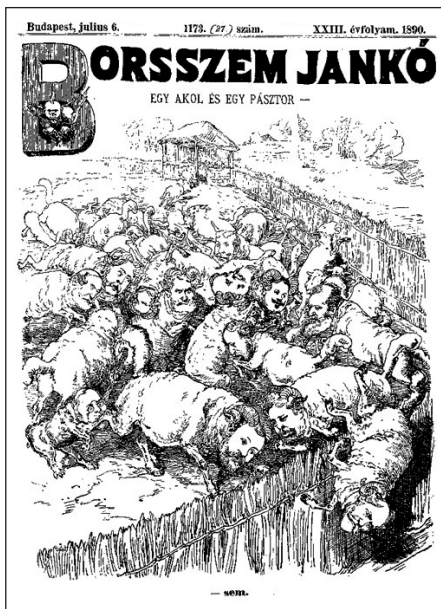
⁷ OTTO BAUR, *Der Mensch-Tier-Vergleich und die Mensch-Tier-Karikatur; Eine ikonographische Studie zur bildenden Kunst des neunzehnten Jahrhunderts*, Köln, k. n., 1973. 4–11.

⁸ Jankó János (1833–1896): festő, karikaturista, aki a legtöbb és különféle pártállású vicclapnak rajzolt, a „modern magyar karikatúra megteremtője”, portrékarikatúrái azonban jellegtelenek, nem igazi karikatúrák, nem sikeresek az arcvonások eltorzításai (GYÖNGY Kálmán, *Magyar karikaturisták adat- és szignótára, 1848–2007*, Budapest, Ábra Kkt., 2008, 97–98.). – Faragó József (1866–1906): népszerű karikaturista, aki akkor is küldött Magyarországra képeket a vicclapokba, amikor külföldön élt. Rajzolt a *Borsszem Jankón* kívül a *Kakas Mártonba*, az *Üstökösbe*, a *Fliegende Blätterbe*, különböző hosszabb-rövidebb életű lapokba, naptárakba (GYÖNGY 2008, i. m. 58.). – Jeney Jenő (1874–1942): grafikus, karikaturista, számos élclap rajzolója (például: a bécsi *Kikeriki*, *Borsszem Jankó*, *Herkó Páter*, *Mátyás Diák*, *Bolond Istók*) (GYÖNGY 2008, i. m. 101.). – Homicskó Atanáz (1864–1916): orvos, grafikus, a *Borsszem Jankó*, a *Bolond Istók* és az *Üstökös* karikaturistája évtizedeken keresztül, melyek mellett számos vicclapban és naptárban publikálta képeit (GYÖNGY 2008, i. m. 94.).

⁹ 1891. szept. 27., 1.; 1890. febr. 9. 1.

¹⁰ 1890. júl. 6. 1. 1890 nyarán Ugron Gábor az általa túl radikálisnak ítélt függetlenségi párti parlamenti akcióból elkezdte kivonni magát (például: nem támogatták Irányi Dániel törekvését, hogy

hogy az ellenzéki képviselőket ábrázoló nyáját sem Csiky Sándor, sem Ugron Gábor nem tudja összetereelni,¹¹ de a kormánypárt is megjelent nyájként, amikor Tisza Kálmán átadta lemondása után az új miniszterelnöknek, Szapáry Gyulának a kormányrudat (2. kép).¹² Tisza és Szapáry a pásztorok, ők – szerepükből következően is – teljesen megőrizték emberi vonásaikat, a miniszterek és a Szabadelvű Párt képviselői pedig a juhok (Wahrmann Mór, Baross Gábor, Csáky Albin, Fejérváry Géza, Szilágyi Dezső, Orczy Béla). Láthatjuk, hogy a nyáj mint jelkép nem csupán a vizuális lekicsinyítés eszköze lehetett, hanem bibliai értelemben, pozitív tartalmat sugallva is használták az alkotók. E kontextusban a pásztor nem csupán vezetőként, hanem a nyájáról gondoskodó alakként is értelmezhető, aki óvja a rábizott állatokat, megakadályozza elkóborlásukat.

1. kép

2. kép

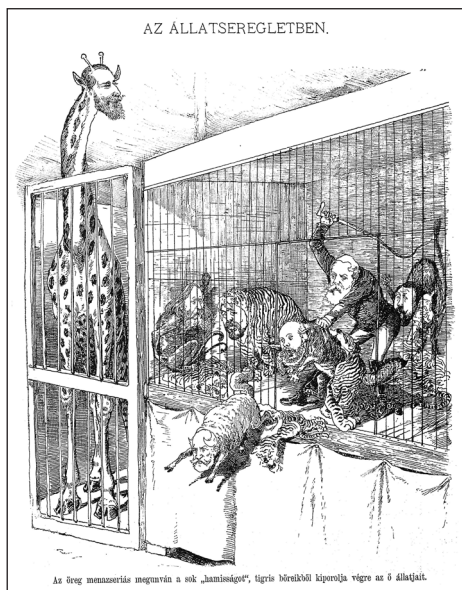
A cirkuszt ábrázoló képeken az ellenzéki erők hangadó képviselőit vadállatok személyesítik meg, akik ketrecekben ülnek, s gyakran idomárt is kaptak. Az egyik ilyen kép 1890 őszén született, s a képaláírás alapján azt feltételezhetjük,

báró Fejérváry Géza honvédelmi minisztert vád alá helyezték), majd ősszel új, racionálisabb, ténylegesen 48-as alapokon nyugvó pártot alapított tizenhat képviselőtársával. Küzdött az 1849-es kultusz ellen, részt kívánt venni a delegációk munkájában, követeléseiben a fokozatosságot hirdette. (DEÁK Albert, *A parlamenti kormányrendszer Magyarországon*, Budapest, Grill Károly Kiadó, 1912, 126.)

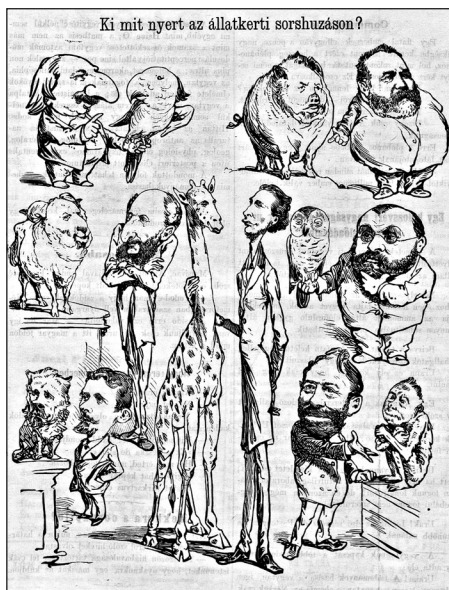
¹¹ 1890. márc. 2., 6.

¹² 1890. márc. 16., 3.

hogy az idomár, Mocsáry Lajos célja a rendteremtés a párton belül. Irányi Dániel pártelnök már levetette tigrisbőrét, Eötvös Károly az adott pillanatban veti le a „hamis” bundáját, a háttérben Pulszky Ferenc, Ugron és Polónyi Géza láthatók ijedt tekintettel, Apponyi Albert pedig zsiráfként egy külön ketrecben kapott helyet (3. kép).¹³

3. kép

4. kép

Apponyi azonban nem csupán ezen a képen jelent meg zsiráfként, hanem Jankó későbbi és korábbi rajzain is gyakran ábrázolta őt ezen állat képében.¹⁴ Az elsők között említhetjük Jankó még az *Üstökösben* publikált karikatúráját, melyen a politikusokat és az állatokat – testi hasonlóság alapján – 1873-ban egymás mellé állította (4. kép).¹⁵ Apponyiról a hasonlóságot a kortárs író, Gárdonyi Géza szavai is megerősítik: „Hosszu, csontos ember. [...] Az orra nagy és botránysosan félregörcbült. A szemei aprók. [...] A nyaka hosszú és mozgékony.”¹⁶ Apponyi zsiráfként való megrajzolása mint ötlet sikert arathatott az olvasók és a szerkesztők körében is, mivel ezt a motívumot haláláig használta az alkotó, míg

¹³ 1890. okt. 12., 7.

¹⁴ 1890. ápr. 13., 1. „Az öreg menaszériás megunván a sok »hamisságot«, tigris bőreikből kiporolja végre az ő állatait.” A kép születését Mocsáry 1890-ben megjelent röpirata motiválhatta (MOCsÁRY Lajos, *A Függetlenségi Párt*, Budapest, Pallas, 1890.), melyben igyekszik lefektetni a Függetlenségi Párt programját és elítéli Ugron fokozatosságot hirdető politikáját.

¹⁵ *Üstökös*, 1873. okt. 18., 499.

¹⁶ NEMESKÉRY Sándor, *Parlamentünk jeles figurái*, Budapest, Rozsnyai Károly, 1894, 17–18.

a többi hasonlítással már nem találkozhatunk az 1890-es évekbeli vicclapokban – részben a parlament összetételének megváltozása miatt. Jankó mindegyik karikatúráján úgy pillanthatjuk meg a politikusokat, hogy félig állat, félig ember képében figurázta ki őket, s arcvonásaik alapján – többé-kevésbé – azonosíthatók a szereplők. Így járt el azon a gúnyrajzon is, melyen egy fabulát rajzolt meg,¹⁷ torzrajzain azonban szörnyeket, egzotikus állatokat nem láthatunk, Jankó az emberek arcvonásait nem torzította el végletesen.

Az 1890-es évek második felében alkotó karikaturisták abban bizonyosan különböztek Jankótól, hogy már felbukkantak a vízi és szárazföldi szörnyek, s az arcvonásokat is jobban átalakították, de továbbra is jellemző maradt, hogy a politikusok testét cserélték ki állatokéra, ám arcvonásaik megmaradtak. A legtöbb állatot ábrázoló képet Faragó készítette a *Borsszem Jankó* számára, s az állatábrázolások oka vagy abban keresendő, hogy milyen – általában ókori eredetű – történetet kívánt elmesélni vagy a politikus külső tulajdonságaiban vagy viselkedésében. Oroszlánként, az erőt és hatalmat sugárzó állatok királyaként tűnt fel a korszak miniszterelnöke, Bánffy Dezső, amint összetűzésbe került gr. Szapáry László fiumei kormányzóval és – Jankó ábrázolásaihoz hasonlóan – Tisza Kálmán, akitől az ellenzéki politikusok – még lemondása után hat évvel is – megijedtek (5. kép).¹⁸

5. kép

¹⁷ 1890. márc. 23., 4.

¹⁸ 1896. nov. 15., 6–7.; 1896. júl. 5., A Tisza Kálmánt övező tiszteletről I. NEMESKÉRY 1894, i. m. 36–37.

Ugron Gábor is megpillantható alvó oroszlánként, akit Borsszem Jankó megbökösött, így a vadállat felébredt, s Borsszem Jankónak pedig nem tetszett a bögése.¹⁹ A kotlós motívumát felhasználta Faragó is, de karikatúráin nem a kormánypárt képviselői láthatók. Rajzain például Kossuth Ferenc tűnt fel kotlós-ként, aki tojását, Ugron Gábort nézegeti értetlenül, illetve Kossuth és Bánffy, akik a kiscsibék összecsapását figyelik, valamint egy igen sötét tónusú rajzon Molnár János apát, akinek tojásai a „Néppárt” és a „reakció”.²⁰ Jankó ábrázolásaihoz képest új, hogy a medve motívuma is előfordul: az egyik képen Szilágyi Dezső a medve, ezen a medvetáncoltatásnak lehetünk tanúi, mivel Szilágyi 1898-ban kilépett a kormánypártból, immár második alkalommal, s Polónyi Géza az, aki a medvét táncoltatja. A másikon Bánffy Dezső a medve, aki szeretné a fára felmászott Polónyi Gázát, az obstrukció egyik vezető politikusát „levadászni”, s így biztosítani a parlamenti „békét”.²¹ Láthatjuk, hogy a medve sem azonos szituációban bukkan fel, ha kormánypárti vagy ha ellenzéki politikust személyesített meg: Szilágyit, a megtört medvét befogták s – akarata ellenére – láncon tartják, míg Bánffy erőtől duzzadó állatként szerepelt.

Faragó is megrajzolt ókori állatmeséket, s nála is az állati testhez emberi fej társult a képeken azért, hogy szöveg nélkül is azonosíthatók legyenek a szereplők. Az egyik ilyen gúnyrajzon két holló látható, amint az egyik kivájja a másik szemét. A támadó Holló Lajos, akinek neve motiválhatta az állatszimbólum kiválasztását is, aki Karl Lueger bécsi alpolgármester szemét vájja ki.²² A rajz utal Holló parlamenti felszólalására, aki Lueger magyarellenes vádait idézte, s megemlítette egy korábbi kijelentését, amely szerint Budapest falain a fekete-sárga zászlónak kellené lobognia a nemzetiszínű helyett.²³ „Az örök – új Aesopus” című karikatúráján pedig egy „Kúria” feliratú golyára lehetünk figyelmesek a rajz középpontjában, aki elől békák ugrálnak el, a kép felső sarkában Bánffy látható Jupiterként (6. kép).²⁴

Aesopus meséje szerint a békák királyt kértek Jupitertől, aki egy gerendát adott nekik, ami nem nyerte el a békák tetszését, így új királyért könyörögtek, de a főisten megunta a brekegésüket, így egy golyót küldött nekik, aki megette őket. Pesti Gábor értelmezése szerint a nép „ne utálja” a királyt, amikor „kegyelmes”, mert lehet olyan eszköze, amely „veszedelmes”.²⁵ A gerenda a gúnyrajzon is felbukkant – a választások évében – a veszélyt sugalló „korteskedés” felirattal, míg

¹⁹ 1899. ápr. 30., 8–9.

²⁰ 1899. ápr. 2., 1.; 1896. dec. 27., 8.; 1898. márc. 27., 5.

²¹ 1899. márc. 5., 3.; 1898. jan. 9., 1. Nem ez az egyetlen karikatúra, melyen Polónyi barna bőrrel jelenik meg. Őt s más ellenzéki politikusokat is ábrázolt a kormánypárti lap cigányként, de Polónyi esetében testi hasonlóságról is szó lehetett. Ismét Gárdonyit idézzük Polónyiról: „Czigánybarna testes, kövér, eleven temperamentumu ember. [...] amikor csak lehet, támadja Szilágyi Dezsőt.” (NEMESKÉRY 1894, i. m. 78–79.)

²² 1896. jún. 21., 9.

²³ *Képviselőházi napló*, 33. köt., 1896. jún. 13-i ülés, Budapest, 1896, 313–316.

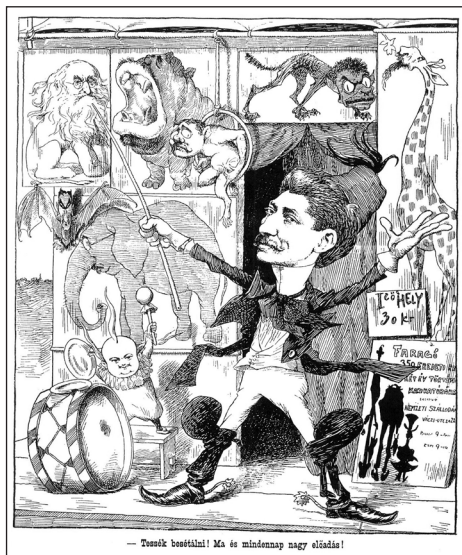
²⁴ 1896. jún. 21., 5. – A gúnyrajz az 1896. évi 26. törvénycikkre utalhat a magyar királyi közigazgatási bíróságról, melyet Perczel Dezső terjesztette be.

²⁵ Ács Pál (jegyz.), *Esoopus fabulái Pesti Gábor szerint*, Budapest, Magvető Kiadó, 1980, 46–48.

békaként számos ellenzéki képviselő (Szilágyi Dezső, Kossuth Ferenc, Polónyi Géza, Hock János) azonosítható. Az ilyen s hasonló képeken a történet határozta meg az állat kiválasztását, de Faragó tollából is találhatunk Jankóéhoz hasonló képet, melyet Jankó halála után közölt az alkotó „A Faragó sereglete” címmel, melynek állatai többször felbukkantak a későbbi karikatúráin ugyanolyan módon (7. kép).²⁶ Megállapíthatjuk, Apponyi itt is zsiráfként került megjelenítésre, de Hock János, Polónyi, Tisza és Kossuth Ferenc is felbukkantak újra meg újra vadmacska, víziló, oroszlán és majom képében.²⁷ Polónyi vélhetően az obstrukcióban betöltött szerepe miatt érdemelhette ki a nagyszájú víziló hasonlatát (8. kép), mint ahogy Hock is vad kirohanási miatt válhatott vadmacskává, így Apponyival ellentétben nem külső, hanem vélt belső tulajdonságuk, parlamenti viselkedésük miatt kerültek ezen állatok képében a vicclap hasábjaira. Tisza esetében az őt övező tisztelet motiválhatta oroszlánként való megjelenítését.

6. kép

7. kép

Homicskónak három állatot felvonultató képét találtuk a korpuszban, ebből kettőn vízi szörnyekké alakultak át a politikusok. 1896-ban Szapáry vált tengeri

²⁶ 1896. dec. 27., 9.

²⁷ A víziló Ripa alapján az elvetemültség szimbóluma. Cesare Ripa, *Iconologia* [azaz különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkotott és magyarázatokkal ellátott a perugiai Cesare Ripa, Szent Mór és Lázár lovagja], [ford., jegyz., utószó, Sajó Tamás], Budapest, Balassi, 1997, 283. – 8. kép, 1898. nov. 6., 1. Jónás a fővárosi állatkert 1893-ban megérkezett első vízilova volt (National Geographic http://www.ng.hu/Termesztet/2004/11/Jonas_a_mi_vizilovunk; letöltés: 2013. július 25.).

kígyóvá, aki Bánffy-t mint kagylót fogyasztaná el, két évvel később pedig Polónyi, Kossuth és Apponyi lubickoltak a folyóban az „ex-lex híd” alatt,²⁸ amit Tisza a partról szemlél. 1898. december közepére nyilvánvalóvá vált, hogy sikertelen lesz az 1899. évi költségvetés elfogadása az obstrukció miatt. Tisza Kálmán ugyan december elején benyújtotta javaslatát (Lex Tisza), amely szerint a kormány az államháztartást a benyújtott, de el nem fogadott költségvetés szerint kezelheti. Javaslatát – alkotmányossági aggályok miatt – azonban megosztotta a Szabadelvű Pártot, s harmincnégyen kiléptek belőle.²⁹ Tisza némileg az így kialakult helyzetet gúnyolódik a karikatúrán, mivel az ő javaslatát segítségével elkerülhető lett volna az ex-lex, a költségvetés nélküli állapot. Hasonlóképpen folyóparti ihletésű Faragó képe is, melyen Bánffy biztatja a folyó túlpartjáról Fejérváry Gézát, hogy ő is ússzon át a folyón – amit Erdély Sándor épp megtesz –, mert a szörnyek őket sem bántották, akik már átértek (Dániel Ernő, Perczel Dezső, Wlassics Gyula) a túloldalra.³⁰

8. kép

Nem csupán szörnyekként, hanem háziállatokként is kaptak teret egyes képviselők a vicclapokban. 1899-ből két karikatúrán is láthatunk kutyaként politikusokat, a korábban Széll Kálmán utasítja az ebet, Polónyi Gézát, hogy felvegye a „házsabály revízió” elnevezésű szájkosarat – a technikai obstrukció korlátozására utalva. A később keletkezett gúnyrajzon a „mérges kopó”, Ugron Gábor

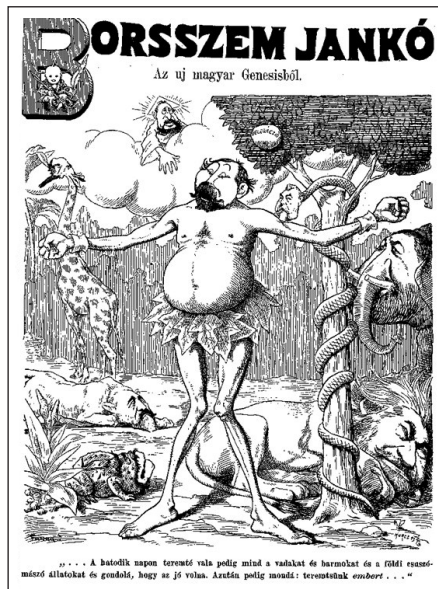
²⁸ 1896. aug. 9., 1.; 1898. dec. 18., 3.

²⁹ GRATZ Gusztáv, *A dualizmus kora, 1867–1918*, 1. köt., Budapest, Akadémiai, 1992, 364.

³⁰ 1896. márc. 15., 3.

már széttépte a „házsabályok”-at, s a Plósz Sándor által benyújtott „váltó törvények”-et és a „csődtörvény”-t is ábrázolva az ellenzék ellenállása miatt meg nem született törvényeket.³¹ Ritkábban ugyan, de osztrák-német politikusok is feltűntek a magyarok mellett állatokként. Az ausztriai és a magyar miniszterelnökök, gróf Kazimierz Felix Badeni és Bánffy kerülgetik például egy rajzon a forró kását, azaz a kiegyezést macskákként.³²

Az állatként való ábrázolás, mely a magyar politikai elit képviselőinél hasonló módon történt, általában félig állat, félig ember képében bukkantak fel, degradáló, kifejezte a politikai ellentéteket, a politikai ellenfél nem-emberként való ábrázolása ellenséggé változtatta őt, s ezáltal – Reinhart Koselleck gondolatmenetét követve – lealacsonyította.³³ Azt, hogy ők nem emberek, sugallja „Az új magyar Genesisből” című alkotás is Faragó tollából (9. kép).³⁴

9. kép

³¹ 1899. máj. 7., 10.; 1899. júl. 2., 6.

³² 1896. júl. 19., 1.

³³ Koselleck ellenségfogalmakról szóló klasszikus munkájában levezeti, miként alakult át a 18. századig még teológiai értelemben vett nem-ember fogalma a 19. században, amikor az politikai jelentést kapott. Vallásos kontextusban a megnevezés pogányt jelentett, míg a 19. században ez átalakult alsóbbrendű lény tartalommal (Reinhart KOSELLECK, *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*, [ford. Szabó Márton], Budapest, Józsefvég Műhely, 1997, 73, 77.), ami megfigyelhető például a 19. század végén megjelent magyar élclapi versekben is, miközben a korábbi évtizedekben ilyen attitűd még nem bukkant fel. Az a személy vagy csoport, mely nem-emberként tűnt fel, megsemmisíthetővé vált ez által. (Reinhart KOSELLECK, *Ellenségfogalmak* = Szabó Márton [szerk.], *Az ellenség neve*, Budapest, Józsefvég Műhely, 1998, 6–13, 21.)

³⁴ 1899. márc. 19., 1.

Istenként az új miniszterelnök, Széll Kálmán, Ádámként Ugron Gábor, állatokként az ellenzék képviselői, Apponyi, Justh Gyula, Szilágyi, Polónyi, Horányszky, Bartha láthatók. Miután e teremtmények világra jöttek, Isten – a képalírás szerint – elhatározta, hogy immár embert is kellene teremtenie, ami egyben tagadja, hogy az ellenzéki politikusok saját képmására teremtett emberi lények lennének. A kép utal a februári miniszterelnök-váltásra, egy remélt új kezdetre, talán nyugodtabb belpolitikai időszakra. Az ellenzéki politikusok egyrészt ugyan állatként láthatók, s a képalírás is megerősíti, hogy ők nem emberek, másrészt viszont nem szörnyek, mint sok korábban publikált torzrajzon, hanem békésen fekvő, legelésző állatok.

A magyar politikusokhoz hasonlóan az 1890-es évek elején még Jankó készítette a képeket a nem magyar nemzetiségi csoportokról is, míg halála után e témában is a rajzok többsége Faragó és Homicskó alkotása. A rajzok célja hasonló, mint az ellenzéki politikusok esetében: az animizálás eszközével vizuálisan degradálják a nem magyar nemzetiségi mozgalmakat.

A szlovákok az 1890-es években aránytalan végtagokkal és majommarccal láthatók, ami nagymértékű hasonlóságot mutat az ausztriai élclapok csehekről készült képeivel. A majom a rosszindulat, a csúf külső, a trágár, gátlástalan ember szimbóluma a keresztény ikonológiában, az ember karikatúrájának tekintették, aki elhozza a bűnt – elsősorban a fősvénységet és a paráznaságot –, lelkiileg megrontja az embert, így ez a jelkép az ördöghöz kapcsolódó asszociációkat keltett.³⁵ A majommarccal való ábrázolás azt is üzenhette, hogy a szlovákok még nem fejlődtek emberré, megragadtak az evolúciós fejlődés egy korábbi fokán, tehát nem emberek, nem egyenrangúak a magyarokkal, hanem alsóbbrendű fajok, ami – Koselleck érvelése alapján – többletjelentéssel bírt: ellenségek.

A karikaturisták nem csak majommarccal ábrázolták a szlovákokat, illetve a cseheket, hanem állatok képében is megjelenítették őket. Mind az ausztriai, mind pedig a magyar politikai elit mindkét csoportot egyaránt pánszlávnak tekintette, hasonló veszélyforrásként élték meg követeléseiket, így hasonlít az ábrázolásmódjuk is. A csehek majom formájában is felbukkantak, ezen kívül békaként láthatjuk őket bécsi rajzokon az 1890-es évek elején. A majomhoz hasonlóan a béka sem pozitív asszociációkat keltő állatszimbólum. Ipolyi szerint a békák kártevő állatok, átkozódások esetében használatos az említésük.³⁶ Ripa ikonológiája alapján a béka a tökéletlenség, míg a varangy a kapzsiság megtestesítője,³⁷ így e jelkép utalhat a nemzetiségek – mértéktelennek ítélt – követeléseire, de a majomhoz hasonlóan rávilágíthat nem-ember voltukra, fejletlenségükre – evolúciós szempontból is. A szlovákok is feltűntek 1896-ban³⁸ a „pánszlávizmus” tavá-

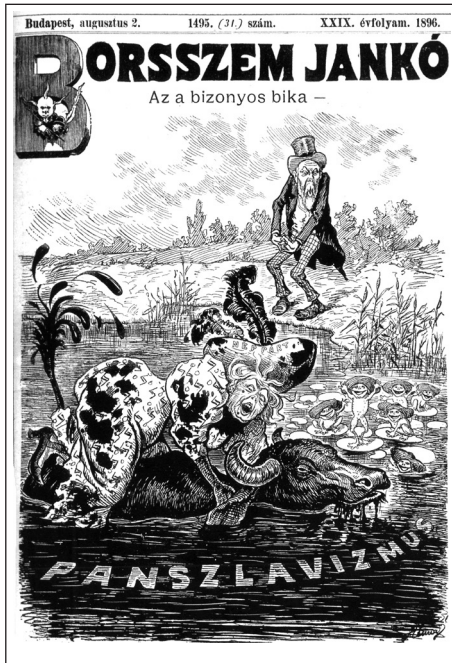
³⁵ A majomarcú szlovák ábrázolásmódjára l. például: 1898. júl. 3., 10. Hans BIEDERMANN, *Szimbólumlexikon*, Budapest, Corvina, 1996, 254–255. Ripa ikonológiája szerint a majom az arcátlan-ság, becstelenség szimbóluma. (RIPA 1997, i. m. 535.)

³⁶ IPOLYI Arnold, *Magyar mythologia*, 1. köt, Budapest, Zajti, 1929, 325.

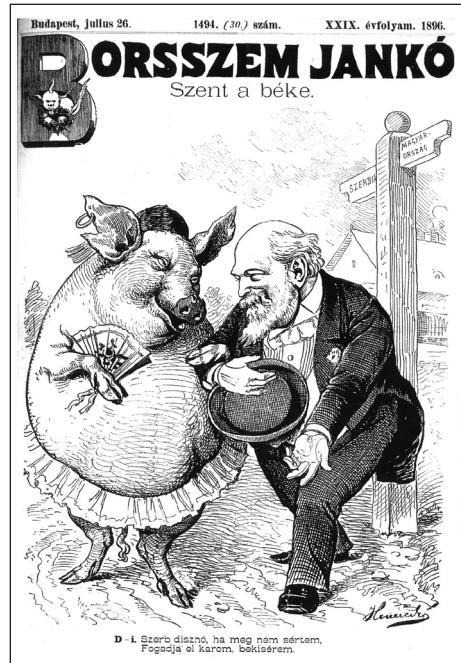
³⁷ RIPA 1997, i. m. 283, 53.

³⁸ 1896. aug. 2., 1.

ban brekegő békákként, akik a „Néppárt”-ot, egy nem túl vonzó hölgyet éltetik. A párt a kormány politikájától és Ágaiék felfogásától jelentősen eltérő antiszemita propagandája a felvidéki szlovákok körében nagy népszerűségnek örvendett, ez ihlethette e rajzot (10. kép).

10. kép

11. kép

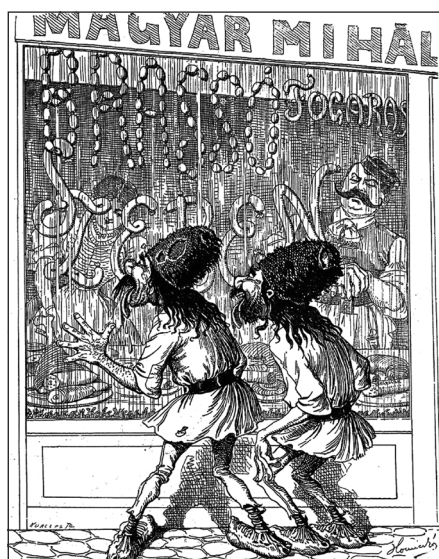
Egy másik szláv ajkú nemzetiségi csoporttal, a szerbekkel kapcsolatos szövegekből arról kaphatunk információt, hogy „megnyergelik” a disznóikat, sok disznóhúst fogyasztanak, sőt a szerbek jelzőjévé is vált a ’disznó’ szó, alkalmanként azonosították őket a sertéssel.³⁹ A disznóként való ábrázolási mód elterjedtségét a magyar és a szerb kereskedők és gazdák közötti vita magyarázza 1890-ben, amikor a magyar határon nem engedték át a szerb sertéseket, ezzel komoly károkat okozva a szerbeknek, akik számára az élőállat kivitel fontos bevételi forrást jelentett. Ezt megelőzően a szerbek vagy a szerbek által lakott területek megjelenítésére csak ritkán bukkant fel a sertés, de a kereskedelmi viták – időszakos – megszűnése után is megfigyelhető e jelkép használata az 1890-es években (11. kép).⁴⁰ A disznó Ripa *Iconológiája* alapján a tértelenség és a dözsölés szimbó-

³⁹ A ’disznó’ szó jelzővé válására l. például 1890. aug. 17., 5; 1890. szept. 7., 4. RIPA 1997, i. m. 136, 447.

⁴⁰ 1896. júl. 26., 1.

luma, mivel a sertés csak azzal foglalkozik, hogy ételt keressen magának. Véleménye szerint a disznó a legkevésbé tanulékony állat, s a hozzá hasonlított ember ügyefogyott, tanulatlan. Ipolyi pedig a rótság képzetét köti a sertéshez, így az bizonyos, hogy nem pozitív asszociációkat keltő állat a sertés sem.⁴¹

Érdemes megemlítenünk, hogy a – követeléseik erőteljesebb hangoztatása folytán – gyakrabban teret kapó nemzetiségi mozgalmak közül a románok nem szerepeltek állatként az elemzett időszakban. A románokról a leggúnyosabb rajzokat a Memorandum-pert követően láthatjuk a *Borsszem Jankó*ban. A testtartásuk még természetellenesebbé vált, a végtagjaik megjelenítése nem arányos, az emberi test amorffá alakult: a kéz- és lábfej aránytalanul nagy, míg a szőrös kar és lábszár igen vékony (12. kép).⁴²

12. kép

A magyar figura mellett a román szereplő már kevésbé tűnik emberinek, s az ábrázolása már önmagában hordozza a megvetést és lenézést, amit mutat az is, hogy a románok alacsonyabbak és soványabbak a magyar szereplőknél. Az ellenzéki politikusok ábrázolásakor nem feltétlenül figyelhető meg a magasság- vagy testtömegbeli különbség a kormánypárti képviselőkhez képest, csak akkor, amikor maga az állatábrázolás kívánta ezt meg.

Az elemzés eredményei azt mutatják, hogy eltérés figyelhető meg a nem magyar nemzetiségi mozgalmak képviselői és a magyar politikai elit ábrázolása között. A magyar – elsősorban ellenzéki – honatyák vélt külső vagy belső tu-

⁴¹ IPOLYI 1929, i. m. 1. köt. 325.

⁴² L. például 1898. máj. 22., 9.

lajdonságuk vagy valamilyen testi hasonlóság folytán is szerepelhetnek egy-egy állat képében a *Borsszem Jankó* hasábjain az állatmeséken kívül. A nem magyar nemzetiségi mozgalmak képviselői közül viszont nem egy-egy vezető politikust vagy közszereplőt pillanthatunk meg állatként vagy torzított emberi vonásokkal, hanem a karikaturisták az egész nemzetiségi csoportra vonatkoztatták a gúnyrajzokat leginkább akkor, amikor valamilyen követeléssel léptek fel, amit a magyar kortársak elfogadhatatlannak tartottak. A nemzetiségi csoportok ábrázolásakor az állatok kiválasztását nem magyarázzák az állatmesék, mivel ókori történet megrajzolását esetükben nem találtunk a korpuszban. Továbbá a nem magyar nemzetiségi mozgalmak állatként való ábrázolása a rajzolóktól függetlenebbnek bizonyult, mint a magyar politikai elit ily módon való kifigurázása. A nem magyar nemzetiségi csoportokat hasonló módon animizálták a rajzolók, karikaturista-specifikus vonások nélkül, s más lehetett annak az üzenete, ha például Polónyi Gézáat animizálva jelenítették meg, s más annak, ha egy csoportot, „a szerb”-eket.

Az animizáláson kívül a test tipikus elváltoztatása volt még vagy a férfiak nőként való megjelenítése a magyar politikai elit képviselői esetében,⁴³ vagy pedig a túlzások mint a torzítás egyik eszközének alkalmazása a nem magyar nemzetiségi mozgalmaknál. Az aránytalanul nagy kezek vagy lábak, a túl szőrös test, a kócos haj és bajusz mind az animizáláshoz hasonló benyomást kelthettek. Ugyanekkor nem dehumanizálta a rajzoló a szó szoros értelmében a nemzetiségi csoportot, de nem-emberként tüntette fel, ami szöges ellentétben állt a „magyar” tipikus ábrázolásával.⁴⁴

TAMÁS, ÁGNES

Une ménagerie politique dans les colonnes de *Borsszem Jankó*

La représentation visuelle du corps, la déformation des traits des visages pour exprimer l'humour et l'ironie, sont des armes importantes pour les journaux humoristiques de la deuxième moitié du XIXe siècle. –indépendamment de leur tendance politique. Les décennies 1850 et 1860 sont plutôt caractérisées par le changement des traits du visage humain, tandis qu'à la fin du siècle les dessinateurs caricaturaient non seulement les traits du visage des hommes politiques, mais représentaient aussi ceux-ci comme des animaux. L'application du procédé prend deux formes: le député se présente sous une forme mi-animal mi-homme, facile à identifier par les traits de son visage, ou

⁴³ L. például 1890. márc. 9., 1.

⁴⁴ A magyar figura általában nemesi vonásokat mutató alak atillában ábrázolva, bajszos, egyenes testtartású vitéz, aki eszes, de a pénzügyi spekulációkat kerüli. HANÁK Péter, *A másokról alkotott kép, Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében)* = HANÁK Péter, *A Kert és a Műhely*, Budapest, Gondolat, 1988, 81–111. Az élcsepok alapján a magyar paraszt visszatérő vonásai a furfangosság, találekonyosság, az együgyűség, a gyors észjárás, s – az 1860-as évek elején – pozitívan megítélt tulajdonságként a német nyelvtudás hiányossága. Jellemzőjük továbbá a jó kedélyű beszélgetések mellett a jóízű evés és borozgatás.

bien sous la forme purement animale. Cette présentation renvoie à des traditions antiques, l'objectif étant celui de rendre les qualités humaines perceptibles pour les lecteurs. Le rédacteur attire l'attention sur l'importance de la culture classique, nécessaire à la compréhension des caricatures fondées sur les fables de l'Antiquité.

Dans mon étude, je voudrais présenter les différentes méthodes de caricature utilisées dans le journal humoristique populaire de l'époque *Borsszem Jankó*. Dans cet organe proche du parti gouvernemental des années 1890, les dessinateurs emploient la caricature du corps humain et sa transformation en animal, comme moyen de susciter l'humour et l'ironie s'agissant des personnalités de l'élite politique: non seulement l'élite politique hongroise, mais aussi celle relevant du mouvement des nationalités. J'examine plus particulièrement les moyens de représentation différenciés dans ces deux cas: l'analyse montre une différence de représentation sensible entre les membres de l'élite hongroise ou des mouvements des nationalités. Les députés hongrois – en premier lieu ceux de l'opposition –, par leur traits extérieurs ou intérieurs supposés ou par une ressemblance quelconque – peuvent être figurés sous le masque de l'animal. Mais s'agissant des représentants des mouvements des nationalités non-hongroises, les dessins des caricaturistes renvoient non pas à un personnage déterminé, mais à des groupes entiers faisant partie des minorités.

Keywords: satirical magazine, caricature, animal symbols, animation, political satirical sketches

KLESTENITZ TIBOR

„Ekkora botrányt kánikulai hőség még nem termelt”

*Egy kiszivárogtatási ügy 1900-ban**

1900 nyarán az egyik legfontosabb közéleti eseménynek a magyar kereszténység 900 éves jubileuma ígérkezett, amelyet a katolikus egyház nagy pompával készült megünnepelni. A *Magyarság* című lap – alig két héttel az első szám megjelenése után – közölte azt a bizalmas belügyminisztériumi utasítást, amely megtiltotta a közigazgatás tisztviselőinek a részvételt az ünnepségeken. A kormány cáfolta a hírt, a hivatalos álláspont azonban hamarosan védhetetlenné vált. Az esetből fordulatot botrány kerekedett, amelyet a katolikus lapok és a függetlenségi ellenzék sajtója egyaránt kihasználta a kormány támadására.

A politikai botrányok általában négy részre tagolódnak: a „vizsgálati szakasz”-ban felmerül a normaszegés gyanúja, megindulnak a feltárására irányuló erőfeszítések, és esetleg már híresztelések is megjelennek. Ezt követi a közzététel, ami akkor fajul botrányra, ha az eset képes választ kiváltani a közvéleményben, elítélő véleményeket, „megszégyenítő diskurzust” generálni. A harmadik szakasz a „tetőpont” (ezt általában új leleplezések vezetnek be, tovább növelve a főszereplőkre nehezedő nyomást), amely adott esetben látványos következményekkel járhat; de az is elképzelhető, hogy az eset csendben kifulladásra vezet. Végül az értékelés, a tanulságok levonása történik meg.¹

A tanulmányban röviden felvázolom az eset megértéséhez szükséges körülményeket és bemutatom, hogy az ügy szereplői milyen törekvéseket követtek az adott időszakban. Ezután a botrány szakaszainak eseményeit veszem számba, amelyek közül sajtótörténeti vonatkozásai miatt különösen az utolsó fontos. Célom annak bemutatása, hogy a korszak sajtója és politikai elitje hogyan kezelt egy kiszivárogtatási botrányt, milyen magatartásmintákat alkalmazott a konfliktushelyzetekben.

Az események háttere

A Werbőczy Könyvnyomda Rt. által 1900. július 3-ától kiadott *Magyarság* az egyre népszerűbbé váló bulvárlapok csoportjába tartozott. Ezt a jellegzetes nagy-

* A tanulmány az MTA BTK Médiatudományi Kutatócsoport kutatási programjának keretében készült.

¹ THOMPSON, John B. *Political Scandal, Power and Visibility in the Media Age*, Cambridge, 2000, 20, 73–76.

városi terméket a gyors információközlés igénye hívta életre. A bulvárlapok egyik fő jellegzetessége az volt, hogy nem fizettek elő rájuk, az olvasók naponta mérlegelték, melyik lapot vásárolják meg – a döntés legfőbb szempontját pedig a lapszámok érdekessége, a „szenzáció” határozta meg.²

A kiadó reklámanyaga szerint „A *Magyarság* politikája: nyílt és mindenféle befolyástól ment, pártokhoz kötve nincsen; eszménye: az igazi liberalizmus, amely a felebaráti szereteten alapszik.”³

Eszerint azt gondolhatjuk, hogy a szerkesztőség nem köteleződött el nyíltan valamilyen politikai irányzat mellett, vagyis munkatársai a korábbi időszakot domináló, a közönség politikai nevelését célul kitűző „pártsajtó” helyett a tájékoztatást előtérbe állító „üzletsajtó” gyakorlatát kívánták követni.

Ez azonban nem jelentette azt, hogy a lap vezetőinek ne lettek volna világos politikai preferenciáik. A főszerkesztői posztot Bartók Lajos töltötte be, aki korábban a függetlenségi párt országgyűlési képviselőjeként tevékenykedett, és aki a függetlenségiakat támogató élclapot, a *Bolond Istókot* is irányította. A *Magyarság* programcikke egyértelműen utalt rá, hogy a szerkesztőséget az „1848-as törvények szelleme” vezeti.⁴ A program másik fontos eleme volt – összhangban a korszakban uralkodó liberális nacionalista felfogással – a nemzeti gondolat melletti látványos elköteleződés.⁵

A felelős szerkesztő Fényes László volt, aki később a kormányzati korrupció ellenfeleként tett szert hírnévre. Ő sokak számára az „úri Magyarország” köznevesi tradícióinak elutasítását jelképezte, amit szimbolikusan azzal is kifejezett, hogy igyekezett eltitkolni nemesi származását.⁶ Az elhatárolódásra 1900-ban azonban még biztosan nem került sor – hiszen neve a lap címlapján „Ércsokolyai Fényes László”-ként szerepelt.

A *Magyarság* elviekben hangoztatott függetlenségét a gyakorlatban számos tényező korlátozta. Munkatársainak elkötelezettsége mellett a kiadó anyagi érdekei is fontos szerepet játszhattak az eseményekben, a Werbőczy Rt. ugyanis kifejezetten érdekelt volt a katolikus egyházi körök jóindulatának megnyerésében. Júliusban Teleki Géza gróf arról tudósította az esztergomi érsek hivatalát, hogy a részvénytársaság vállalkozást indított a jól jövedelmező, de külföldi cégek uralta szentképipar hazai kézbe vételére. A gróf azt kérte, hogy a primás körlevélben biztassa papjait a vállalkozás támogatására.⁷ A *Magyarság* kampányt kezdett a vállal-

² BUZINKAY Géza, *Magyar hírlaptörténet 1848–1918*, Budapest, Corvina Kiadó, 2008, 106.

³ *Bolond Istók*, 1900. augusztus 5., 10.

⁴ *Magyarság*, 1900. július 3., 2.

⁵ Így például nehezményezték az Andrássy út idegen hangzású cégtábláit, a gyakran felhangzó német beszédet, vagy azt, hogy a párizsi olimpián egy magyar győztes tiszteletére a Gotterhalte szólalt meg. *Magyarság*, 1900. augusztus 24., 5.; *Magyarság*, 1900. július 19., 1.

⁶ FALUDY György, *Jegyzetek a kor margójára. Fényes László*. <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000851&secId=0000079455&mainContent=true&mode=html>

⁷ Esztergomi Primási Levéltár (a továbbiakban EPL) Cat. 44/3252-1900. Teleki Géza Boltizár József püspöknek, 1900. július.

kozás érdekében, „hazafias kötelességnek” nyilvánítva a magyar művészek által tervezett, magyar szenteket ábrázoló, magyar feliratú képek terjesztését.⁸

1900 nyarán a belpolitika a „Széll-csend” állapotát élte. 1899 februárjában megbukott az erőszakos és szűklátókörű politikájáról elhíresült Bánffy Dezső miniszterelnök. Utóda, Széll Kálmán a „jog, törvény, igazság” jelszavakkal, a kompromisszumkeresés jegyében kezdte meg működését, amit a közvélemény rokonszenvvel fogadott.⁹ Helyzetét megkönnyítette, hogy a Szabadelvű Párt fúzióra lépett a legjelentősebb ellenzéki erővel, a Nemzeti Párttal. A parlamentben így immár 320 kormánypárti képviselő állt szemben 93 ellenzékivel. Széll pártjának két csoportja között ugyanakkor állandósultak a súrlódások. Bánffy emberei ugyanis rossz néven vették, hogy a kormányfő csak a volt ellenzékiekben bízott meg igazán.¹⁰ 1900 júniusában például a szabadelvű Tisza István és az egykori Nemzeti Párt vezére, Apponyi Albert nyilvános beszédekben polemizált egymással az elsőbbség kérdéséről.¹¹ A feszültségeknek felekezeti felhangjai is voltak: Széll katolikus volt, ezért a kormánypárton belül egyes ellenfelei azzal kívánták tőkét kovácsolni vele szemben, hogy azt sugallták, a miniszterelnök türelmesen viszonyul a Katolikus Néppárt ultramontánnak tartott politikai követeléseéhez.¹²

Ezt a felfogást különösen erőteljesen képviselte a *Magyar Szó* című, a protestáns érdekeket védő napilap, amely – az egyébként református – Bánffy Dezsőt támogatta. A szerkesztőség Széllt a liberális értékek elárulásával vádolta,¹³ arról cikkezett, hogy a miniszterelnök „lepaktált” a „klerikális reakció”-val, amikor állítólag felajánlotta a Néppártnak, hogy lehetővé teszi számára hatvan parlamenti mandátum megszerzését.¹⁴

Talán a *Magyar Szó* támadásainak is szerepe lehetett abban, hogy Széll 1900 áprilisában a parlamentben elítélte a Néppárt antiliberalis politikáját, mert az egyházpolitikai törvények revíziójára és a nemzet vallási alapú megosztására törekszik.¹⁵ Ez a Néppárt támogatói számára komoly csalódást jelentett. Úgy vélték, a kormányfő rájött: ha hatalmon akar maradni, meg kell támadnia a katolikusokat, el kell oszlatnia a Néppárttal kötött alkura vonatkozó félelmeket. Egy egyházi lap szerint Széll gúnyos beszéde tapsot aratott ellenségeinél, viszont elidegenítette barátait, eljátszotta a katolikusok bizalmát, „gyávaóságáért” pedig lakolni fog.¹⁶

⁸ *Magyarság*, 1900. július 28., 5–6.

⁹ HORÁNSZKY Lajos, *Tisza István és kora* I, sajtó alá rendezte Horánszky Nándor, h. n., 1994, 374.

¹⁰ SZALAI Miklós, *Iffabb Andrássy Gyula élete és pályája*, Budapest, 2003, 35.

¹¹ GRATZ Gusztáv, *A dualizmus kora 1867–1918*, I, Budapest, 1934, 369–401.

¹² Az 1895-ben megalakított Katolikus Néppárt az egyházpolitikai törvények revíziójára törekedett, amelyek bevezették a kötelező polgári házasságot, az állami anyakönyvezést és kimondták a teljes vallásszabadságot.

¹³ *Magyar Szó*, 1900. március 25., 1.

¹⁴ *Magyar Szó*, 1900. március 27., 5.

¹⁵ *Képviselőházi Napló*, XXVIII. kötet, 278. (1900. április 2.)

¹⁶ *Esztergom*, 1900. április 8., 2–3.

A miniszterelnök és a katolikusok viszonya tehát nem volt mentes a feszültségektől, amit a magyar kereszténység jubileuma még tovább bonyolított. Az évforduló a katolikusok számára jó alkalomnak tűnt hazaszeretetük kidomborítására, annál is inkább, mert az állam nem kívánta megünnepelni azt.¹⁷ A püspöki kar viszont fényes ünnepeket tervezett, amelyre a királyt is meg kívánta hívni.¹⁸

A helyzetet azonban politikailag kényessé tette, hogy a hierarchia mellett az ellenzéki Katolikus Néppárt ugyancsak igyekezett felhasználni az évfordulót. Zichy János pártelnök – igaz, nem politikusi minőségében, hanem a Katolikus Körök és Olvasóegyesületek Országos Szövetségének elnökeként – arról értesítette Vaszary Kolos hercegprímást, hogy a szövetség nagygyűlést tart Budapesten, mert „Magyarországot továbbra is katolikus országnak akarjuk megtartani, s mindazon nagy kérdéseket, melyek manapság a társadalmat, a nemzetet érdeklik, katolikus szellemben akarjuk megoldani”.¹⁹

A német mintákat követő katolikus nagygyűlés még újdonságnak számított Magyarországon, hiszen hasonló eseményre korábban csak két alkalommal került sor. A nagygyűlés a közéleti kérdések katolikus szellemű megvitatására és cselekvési program kidolgozására hivatott fórumnak számított.²⁰ Az esemény azonban – elsősorban a Néppárt szerepvállalása miatt – átpolitizálta az ünnepségsorozatot, amely így még alkalmasabb lett a közvélemény megosztására.

A híresztelésektől a bizonyosságig

Július 3-án a Pozsonyban megjelenő *Pressburger Tagblatt* címlapján számolt be egy értesülésről. Eszerint a törvényhatóságok bizalmas utasítást kaptak arról, hogy a közhivatalnokok nem vehetnek részt a jubileumi egyházi ünnepélyeken, valamint arról, hogy a középületekre nem szabad kítűzni a nemzeti zászlót. A cikk szerint ez komoly ellenszenvet fog szülni a hívek körében, így a tervezett katolikus nagygyűlés „nem nagyon nyugodtan” fog zajlani.²¹ A vidéki lap értesülése ekkor – noha az *Alkotmány*, a Néppárt Budapesten megjelenő napilapja azonnal átvette a cikket²² – nem vert nagyobb hullámokat,²³ viszont jól beleillett azoknak a tudósításoknak a sorába, amelyek szerint az állam a jubileum eljelentéktelenítésére törekszik. Az *Alkotmány* július 6-i híre szerint a kormány megtagadja, hogy augusztus 20-án – hasonlóan a millenniumi ünnepekhez – közszemlére tegyék

¹⁷ *Religio*, 1900. március 7., 173.

¹⁸ EPL Püspöki értekezletek jegyzőkönyvei és nyomtatványai, 1899. szeptember 15.

¹⁹ EPL Cat. 60/2476-1900. Ifjabb Zichy János a prímásnak, 1900. június 12. Válasz június 18.

²⁰ *Religio*, 1900. június 13., 398.

²¹ *Pressburger Tagblatt*, 1900. július 3., 1.

²² *Alkotmány*, 1900. július 4., 2.

²³ A cikket a kormány csupán július 17-én, a botrány csúcspontján kívánta tanulmányozni. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) K 148 1901-VII-923. Széll Ignác Pozsony polgármesterének 1900. július 17.

a koronát.²⁴ Másnap már arról számoltak be, hogy a Politikai Értesítő hivatalosan is megerősítette ezt a hírt.²⁵

Az éppen csak elindult *Magyarság* kiemelten foglalkozott a témával. Július 6-i cikke tényként kezelte a *Pressburger Tagblatt* által hivatkozott rendelet létét, amelyet súlyosan elítélt, azzal érvelve, hogy a kereszténység felvételének évfordulója nem felekezeti, hanem nemzeti ünnep. A cikk szerzője veszélyesnek tartotta, hogy a Néppárt tőkét kovácsolhat az évfordulóból, és úgy vélte, hogy a kormány egyenesen elősegíti ezt: „a kereszténység alapítási emléknappja *nem néppárti* ünnep, hanem éppen ezzel a mellőzéssel teszik azzá”, mivel a rendelet „a felekezeti karjaiba” kergeti a katolikusokat. A cikkíró azt hangoztatta, hogy a félreértések eloszlátására a rendelet teljes szövegét nyilvánosságra kellene hozni.²⁶

Július 11-én aztán a *Magyarság* címlapján közölte azt a szöveget, amelyet a fejléc szerint a belügyminisztérium 1900. június 2-án bocsájtott ki. Az aláíró Széll Ignác államtitkár, a miniszterelnök öccse volt. A „legszigorúbb titoktartás”-t előíró rendelet meghagyta a törvényhatóságok első tisztviselőinek, hogy ne vegyenek részt az ünnepeken, mert azok tisztán egyházi jellegűek, illetve, mert az ünnepségnek politikai mozzanatai is lesznek (ez nyilvánvalóan a nagygyűlésre utalt). A rendelet megtiltotta a nemzeti zászló kitűzését a középületekre, valamint azt, hogy a közhivatalok testületileg képviseltessék magukat. Ugyanakkor kimondta, hogy azok a hivatalnokok, akik magánemberként részt kívánnak venni az ünnepeken, szabadságot kaphatnak, de csak olyan létszámban, hogy az ne akadályozza a hivatalok működését.²⁷

A *Magyarság* kommentárja a rendeletet súlyos hibának minősítette, hiszen az állam lényegében az egész társadalommal szembehelyezkedett az ünnep „egyháziasítása” révén. A cikkíró szerint a rendelet lényegében azt jelenti, hogy az állam saját születéséről nem akar tudomást venni.²⁸

Másnap megjelent a kormányzati cáfolat, amely szerint a belügyminisztérium nem adott ki ilyen rendeletet, és a közölt szöveg elejétől a végéig tiszta kitaláció.²⁹ Ez azonban nem bizonyult elegendőnek a kiszivárogtatás hatásának tompításához.

A *Magyarság* szerkesztősége nyílt konfrontációval válaszolt, azt sugallva, hogy a hivatalos cáfolat hiteltelen, sőt, azt állította, egy újságíró látta a rendelet eredetijét, betű szerinti másolat jelent meg, és a munkatársak még a rendelet szétküldéséről is meggyőződtek.³⁰ A szerkesztőség – bulvárlap esetében szokatlanul tűnő módon – elvi indoklással is megpróbálta alátámasztani eljárását. Eszerint

²⁴ *Alkotmány*, 1900. július 6., 1–2.

²⁵ *Alkotmány*, 1900. július 7.

²⁶ *Magyarság*, 1900. július 6., 1. (Kiemelés az eredetiben.)

²⁷ *Magyarság*, 1900. július 11., 1.

²⁸ Uo.

²⁹ *Pester Lloyd*, 1900. július 12., 3.

³⁰ *Magyarság*, 1900. július 12., 1–2.

a kiszivárogtatás célja nem szenzációkergetés vagy botrányvadászat volt, hanem a kérdés tisztázása, valamint annak megakadályozása, hogy a kormány az „államalkotási emlékünnepet felekezeti ünneppé” változtassa. Úgy vélték, a rendelet hiteles cáfolatát csak az jelenthetné, ha a király és a kormány is részt venne az ünnepségen.³¹

Az *Alkotmány*, a Néppárt lapja szintén címodalára emelte a kérdést. Teljes egészében átvette a *Magyarság* érvelését,³² majd azt követelte, hogy az országgyűlés iktassa törvénybe a jubileum jelentőségét, és rendelje el a korona közszemlére tételét.³³ A néppárti Páder Rezső plébános pedig az esetre hivatkozva azt kérte a katolikusoktól, hogy „adják meg nyíltan és bátran” a néppártnak az ellenzékiségével kiérdemelt támogatást.³⁴

Az esetet a Függetlenségi Párt orgánuma, az *Egyetértés* is felhasználta arra, hogy üssön egyet a kormányon, amelyet azzal vádolt, hogy bűnös hanyagsággal elmulasztotta a jubileum előkészítését. Azt viszont még bántóbbnak minősítette, hogy a „legális” megemlékezés a püspöki kar „félszeg ünneplésrendezése” miatt fog elmaradni. A lap szerint a kormány jól teszi, ha nem vesz részt a „Néppártot szolgáló” esztergomi ünnepen, mert ennek célja a politikai alapú megosztás. Viszont a kormánynak egy nagy, egyetemes nemzeti ünneppel elejét kellett volna vennie a kisiklásnak.³⁵

A rendelet szövegének nyilvánosságra hozásával a július elején felbukkant, határozatlan – és ezért kevés feltűnést kiváltó – vádak konkrét alakot öltöttek, ami érzékelhető közéleti hatást gyakorolt: kitört a botrány. A kormány számára a kiszivárogtatás kellemetlen következményekkel járhatott, ezért – bagatellizálás helyett – azonnal ellenlépéseket tett. A stratégiát kezdetben az a feltevés határozta meg, hogy ha az érintettek tagadnak és megakadályozzák új információk napvilágra kerülését, akkor a figyelem idővel elfordul az ügyről.³⁶ A hatalom egyrészt megpróbálta megelőzni a katolikusok felháborodását és a Néppárt radikalizálódását. A kormánytámogató orgánumok már két nappal később bejelentették, hogy az egyház meghívást küld a közélet jeles szereplőinek, és a kormány részt fog venni az esztergomi ünnepségen.³⁷ Emellett Széll Ignác levelet írt a lap szerkesztőségének, amelyben „hivatali kötelességként” kijelentette, a szöveg hamis. Ehhez, kényelmes visszavonulási lehetőséget kínálva hozzátette, a hamisítvány olyan jól sikerült, hogy azzal a szerkesztőséget is megtévesztették.³⁸

Az újságírók azonban meghátrálás helyett tovább növelték a tétet: Bartók Lajos kiállt az értesülés hitelessége mellett. A főszerkesztő nem közölt részleteket

³¹ *Magyarság*, 1900. július 13., 1–2. (Kiemelés az eredetiben.)

³² *Alkotmány*, 1900. július 12., 1–2.

³³ *Alkotmány*, 1900. július 14., 3.

³⁴ PÁDER Rezső, *Katolikus gyűléseink politikája = Alkotmány*, 1900. július 15.

³⁵ *Egyetértés*, 1900. július 13., 1.

³⁶ THOMPSON, John B. 2000, i. m. (1. jegyzet) 75.

³⁷ *Pester Lloyd*, 1900. július 13., 2.; *Magyar Nemzet*, 1900. július 14., 2.

³⁸ MNL OL K 148 1901-VII-923. Széll Ignác Bartók Lajosnak 1900. július 12.

az értesülés megszerzésének körülményeiről, de kijelentette, a lap készséggel áll bármilyen vizsgálat elé.³⁹

Miután elmaradt a helyesbítés, újabb hivatalos cáfolatot tettek közzé. Eszerint „a szóban forgó közlemény, első betűjétől az utolsóig, nem tekinthető egyébnek, mint légből kapott, üres koholmánynak”.⁴⁰

Ennek alátámasztására a kormányt támogató lapok ellentámadásba kezdtek. A *Magyar Nemzet* cikke szerint például az, hogy a *Magyarság* nem adta ki a szerzőt, bizonyította, hogy a rendelet valójában a lap szerkesztőségében írták.⁴¹ A lap szerzője szerint Széll Ignác levele után az lett volna elvárható, hogy a *Magyarság* vagy visszakozik, vagy bizonyítja állításait. Ehelyett szerinte Bartók csupán kétségeit hangoztatta a cáfolattal szemben, pedig „a legegyszerűbb lett volna teljes nyíltsággal elmondani, hol és kinél látta valaki az eredeti példányt”.⁴²

A téma napirenden tartásához a függetlenségi *Egyetértés* is hozzájárult, amely állítólag sok, egymástól független forrásból értesült arról, hogy a rendelet tényleg megírta a megyei hivatalokat. A lap úgy vélte, a belügyminisztérium megijedt a „klerikális ricsaj”-tól, ezért igyekszik kibújni a felelősség alól.⁴³ Erre válaszként a kormány ismét cáfolatot adott ki, amely szerint a rendelet „összes képtelenségeivel együtt teljességgel apokrif és soha sem létezett, úgyhogy annak eredetijét senki sem láthatta. [Ilyen szöveget] sem a belügyminiszter, sem a belügyminisztériumi államtitkár nem látott, sem alá nem írt, úgy, hogy az egész dolog nyilván magán hordja a misztifikáció jellegét”.⁴⁴

Ekkor kapcsolódott be a támadásba a Bánffy Dezsőt támogató *Magyar Szó* is, amely gúnyos hangú cikkben hívta fel a figyelmet arra, hogy a cáfolat – a félhivatalos nyelv furfangjait felhasználva – csupán azt állítja, hogy a rendelet eredetijét senki sem látta. Ez viszont teljesen természetes, hiszen ennek a belügyminisztériumban a helye. Másolatait azonban továbbították a megyéknek, így legalább kétezren szerezhettek tudomást létéről. A *Magyar Szó* szerint a rendeletet még a szolgabírák is megkapták, amiről bizonyítékokkal rendelkeznek. Ha ez így van, és a rendelet, ahogyan a kormány állítja, „apokrif”, akkor Magyarország vajon ki van téve annak a veszélynek, hogy hamisított rendeletekkel kormányozzák – tették fel a kérdést.⁴⁵

³⁹ *Magyarság*, 1900. július 14., 1.

⁴⁰ *Magyar Nemzet*, 1900. július 13., 2.

⁴¹ *Magyar Nemzet*, 1900. július 15. 2.

⁴² *Magyar Nemzet*, 1900. július 16., 2.

⁴³ *Egyetértés*, 1900. július 15., 1.

⁴⁴ *Magyar Nemzet*, 1900. július 16., 2.

⁴⁵ *Magyar Szó*, 1900. július 17., 2.

Újabb kiszivárogtatások – és a beismerés

A következő két nap új fordulatot hozott. A kormány sarokba szorítására törekvő lapok új információkat tudtak nyilvánosságra hozni, amelyek elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy megakadályozzák az eset kifulladását, és megingassák a rendeletet „misztifikációnak” minősítő hivatalos álláspontot.

Az egyik fontos közlés az *Egyetértés*ben jelent meg. Eszerint a hercegprímás elérte, hogy a király képviselőjében Frigyes főherceg megjelenjen az ünnepségen.⁴⁶ Erről a lap szerint Széll Kálmán csak a rendelet kiadása után szerzett tudomást. A dinasztia egy tagjának részvételével megtartott rendezvénytől való elhatárolódás kellemetlen balfogásnak bizonyult a kormány számára, Széll ezért volt kénytelen letagadni intézkedését.⁴⁷

Az *Egyetértés* másnap továbbgondolta saját bejelentésének következményeit. Eszerint a primás a miniszterelnök tudta nélkül tárgyalhatott az udvarral, a főherceg pedig hajlandó részt venni egy „erősen kiszínezett néppárti demonstráción”. Mindez az újságíró szerint azt jelezte, hogy a miniszterelnök elvesztette Ferenc József bizalmát.⁴⁸ Az *Alkotmány* csatlakozott ehhez a felfogáshoz, szerinte Széll az udvar döntése miatt volt kénytelen visszakozni, eltűrve, hogy ellenfelének, Bánffy Dezsőnek a sajtója ultramontánnak bélyegezze.⁴⁹

Az ügy pontos körülményei megfelelő források hiányában nem deríthetők fel pontosan, azonban az ismert elemek alapján lehetséges, hogy az *Egyetértés* interpretációja közel állt a valósághoz. A Primási Levéltár anyagából kiderül, hogy Vaszary Kolos július 6-án meghívta Ferenc Józsefet az ünnepségekre.⁵⁰ A primás ugyanaznap Széll Kálmánnak is levelet írt, amelyben az egész kormányt meghívta – ez azonban csak a botrány kirobbanása után érkezett meg a címzetthez.⁵¹ A primás július 16-án már arról értesítette a kormányfőt, hogy 13-án a király tudatta vele: személyes képviselőjeként Frigyes főherceg részt fog venni az esztergomi ünnepségen. Ezt a levelet július 18-án iktatták a Sándor-palotában.⁵²

A miniszterelnöknek rá kellett jönnie, hogy antiklerikális rendelkezését nehezen tudja megvédeni a nyilvánosság előtt. Baranya⁵³ és Esztergom⁵⁴ vármegye vezetői egyaránt arra figyelmeztettek, hogy az a június 19-én kiadott bizalmas

⁴⁶ Az *Egyetértés* szenzációként tállt bejelentése nem eredeti értesülésen alapult, az *Esztergom* című lap ugyanis már július 15-én beszámolt a királyi vizitról. Igaz, ez a lap ekkor még úgy tudta, hogy Ferenc József személyesen utazik Esztergomba. *Esztergom*, 1900. július 15., 4.

⁴⁷ *Egyetértés*, 1900. július 17., 1.

⁴⁸ *Egyetértés*, 1900. július 18., 1.

⁴⁹ *Alkotmány*, 1900. július 18., 2.

⁵⁰ EPL Iktatókönyv 1900. A nyilvántartásban a két levél a 2761-es és 2762-es számon szerepel, azonban nem kereshetők vissza, mert a levéltárba helyezéskor elmulasztották rögzíteni, melyik kategóriába sorolták őket.

⁵¹ MNL OL K 26 1900-XXXI-2615. Vaszary Széllnek 1900. július 6; érkezett: 1900. július 14.

⁵² MNL OL K 26 1900-XXXI-2615. Vaszary Széllnek 1900. július 16; érkezett: 1900. július 18.

⁵³ MNL OL K 148 1901-VII-923. Baranya vármegye főispánja Széllnek 1900. június 29.

⁵⁴ MNL OL K 148 1901-VII-923. Esztergom vármegye főispánja Széllnek 1900. június 23.

rendelet, amely megtiltotta a középületek feldíszítését, betarthatatlan. Érvelésük szerint a kereszténység jubileumát a helyi közösség nem csak felekezeti, hanem nemzeti ünnepnek is tekinti. A baranyai főispán ezért az ünnepségre (amelyet Pécssett június 29-én tartottak) elrendelte a középületek fellobogózását, mert úgy vélte, hogy a korábbi gyakorlatnak „épp ez alkalommal való” megszüntetése „általános visszatetszést szült volna”.⁵⁵ Ezek alapján világossá válhatott a miniszterelnökségen, hogy az adott ügyben a kármentésre kell berendezkedni.

Július 18-án a *Magyarság* két újabb rendelet szövegét hozta nyilvánosságra, egy Budapesten és egy Pozsonyban kelt rendelkezést, amelyek a középületek feldíszítésének tilalmát tartalmazták. Az újabb leleplezés valódi jelentőségét az adta, hogy az egyik informátor önként vállalta a nyilvánosságot. A budapesti rendelet szövegét egy jegyző adta át Ribány Imre plébánosnak, aki személyesen állt jót hitelességéért.⁵⁶

Az új információk ismét feladatot adtak a kormánytámogató sajtónak. Július 19-én bejelentették, hogy a király meghívása a miniszterelnök tudtával történt, és hogy a kormánynak nincs oka távol maradni a rendezvényről. Arról is beszámoltak, hogy a miniszterelnökség vizsgálatot indított az ügyben, és ha indokolt, az ügyészséghez fordul. A kommentár szerint: „Ennél nagyobb bizonyosság arra nézve, hogy ez a rendelet soha nem adatott ki, nem képzelhető.”⁵⁷

Az ügy lezárásának szándéka a kormány részéről ekkor már rendkívül erős volt. Széll Kálmán eldöntötte, hogy a kormány képviselteti magát a jubileumon, és erre a vallás- és közoktatásügyi minisztert kívánta felkérni.⁵⁸ A kabinet a sajtópolitika terén komoly lépéskényszerbe került, amire igen szokatlan megoldással reagált. A *Magyar Nemzet* elismerte, hogy a *Magyarság* által legutóbb közölt rendeletek hitelesek, ugyanakkor tartalmukat „magától értetődőnek” nyilvánította. Ahhoz viszont ragaszkodott, hogy az első, július 11-én kiszivárogtatott szöveg „apokrif”. A kormányzat szócsöve ezért közölte a Széll Kálmán aláírásával ellátott, június 19-én kelt bizalmas rendeletet, amely a középületek fellobogózásának tilalmát tartalmazta. (Ennek eredeti fogalmazványa jelenleg is hozzáférhető.)⁵⁹ A kommentár szerint ez a szöveg bizonyítja, hogy a *Magyarság* által eredetileg közölt dokumentum valójában nem létezett, és „aki ezek után is azonosnak tartja a két rendeletet, azon nem lehet segíteni”.⁶⁰

⁵⁵ MNL OL K 148 1901-VII-923. Baranya vármegye főispánja Széllnek 1900. június 29.

⁵⁶ *Magyarság*, 1900. július 18., 1.

⁵⁷ *Magyar Nemzet*, 1900. július 20., 2.

⁵⁸ MNL OL K 26 1900-XXXI-2615. Széll Kálmán levéltervezete Wlassics Gyulának. 1900. július. A fogalmazványon nincs pontos dátum, de legkorábban július 18-án íródhatott, mert hivatkozik Vasszarynak Széllhez július 16-án írt és 18-án beérkezett levelére. A fogalmazványt végül nem küldték el, ehelyett Széll július 28-án valamennyi miniszterét megkereste, érdeklődve, hogy részt kíván-e venni az esztergomi ünnepen.

⁵⁹ MNL OL K 148 1901-VII-923. 2524. sz. BM rendelet (1900. június 19.)

⁶⁰ *Magyar Nemzet*, 1900. július 20., 2.

Az *Egyetértés* értelmezése szerint viszont a kormány csak az eredeti rendelet megcsonkított szövegét hozta nyilvánosságra, de ezt mellékesnek ítélte ahhoz képest, hogy végül kénytelen volt beismerni a rendelet létét, Széll Kálmánnak pedig, korábbi antiklerikális megnyilvánulásai ellenére, be kellett jelentkeznie a „felekezeti” ünnepre.⁶¹ A lap lesújtó kritikát fogalmazott meg: „Férfiasan megállni valami mellett s úgy bukni el, tisztos dolog, de belefulladás egy térdig érő vízbe, ahol a kimenekülésnek egyetlen akadály a illetőnek eszeveszett kapálódzása, ez csúnya dolog s még csak nem is száralmas.”⁶²

Az *Egyetértés* szerint a nyilvánosságra hozott, június 19-én kelt rendelet szövege is bizonyítja: Budapesten nem tudtak előre a főhercegről, különben nem minősíthették volna „szorosan vett felekezeti ünnepnek” a jubileumot. Magyarország azonban – a kommentár szerint – szerencsére még nem „hülyék intézete”, nem veszi be a hivatalos hazugságokat.⁶³ Hasonlóan érvelt az *Alkotmány* is, amely szerint, bár az „apokif” és a hivatalosan elismert szöveg nem teljesen egyezik meg egymással, a mögöttük álló alapelv ugyanaz.⁶⁴

A kormány számára tehát a helyzet a rendelet nyilvánosságra hozásával sem javult sokat, sőt, még súlyosbodott is. Ennek hátterében az állt, hogy Széll Kálmán július 22-én felkereste a primást, és a főherceg fogadásáról részletes megállapodást kötött vele. Ennek részeként a kormány államsegélyt adott az esztergomi utak karbantartására, valamint elrendelte az esztergomi híd fellobogózását.⁶⁵

Ez szükséges lehetett az egyházzal való együttműködés szempontjából, ugyanakkor a nyilvánosság előtt még tovább fokozta a kormányzat hitelvesztését. Az *Alkotmány* szerint a legújabb rendelkezés teljes önellentmondást jelent, és valószínűtlenné teszi, hogy Széll lépései mögött elvi megfontolások állhatnak.⁶⁶ Az *Egyetértés* *A kormány önmaga ellen* című cikkében azzal élcelődött, hogy Esztergom nagy bajba kerül, ha mindkét rendeletet végre akarja hajtani, és kénytelen lesz városi vagy pápai zászlókkal feldíszíteni a Duna-hidat, ha már a nemzeti zászlókat nem szabad kitennie.⁶⁷

Az eseménysorozat kormánypárti szempontú racionalizálására a *Magyar Nemzet* publicistája tett kísérletet. Közkeletű taktikát alkalmazva az eredeti normaszegést azzal indokolta, hogy az valamilyen „magasabb eszme” érdekében történt.⁶⁸ Antiklerikális alapállítása szerint a Néppárt célja a katolicizmus államvallássá emelése, ami joggal nyugtalanítja a többi felekezetet. A jubileum ennek a demonstrálását szolgálta volna. A kormány ezért bölcs előrelátással elejét vette a felekezeti viszálynak. Ha ugyanis engedélyezte volna a nemzeti lobogók kitűzé-

⁶¹ *Egyetértés*, 1900. július 21., 1.

⁶² *Egyetértés*, 1900. július 19., 2.

⁶³ *Egyetértés*, 1900. július 22., 1.

⁶⁴ *Alkotmány*, 1900. július 21., 3.

⁶⁵ *Esztergom*, 1900. július 29., 3.

⁶⁶ *Alkotmány*, 1900. július 25., 2.

⁶⁷ *Egyetértés*, 1900. július 24., 1.

⁶⁸ THOMPSON John B. 2000, i. m. (1. jegyzet) 23.

sét, akkor a Néppárt ezt agitációra használja fel, azt mondván, hogy a katolicizmus hivatalosan elismert államvallás. A cikk ezen a ponton ellentmondásba került a kormány legutolsó intézkedéseivel, ezért a szerző a koherenciazavar feloldására kijelentette, a miniszterelnök a társadalom keresztény érzelmeire tekintettel lesz ott az ünnepen. Az utcák feldíszítése pedig helyénvaló ott, ahol a király képviselője és a kormányfő megjelenik, a tiltás erre az esetre eleve nem vonatkozhat.⁶⁹

Néhány nap elmúltával a lap már arról igyekezett meggyőzni olvasóit, hogy a miniszterelnök és a primás kezdettől teljes összhangban cselekedtek. A problémát csupán az okozta, hogy kormány közigazgatási úton nem rendelhet el országos ünnepet, ezért a püspöki karnak kellett volna előzetesen javasolnia az országgyűlésnek a jubileum törvénybe iktatását. A belügyminisztérium pedig állítólag csupán egy főispán érdeklődése nyomán, a törvények szellemét követve adta ki rendeletét.⁷⁰

„Tanú a kínzókamrában”. A Magyarság és a hatalom viszonya

A botrány ezzel lényegében lecsengett, azonban sajátos utójáték is színesítette, amely szerény sajtóvisszhangot kapott. Ebben szerepet játszott, hogy a közvélemény érdeklődését egy újabb, nagyobb horderejű eset keltette fel: az olasz királyt meggyilkolta egy anarchista, a sajtó hasábjait ennek az ügynek a részletei töltötték ki. A nagyobb botrány tehát – mint ahogyan sokszor előfordult⁷¹ – felfalta a kisebbet. Ugyanakkor az újabb eset szerény tálalásában az is közrejátszhatott, hogy a kormány új eszközöket vetett be a küzdelemben.

Az eset megértéséhez néhány napot vissza kell ugranunk az időben. Július 16-án Széll Ignác magánlevelet írt a *Magyarság* főszerkesztőjének. Ebben sajnálkozott azért, mert a szerkesztőség nem adta ki az adatokat az ügy felderítéséhez, így egyes napilapok „még ma is különböző, a valósággal meg nem egyező tartalmú commentárokat” közöltek. Az államtitkár felkérte Bartókot, nevezze meg az első, július 11-ei kiszivárogtatás szerzőjét.⁷² Válaszként a főszerkesztő – bizalmasan – közölte, hogy a cikket Pápay Lajos nevű munkatársa írta. Az államtitkár ezután őt is megkereste, az újságíró azonban nem volt hajlandó kiadni forrását. A három személy közti levélváltást a *Magyar Nemzet* nyilvánosságra hozta, és bejelentette, hogy a kormány közokirat-hamisítás miatt az ügyészséghez fordul. A lap a forrás kiadásának megtagadásában annak bizonyítékát vélte felfedezni, a közölt hamisítvány „célja csak az lehetett, hogy a miniszterelnök iránt táplált bizalmat megrendítsék.”⁷³

⁶⁹ *Magyar Nemzet*, 1900. július 21., 1–2.

⁷⁰ *Magyar Nemzet*, 1900. július 26., 1–2.

⁷¹ CIEGER András, *A vizsgálóbizottság és a nyilvánosság, Egy politikai botrány a századforduló Magyarországon*, http://www.mediakutato.hu/cikk/2005_02_nyar/08_vizsgalobizottsag

⁷² MNL OL K 148 1901-VII-923. Széll Ignác Bartók Lajosnak 1900. július 16.

⁷³ *Magyar Nemzet*, 1900. július 22., 2.

A *Magyar Nemzet* eljárása magasabb szándékokon alapult. A miniszterelnök ugyanis két nappal korábban feljegyzést készített a követendő stratégiáról, amely Széll Ignác, Bartók és Pápay levelének nyilvánosságra hozatalára is utasítást adott.⁷⁴

Erre válaszként a *Magyarság* részéről Fényes László beszámolt a kiszivárogtatás körülményeiről. Pápay Lajos eszerint július 9-én közölte vele, hogy hozzá tud jutni a rendelethez. Fényes megkérte, nézze meg a szöveget, és hozza el a szerkesztőségbe – ám állítólag azt is hozzátette, ezt csak akkor tegye, ha ezzel nem követ el törvénysértést. Fényes ezután, lelkiismeretének megnyugtatóására, két közigazgatási hivatalban is érdeklődött arról, hogy kaptak-e hasonló utasítást. A válasz mindkét esetben igen volt. Ezzel a rendelet létét bizonyítottnak találta.⁷⁵ A szerkesztő ezen a ponton válaszüthöz érkezett, hiszen a leírtakból az következett, hogy Széll Ignác nyilatkozata nem lehet helytálló. Ezt azzal oldotta meg, hogy kijelentette: nem kételkedik az államtitkár szavaiban, „azon reményben, hogy ama cáfoló nyilatkozatot ő nemcsak mint politikus, de mint magánember, mint férfi is tette” – az udvarias frázisokba tehát valójában vaskos sértést csomagolt. Ezután arról írt, hogy két egyenlő súlyú állítás áll egymással szemben, és ezek megítélését az olvasókra bízta. Kijelentette: forrását nem adhatja ki, hiszen ezt az elemi tisztesség sem engedi. „Elöttem munkatársam szavának ugyanolyan súlya van, mint az államtitkár úr állításának. A pártatlan közvélemény a tényállítás előadásából – meg vagyok róla győződve – hasonló eredményre jut”⁷⁶ – írta.

A felelős szerkesztő tehát az ügy konkrét körülményeivel foglalkozott, és a lap addigi magatartásához hűen, a kormánnyal szembeni konfrontációt erősítette. Bartók Lajos főszerkesztő viszont jóval békülékenyebb húrokat pengetett. (Ebben az is közrejátszhatott, hogy a Széll Ignácnak szóló magánlevelében azt írta, az államtitkár tagadó nyilatkozata után nem kíván állást foglalni az „apokrif rendelet” hitelessége mellett.)⁷⁷ Bartók cikke szerint lapja rokonszenvezik Széll Kálmán új politikai stílusával, a parlamenti morál helyreállításával és a tiszta választások lehetőségével. A kiszivárogtatást hazafias szempontokkal indokolta. Úgy vélte, a Katolikus Néppárt nagyobb eséllyel profitálhat az ünnepből, ha a kormány félrevonul, és a rendelet közzétételével a lap tulajdonképpen ezt akarta megakadályozni.⁷⁸

Közben megkezdődött a hivatalos vizsgálat. Július 27-én Pápay Lajos idézést kapott, aminek eleget is tett, ám, arra hivatkozva, hogy a szöveget egy rokonától kapta meg, nem tett vallomást. Ehhez joga volt, hiszen rokonára nem volt köteles terhelő adatokat szolgáltatni. Az ügy ezután váratlan fordulatot vett, a vizsgálóbíró ugyanis a vallomás megtagadása miatt először négyszáz korona pénzbírságra ítélte. Pápay erre kijelentette, hogy állítását esküvel is hajlandó megerősíteni. A vizsgálóbíró azonban nem fogadta el álláspontját, és nyolcszáz koronára, illet-

⁷⁴ MNL OL K 148 1901-VII-923. Széll Kálmán feljegyzése 1900. július 20.

⁷⁵ FÉNYES László, *Nyilatkozat = Magyarság*, 1900. július 22., 2–3.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ *Magyar Nemzet*, 1900. július 22., 2.

⁷⁸ BARTÓK Lajos, *Felekezeti vagy állami ünnep = Magyarság*, 1900. július 22., 1–2.

ve behajthatatlanság miatt hat hónap fogházra ítélte.⁷⁹ Erre az 1896-os büntetőeljárás törvény adott módot, amely bevezette a vallomástételt makacsul megtagadó tanú elzárásának lehetőségét. Az esetnek külön érdekességet adott, hogy egyes kortársak szerint Pápay volt az első, akin kipróbálták ezt a rendelkezést.⁸⁰

A vizsgálóbíró eljárása mögött az újságírók egy része politikai motivációkat sejtett. A *Magyar Szó* szerint Széll Kálmán úgy érezhette, a kiszivárogtatási ügy miatt köznevetség tárgya lett, ami politikai értelemben öl. A kormányfő ezért bűnbakot keresett, hogy a nevetést megdöbbenéssé változtassa át. A *Magyar Szó* publicistája helyeselte Pápay magatartását, mert a forrás védelme „neki kötelessége, úgysis, mint hírlapírónak, úgysis, mint becsületes embernek. De egyúttal joga is a bűnvádi eljárás⁸¹ 108.§-a értelmében, mivel forrásának megnevezésével oly kötelességmulasztást követ el, tudniillik az adott szó megszegését, melyből reá nézve feltétlenül nagy erkölcsi kár háramlik.”

A lap megszólaltatta a kérdéses törvény megalkotásában szerepet játszó Mandel Pál szabadelvű képviselőt, aki jogosnak találta, ha megtagadja a vallomást egy újságíró, akit ígérete vagy az újságírói tisztesség hallgatásra kényszerít.⁸² A *Magyar Szó* szerint Pápay letartóztatása súlyos visszaélés volt: „jogtiprás az, ha ez immunitást a tanúzási kötelezettség ürügye alatt, bosszúból, alattomosan megsértik. Ezért Széll Kálmán elégtétellel tartozik nem csak a kis riporternak, hanem az egész magyar sajtónak.”⁸³

A sejtetések megalapozottak voltak. Az igazságügy-miniszter jelentése szerint az ügyészség vezetőjét arra utasították, hogy Pápayt kihallgatva, az 1896. évi XXXIII. törvénycikk 195.§-a alapján derítsék fel a közokirat-hamisítás tettesét.⁸⁴ Ez a paragrafus azonban nem a szóban forgó bűncselekményről, hanem a vallomást törvényes ok nélkül megtagadó tanú elzárásának lehetőségéről szól!⁸⁵ A jogszabályi hely megnevezése a minisztériumi leiratban tehát kódolt, de egyértelmű utasítás volt az újságíró lakat alá helyezésére.

A *Magyar Szó* álláspontja Pápay letartóztatásának napjaiban nem volt túl általános a sajtóban. Érdekes módon még a leginkább érintett *Magyarság* is visszafogottan kezelte a témát. Igen feltűnő, hogy az ügy nem került címlapra, csupán a lap végén, a bírósági rovatban számoltak be kollégájukról.⁸⁶ A *Magyar Szóban* publikáló ügyvéd pedig érezhető megdöbbenéssel rögzítette a tény: nincs hír ar-

⁷⁹ *Magyar Szó*, 1900. augusztus 2., 5.

⁸⁰ OLÁH Dezső, *Tanú a kínzókamrában* = *Magyar Szó*, 1900. augusztus 2. 3.

⁸¹ 1896. évi XXXIII. törvénycikk a bűnügyi perrendtartásról.

⁸² *Magyar Szó*, 1900. augusztus 3., 2.

⁸³ *Magyar Szó*, 1900. július 31., 10–11.

⁸⁴ MNL OL K 148.1901-VII-923. Az igazságügyi miniszter Széllnek 1900. július 28.

⁸⁵ Eszerint: „Ha a kellőleg megidézett tanú megjelent ugyan, de vallomástételt vagy az eskü letételét, illetőleg az eskü megerősítését a következményekre való figyelmeztetés dacára, törvényes ok nélkül megtagadta: az okozott költség megfizetésére kötelezendő és ezer koronáig terjedhető, elzárásra átváltoztatható pénzbüntetéssel büntetendő.” 1896. évi XXXIII. törvénycikk, 195. §.

⁸⁶ *Magyarság*, 1900. július 29. 6. Munkatársai csak azután alkalmaztak határozottabb hangvételt, hogy Pápay kiszabadult: az eljárás szerintük „beleillik olyan igazságszolgáltatás keretébe,

ról, hogy az egyébként apró-cseprő ügyekben mindig aktív újságíró-egyesületek Pápay segítségére sietnének.⁸⁷

A hosszú elzárással szembenező, elszigetelt újságíró néhány nap múlva úgy döntött, hogy vallomást tesz. Ennek ellenére a vizsgálóbíró, arra hivatkozva, hogy állításai ellentmondásban álltak más tanúk vallomásával, továbbra is fogóságban tartotta,⁸⁸ amihez a törvény alapján nem lett volna joga.⁸⁹ Pápay csak azt követően szabadult ki, hogy nyilatkozatot tett, amelyben kijelentette: Széll Ignác államtitkárt megbízhatónak tartja, ezért nem kizárható, hogy „misztifikáció” áldozata lett, és a kiszivárogtatott rendeletet valójában nem adták ki.⁹⁰ A vizsgálat ezután már nem hozott újabb fordulatot. 1901 márciusában arról tájékoztatták a kormányfőt, hogy a nyomozás eredménytelen maradt.⁹¹

Ilyen előzményeket követően zajlott le Esztergomban augusztus 14–15-én a jubileumi ünnep, amelyen mintegy harmincezer fő vett részt. Frigyes főherceg mellett jelen volt Széll Kálmán és három minisztere. A díszében a miniszterelnök arról beszélt, hogy Magyarországon felekezeti békére van szükség, és dicsérte Vaszary Kolos hazafias magatartását.⁹²

Széll Kálmán részvétele azonban inkább kármentésnek tűnt – ahogyan egy zsurnaliszta kajánul megjegyezte, a kormányfő Esztergomban olyan benyomást keltett, mint amikor a kecske nem megy a vásárra, hanem vizsik.⁹³ A kormány támogató újságírók ezért – hogy se a katolikusokat, se a protestánsokat, se az antiklerikálisokat ne idegenítsék el – azt sulykolták: az eredetileg „felekezetinek” tervezett ünnep országos jelentőséget nyert.⁹⁴ Mindez megfelelt Széll elképzeléseinek. Ő ragaszkodott ahhoz, a hivatalos beszámolót egészítsék ki azzal, hogy nem egy katolikus ünnepről, hanem a kereszténység felvételének és „a magyar királyság megalapításának” évfordulójáról emlékeztek meg.⁹⁵

Az ünnepély után a *Magyarság* meglepő fordulattal olyan cikkeket közölt, amelyek nem álltak távol az események hivatalos megítélésétől. A lap dicsérte a kezdeti merev álláspontját feladó kormányt,⁹⁶ és méltatta a miniszterelnököt, mert elment az ünnepre, és mert kieszközölte a király képviselétét⁹⁷ – noha a szerkesztőségben tudniuk kellett arról, hogy ez utóbbi állítás nem felel meg a valóságnak.

amely fél a nyilvánosságtól, de nem illik oda, ahol a modern jelszavakat szeretik hangoztatni.” *Magyarság*, 1900. augusztus 4., 6.

⁸⁷ OLÁH Dezső 1900, i. m. (80. jegyzet) 3.

⁸⁸ *Magyar Szó*, 1900. augusztus 2., 5.

⁸⁹ „A fogvatartás azonnal megszüntetendő, amint a tanú vallomást tett.” 1896. évi XXXIII. törvénycikk, 195. §.

⁹⁰ *Magyarság*, 1900. augusztus 2., 6.

⁹¹ MNL OL K 148 1901-VII-923. Az igazságügyi államtitkár Széllnek 1901. március 26.

⁹² *Religio*, 1900. augusztus 18., 108.

⁹³ *Magyar Állam*, 1900. augusztus 22., 1.

⁹⁴ *Magyar Nemzet*, 1900. augusztus 16., 1.

⁹⁵ MNL OL K 26 1900-XXXI-2615. Feljegyzés Rátót, 1900. augusztus 8.

⁹⁶ *Magyarság*, 1900. augusztus 14., 2.

⁹⁷ *Magyarság*, 1900. augusztus 17., 1.

Elképzelhető, hogy a látványos változás hátterében anyagi megfontolások is álltak. A *Magyarság* a botrány kirobbantásával nagy szolgálatot tett a politikai katolicizmusnak, a kiszivárogtatás hatására ugyanis sok közönyös katolikus kezdett el érdeklődni a jubileum és a nagygyűlés iránt.⁹⁸ Ez viszont nem volt elegendő a hierarchia jóindulatának megszerzéséhez: nincs nyoma annak, hogy a Werbőczy Rt. szentképgyártó vállalkozása egyházi támogatást kapott volna.⁹⁹ A cég ezután az államtól próbált meg segítséget kérni. A Werbőczy Rt. 1900 végén Széll Kálmánhoz fordult, hangsúlyozva: a lap „politikai irányában azon régi zászlót követi, mely a múltban mindig a nemzet legjobbait vezette, és amelyet a jelenben Nagyméltóságod erős keze tart. Minden törekvése e lapnak, hogy kitűzött irányát betartsa, és a Nagyméltóságod bölcs politikáját kövesse mindenkoron.”

Ezért pénzügyi támogatást kért, hogy a lap a közelgő választásokon „hivatásának megfelelhessen”.¹⁰⁰ A kormányfő azonban nem kívánt gesztust tenni annak a lapnak, amely olyan sok borsot tört az orra alá, és a kérelmet egyszerűen ad acta tették.¹⁰¹

A tanulságok

A rendelkezésre álló források alapján az a kérdés sajnos nem dönthető el, hogy a rendelet a lap által július 11-én közölt formájában létezett-e (ahogyan a *Magyarság* eredetileg állította), vagy az újságírók valóban manipuláció áldozatává váltak (amint azt a kormány sugallta), esetleg a szerkesztőség tagjai maguk fabrikáltak a szöveget, talán azért, hogy szívességet tegyenek a politikai katolicizmus képviselőinek, vagy esetleg Bánffy Dezsőnek, Széll ellenlábásának. A rendelet eredetijét nem sikerült fellelni, ám a tisztánlátást nehezíti, hogy a belügyminisztérium vonatkozó iratai közül néhány, állítólag másodlagos jelentőségű darabot Széll Ignác már a botrány napjaiban magához vett.¹⁰² Széll Kálmán lemondása után magával vitte miniszterelnöki iratait, és bár családja később a levéltárnak adományozta hagyatékát, ez 1956-ban megsemmisült.¹⁰³ Az ügy lényegét azonban ez a kérdés alig érinti, hiszen az „apokrif” rendelet és a „valódi”, július 20-án hivatalosan is nyilvánosságra hozott rendelkezés szellemisége azonos, és az előbbi szöveg csak a tisztviselők ünnepeken való részvételének tilalmával

⁹⁸ *Magyar Állam*, 1900. július 21., 1.

⁹⁹ EPL Cat. 44. 3252-1900. Teleki Géza Boltizár József püspöknek, 1900. július. A kérvény ad acta került.

¹⁰⁰ MNL OL K 26 1900-III-4065. Concha Károly, a Werbőczy Rt. vezérigazgatója Széll Kálmánnak, 1900. december 13.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² MNL OL K 148 1901-VII-923. Széll Ignác Sélley Sándor tanácsosnak, 1900. július 18. Lapszéli ceruzás feljegyzés.

¹⁰³ PÖLÖSKEI Ferenc, *A magyar parlamentarizmus a századfordulón*, Budapest, 2001, 100.

tartalmazott többet a kormány által beismert változatnál. Arra mindenesetre ismerünk példát, amikor egy főispán külön engedélyt kért rá, hogy a tisztviselői karral együtt megjelenhessen egy jubileumi szentmisén¹⁰⁴ – ez a fajta magatartás tehát nem számíthatott rokonszenvre a kormány részéről.

A botrányok kirobbanását mindig valamilyen normaszegés váltja ki, amelyet a közösség szégyenletesnek tart. A 19. század végén azonban az értékek rendszerre polarizálódáson ment keresztül, egyes értékek általános elfogadottsága meggyengült. A botrányok ezért sokszor nem is magáról a normaszegésről, hanem az adott norma érvényességéről szólnak elsősorban.¹⁰⁵ A konkrét esetben Széll Kálmán rendeletével (vagy rendeleteivel) a vallás közéleti szerepének érvényességét, a katolicizmus – a valóságban már nem létező, de a szokásjogban még érzékelhető – államegyházi státusát kérdőjelezte meg. Ugyanakkor maga is tisztában volt azzal, hogy felfogását a társadalom számottevő része nem támogatja, hiszen az utasítást szigorúan bizalmas formában adta ki. Ezzel azonban könnyű célponttá tette magát az éppen csak megszületőben lévő hazai „oknyomozó” hírlapírás számára. A 19. század végén, az újságírás hivatássá válását követően ugyanis egyre több zsmnaliszta tartotta elsődleges feladatának, hogy leleplezze a hatalom titkos manővereit.¹⁰⁶

Gyakran megfigyelhető, hogy a botrány érintettjei tagadják a vádat, mivel ezzel vélik megőrizhetőnek hírnevüket. Ez veszélyes stratégia, mert „másodlagos normaszegésekhez” vezethet: az ügy eltussolása érdekében az érintettek olyan szabálytalanságokhoz folyamodnak, amelyek újabb botrányokat keltenek.¹⁰⁷ A konkrét esetben Pápay Lajos letartóztatása jelentett ilyen normaszegést, amely azonban nem váltott ki élénk figyelmet: az újabb botrány elmaradt. Ebben az ügy kifáradása mellett az is szerepet játszhatott, hogy az újságírói önszerveződés, amely a szakmai szolidaritás megteremtése révén az újságírók érdekeinek jelentős közéleti súlyt adhatott volna, ekkoriban még gyermekcipőben járt Magyarországon.¹⁰⁸ Sőt még a *Magyarság* szerkesztőségében sem volt teljes az összhang. Az idősebb generációhoz tartozó Bartók Lajos az államtitkári cáfolatok hatására hajlandó volt visszakozni, Fényes László viszont továbbra is kitarzott álláspontja mellett. Valószínű, hogy az ügy komoly feszültséget generált a munkatársak között, Fényes ugyanis éppen Pápay letartóztatásának napjaiban vált meg a szerkesztéstől.¹⁰⁹ A lap irányítói nem sokkal később már a kormány jóindulatát igyekeztek megszerezni. Fényes László

¹⁰⁴ MNL OL K 148 1901-VII-923. Baranya vármegye főispánja Széllnek, 1900. június 29.

¹⁰⁵ THOMPSON John B. 2000, i. m. (1. jegyzet) 16–19.

¹⁰⁶ THOMPSON John B. 2000, i. m. (1. jegyzet) 58.

¹⁰⁷ THOMPSON John B. 2000, i. m. (1. jegyzet) 22.

¹⁰⁸ BUZINKAY Géza, „A haladás közvitézeti.” *A magyar újságírók öntudatra ébredése a 19. sz. végén = Magyar Média*, Sajtótudományi folyóirat, 2000, 1, 28–31.

¹⁰⁹ VOIT Krisztina, *A budapesti sajtó adattára 1873–1950*, Budapest, Argumentum Kiadó, 2000, 521.

pályafutását viszont a hatalom kétes ügyleteinek és korrupciójának feltárása fémjelzte, aminek következtében többször kellett fogházba vonulnia.¹¹⁰

A kiszivárogtatási botrány kezelése, illetve a *Magyarság*, valamint az ellenzéki *Egyetértés*, a *Magyar Szó* és az Alkotmány együttműködése arra mutat, hogy a *Magyarság* – hasonlóan a korszak legismertebb bulvárlapjához, a (szintén függetlenségi háttérrel rendelkező) *Naphoz* – egyfajta átmeneti laptípus-kategóriát képviselt. A botrány folyamán a *Nap* gyakorlatára emlékeztető módon¹¹¹ a szenzációsajtó eszközeivel élő, álcázott politikai kampánylapként lépett fel, amely – a szokványos bulvártémák helyett – a politikából igyekezett populáris szenzációt csinálni, és ezáltal üzleti haszonra szert tenni. Az akció lezárulta után viszont a tulajdonosoknak nem okozott problémát, hogy a lapjuk által korábban támadott kormánynak ajánlják fel szolgálataikat – egy ilyen kísérlet egy elkötelezett pártlap esetében nehezen lett volna elképzelhető.

Az átmenetiség a hatalom reakciójában is tetten érhető. A dualizmus kormányait a 19. század végéig a sajtópolitika terén a klasszikus liberalizmus jellemezte, amely fő szabályozóként az anyagi támogatást alkalmazta, ugyanakkor kormánypárti lapok fenntartására nem vállalkozott, és nem kívánt hatalmi eszközökkel beavatkozni a szerkesztőségek működésébe.¹¹² A konkrét esetben azonban Széll Kálmán, aki szokásához híven¹¹³ ezúttal is jelentős szerepet játszott az események irányításában, tovább ment ennél, és még az ügyészség jogilag aggályos lépésekre való utasításától sem riadt vissza. Ez megerősíteni látszik azt a kortársi benyomást, amely szerint Széll kora politikusainál nagyobb figyelmet szentelt a kedvező imázs kialakításának. Kormányzásának meghatározó tapasztalata a közvélemény megelőlegezett bizalma volt, ebből pedig „nem akart kockáztatni semmit, és mindenáron első sikere talapzatán akart maradni”.¹¹⁴ Széll tehát tudatában volt a tömegsajtó szerepének, a kiszivárogtatás pedig illeszkedett abba a folyamatba, amelynek során a magyar közélet valamennyi szereplője felismerte: a sajtó átalakulása új közéleti viszonyokat teremt, amelyhez a politika szférájának is alkalmazkodnia kell.

¹¹⁰ LENGYEL Géza, *Magyar újságírómágnások*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963, 85. (Irodalomtörténeti Füzetek, 41)

¹¹¹ BUZINKAY Géza 2008, i. m. (2. jegyzet) 108.

¹¹² BUZINKAY Géza 2008, i. m., (2. jegyzet) 116.

¹¹³ Széll általában „valósággal gyámkodása alá vette az összes ügyeket és befolyást szeretett gyakorolni mindenre, ami történik”. GRATZ Gusztáv 1934, i. m. (11. jegyzet) 396.

¹¹⁴ HORÁNSZKY Lajos 1994, i. m. (9. jegyzet) 373.

KLESTENITZ, TIBOR

‘La chaleur d’été n’a jamais produit un semblable scandale’

Une affaire d’ébruitement en 1900

En juillet 1900, un nouveau quotidien, intitulé *Magyarság* (*Nation hongroise*) voit le jour à Budapest. Parmi les événements de l’été, l’un des plus importants concerne le jubilé du neuvième centenaire du christianisme en Hongrie, jubilé que l’Église catholique se prépare à fêter avec splendeur. La rédaction de *Magyarság* publie, quinze jours après l’ouverture du jubilé, la nouvelle sensationnelle d’une instruction confidentielle du ministère de l’Intérieur, qui interdirait aux employés de l’administration publique de participer aux solennités, de même que le pavoisement des édifices publics. Le démenti du Gouvernement ne se fait pas attendre, mais un nouvel événement rend bientôt intenable la position officielle. Un long scandale, aux péripéties inattendues, se développe en effet: la presse catholique et la presse de l’opposition en profitent largement dans leurs critiques du Gouvernement libéral.

L’étude montre, à travers la présentation de ce cas complexe, comment la presse de l’époque traite d’une rumeur, comment on s’en rapporte en définitive aux exigences du Gouvernement, quels sont les modèles d’attitude adaptés pour résoudre les situations de conflit, comment les journaux abordent les demandes de rectification, de quelle manière on assure la défense des informateurs.

À l’époque de la double monarchie et jusqu’à la fin du XIXe siècle, la politique des Gouvernements dans le domaine de la presse périodique est généralement caractérisée par le libéralisme classique: le soutien financier est le moyen principal d’intervention, on ne souhaite pas influencer directement l’activité des journaux. Dans le cas qui nous intéresse, le premier ministre Kálmán Széll a pourtant très largement dépassé ces limites. Le Gouvernement, outre ses moyens informels de pression, n’a pas hésité à transmettre des instructions au parquet au sujet de démarches juridiquement contestables.

Keywords: political scandal, rumour, information leakage, being Hungarian

SZÉCHENYI ÁGNES

A par excellence modern kritikus kiformalódása egy hivatását túlélte hetilapban

Schöpflin Aladár a Vasárnapi Ujságnál

1937-ben megjelent, az irodalomtörténet későbbi, értékválasztó kánonját megelőlegezni látszó című, mert még csak szűk négy évtizedre érvényes könyvében, *A magyar irodalom története a XX. században* című, időnként portrékká szélesedő folyamatrajzban Schöpflin Aladár az irodalmi modernség győzedelmes útját rajzolja meg. Azzal, hogy a tapogatózó, alternatív utakat döntően a *Nyugat*-ba futtatja bele, lényegében a folyóirat mítoszát alapozza meg.¹ Eljárása bizonyos fokig magától értetődő, a *Nyugat* volt az első önerőből működő, tartós életű, több történelmi és irodalmi fordulatot megért, már csak ezért is sikeres modernség-kísérlet, és irodalomtörténete megjelenését ünneplő gesztus is motiválta, a folyóirat akkor lépett harmincadik évfolyamába. Schöpflin könyvének idején már három nemzedék osztozott az adott állapoton, a harmadik nemzedékben már nem is volt akkora nimbusza a folyóiratnak, újabb, nem jelentéktelen, elsősorban ideológiai-lag, de esztétikailag is más elveket követő folyóiratok jöttek létre.² A Schöpflin-könyv legjobban megírt része a 'modernség előzménye', érzékeny és kiegyensúlyozott szisztematikussággal megy végig Schöpflin az irodalmi pályákon és rajzolja fel a mögöttes társadalmi modernizáció egyenetlen lépéseit, amelyek előterében megszületett végül a *Nyugat*. Könyvének első oldalain hangsúlyozza, hogy a szellemi élet „egységes, szüntelen folyamat”.³ A számunkra végleg magától értetődő mondat egykoron nem volt az. Schöpflin is él az „új nekiindulás, csúcspontra jutás, lehanyatlás” hármas beosztásával, de három ízben is megfigyelője, majd utóbb tanúja volt a magyar irodalom történetében, hogy egy-egy rendszerező, értékjelölő kritikus is megállt az általa kijelölt csúcspontonál, s at-

¹ A magyar irodalom története a XX. században egyik bírálója a munkát egyenesen „a Nyugat családi képtárának” tekintette. KEMÉNYFY János, *A „Nyugat” irodalomtörténete, Válasz Schöpflin Aladár „vitatkozás”-ára = Budapesti Szemle*, 1937, 247. köt., 721. sz., 106.

² A második nemzedék próbálkozása, Szabó Lőrinc *Pandorája* volt a legemlékezetesebb értékeket felmutató, rövid ideig tartó kísérlet. „Egyszerre úgy lett hangosan nemzedéki folyóirat, hogy egyben az új Nyugatba is beleillő poétikát tűzte kritikai zászlajára...” KABDEBŐ Lóránt, *A Pandora = A Nyugat párbeszédei, A magyar irodalmi modernizáció kérdései*, Finta Gábor, Horváth Zsuzsa, Sipos Lajos, Szénási Zoltán (szerk.), Budapest, Argumentum Kiadó, 2011, 135. A 30-as években a második nemzedék hozta létre a *Választ* és a *Szép Szót*, s ebben már a harmadik nemzedék is megjelent.

³ SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században*, Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1937, 5.

tól nem akart, nem tudott továbblépni. Így volt ezzel Toldy Ferenc, a nemzeti irodalomtudomány megteremtője, aki az 1830-as években, illetve Gyulai Pál, aki Petőfiben és főként Aranyban jelölte meg a bevehetetlen megszervezett magaslatot.⁴ S aztán továbbvitte ezt a vonulatot Horváth János, lényegileg megismételve és az új folyamatokra kiterjesztve Gyulai álláspontját, mely szerint az Aranytól Adyig tartó időszak csak hanyatlást mutat.⁵ Schöpflin Aladárt korai, a *Nyugat* indulása előtti, majd a megindulásával párhuzamosan megerősödő tapasztalatai természetes óvatosságra intették és soha nem mondta, hogy ez vagy az a teljesítmény át nem léphető magaslat. Ez a fajta teleologikus gondolkodás távol állt tőle, noha iskoláiban – a pozsonyi evangélikus líceumban és teológián – kifejezetten az elődök hagyományozta 19. századi szellemben nevelődött.⁶ Teljesítménye az önálló, spontán ráérzés bátorságát mutatja. (És még egy *jelzést* kell itt tenni. Kitérítetett figyelmet érdemelt már eddig is a magyar irodalom történetében, és épp ezért itt is meg kell említeni, hogy a nyugatosok határozottan újraértelmezték a tőlük még karnyújtásnyira lévő 19. századot. Az egyik első lépést – a kései Vörösmarty fölfedezésével – éppen Schöpflin Aladár tette meg *A két Vörösmarty* című tanulmányával, igen hamarost a folyóirat megindulása után.⁷ A folytatásra csak utalunk, három év múltán Babits erősítette meg Vörösmarty kanonizációját a *Nyugatban*.⁸ Aztán következett Arany János élesztése, átértékelése versekben (Babits Mihály: *Arany Jánoshoz* [1910], Ady Endre: *Kétféle velszi bárdok* [1913]) és az Arany kultusszal szembeforduló Ady-írás, a *Strófák a „Buda haláláról”* [1913].⁹ Először jön rá egy nemzedék, hogy „az új nemzedékek mindig a maguk igéit olvassák ki ugyanabból a könyvből, amit őseik az asztalon hagytak”.¹⁰ A hagyományhoz való viszony új, tevőleges újraértelmezéséről, átalakulásáról van szó. A megmerevedett képek újragondolásáról.¹¹)

⁴ „Irodalmunk fénykora 1830-ban lezáródott – vallotta az öreg Toldy.” SCHÖPFLIN Aladár, *A fiatal Gyulai = Uő, Magyar írók. Irodalmi arcképek és tollrajzok*, Budapest, A Nyugat folyóirat kiadása, 1917, 19.; „...[Gyulai] tisztázza felfogását Toldyékkel szemben, megállapítva, mennyire elfogult Toldynak az a nézete, hogy a magyar költészet aranykora 1830-ig tart, s azóta csak epigonok vannak.” Uo. 24.

⁵ HORVÁTH János, *Aranytól Adyig, Irodalmunk és közönsége*, Budapest, Pallas, 1921; SCHÖPFLIN Aladár, *Konzervatív kritika, fejlődő irodalom = Nyugat*, 1921/8.

⁶ SZÉCHENYI Ágnes, *Schöpflin Aladár pályakezdése = Irodalomtörténeti Közlemények*, 2014/3, 353–384.

⁷ SCHÖPFLIN Aladár, *A két Vörösmarty = Nyugat*, 1908/11.

⁸ BABITS Mihály, *Az ifjú Vörösmarty = Nyugat*, 1911/21, 689–701; *A férfi Vörösmarty = Nyugat*, 1911/24, 1041–1061.

⁹ Arany támaszkereső újraképzése később is folytatódik, l. pl. Kosztolányi Dezső közismert mondatára, „[a]páink más Arany Jánost olvastak, mint mi. Ővék volt az epikus, a fiatal, a nyugodt. Miénk a lírikus, az öreg, az ideges”. *Nagyváradi Napló*, 1917. március 25. Aztán folytatódik a rekanonizáció, belép a vitába Móricz is. De ez messze vezetne minket, a szálát nem vesszük végig.

¹⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, uo.

¹¹ A váltást talán hasonlíthatjuk Claude Lévi-Strauss „hideg” és „forró” emlékezésének Jan Assmann felidézte értelmezéséhez. A „hideg” a francia antropológus értelmezésében „nem valaminek a hiányát,

A magyar irodalom története a XX. században szerzője nemcsak iskoláit tekintve, de másféle értelemben is konzervatív közegeből érkezett a *Nyugathoz*, 1898-tól a *Vasárnapi Ujság* munkatársa, majd segédszerkesztője volt.¹² Nem volt ott a *Nyugat* alapításánál, két hónappal az indulás után így írt Ady Endrének, „[s]zeretnék én is írni valamit a *Nyugatba*, de nincs elegendő hangulatom, se témám. Aztán furcsa emberek azok az Osváték, minduntalan izengetnek, így-úgy, fel akarnak keresni, beszélni akarnak velem, és eddig színit se láttam egyiknek se. Úgy látszik, mégis nekem, az öregnek kell megtennem a közeledő lépést hozzájuk, fiatalokhoz.”¹³ A levél elárulja, hogy valószínűleg nem is volt személyes ismeretségben a folyóirat valódi, és ekkor már több, rövid életű közös kísérleten átesett alapítóival. (Érdekes önstilizációs pillanatot érhetünk tetten, amikor elolvassuk az id. Szinnyei Józsefnek szóló adatközlő levelét, amelyben azt írja, a *Nyugatnak* „alapítása óta főmunkatársa”. A jövőből visszanezve már nem volt jelentősége az odaérkezést megelőző hetek nyűgös, számkivetett várakozásának.¹⁴)

A 20. század első néhány évében sivár, szegényes volt az újra fogékony irodalmi lapok kínálata. Osvát Ernő – nemzedékének és az irodalmi modernség ügyének „Keresztelő Jánosa”¹⁵ – 1902–1903-ban vergődött a *Magyar Génius* szerkesztésével. A lapot hol a Lipót körúti Club kávéházban, hol pedig szemben, a Lipót körút és a Falk Miksa utca sarkán egy névtelen kávésnál szerkesztették, intézményi háttér nem volt mögötte. Anyagi tőkét úgynevezett „katonai árlejtések”, azaz fizetett katonai hirdetések adták.¹⁶ 1903-ban Bródy Sándor fogott

hanem pozitív teljesítményt jelöl, amelyet a »bölcesség« egy sajátos fajtájának minősít és sajátos »intézményeknek« tulajdonít. A hideg nem fagypontja a kultúrának, hanem maga is megteremtésre szorul. Tehát nem csupán az a kérdés, adott társadalmak milyen mértékben és formában fejlesztették ki a maguk történeti tudatát, hanem egyúttal az is, milyen mértékben, formában, miféle intézmények és társadalmi mechanizmusok révén »fagyasztottak be« minden változást. A »hideg« kultúrák nem elfelejtettek valamit, amire a »forró« kultúrák emlékeznek, hanem másvalamire emlékeznek. Ezeknek az emlékeknek az érdekében kell gátat vetni a történelem beáradásának. Erre szolgálnak a »hideg« emlékezés fogásai. Jan ASMANN, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. Hidas Zoltán, Budapest, Atlantisz, 2013, 70.

¹² Egy, a tulajdonomban lévő 1908. július 28-án készült, Schöpflin által Idykanak dedikált fénykép hátán a testvér írásával ez olvasható: Aladár, a segédszerkesztő.

¹³ *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei*, s. a. r. és a jegyzeteket írta Balogh Tamás, Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2004, 26. (Pannónia könyvek) – Osvát Ernő pl. mindössze négy évvel volt fiatalabb Schöpflinnél, az is elképzelhető, hogy személyesen eladdig még nem is találkoztak. Ignó is mindössze három évvel volt idősebb a *Vasárnapi Ujság* segédszerkesztőjénél. A levél egyértelműen kimondja, hogy Schöpflin nem volt jelen a *Nyugat* semmilyen tervezete kidolgozásánál. Az eleve odatartozás a későbbi életrészekből vett visszavetítés, akkorról, amikor már maga is elfelejtette vagy nem tartotta fontosnak, hogyan is került oda, mert megkérdőjelezhetetlen része volt a *Nyugatnak*.

¹⁴ A Szinnyeinek írt levél eredetije a birtokomban. Sz. Á.

¹⁵ Ady Endre levele Hatvány Lajosnak, Párizs, 1911. február eleje. *Ady Endre levelei*, 2, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 130.

¹⁶ 1902. június elejétől 1903. február elejéig szerkesztette Osvát a folyóiratot, melyet Basch Árpádtól vett át. Osvát idején munkatársa volt egyetemi barátja, Elek Artúr, Cholnoky Viktor, Fenyő

Ambrus Zoltánnal és Gárdonyi Gézával egy új lap, a *Jövendő* szerkesztésébe. A folyóiratnak következetes programja nem volt, konzervatív, liberális és radikális irányok keveredtek benne. Némi összhangot, egységes tónust a városiasság szemléletmódja és érzésvilága kölcsönzött a *Jövendő*nek.¹⁷ 1905-ben indult meg Osvát új lapja, a *Figyelő*, szellemében és munkatársi gárdájában a *Nyugat* közvetlen elődje.¹⁸ Nem irodalmi lap volt a *Huszedik Század*, a társadalomtudományos modernségen belül a szociológiát meghonosító folyóirat. Gratz Gusztáv, illetve Somló Bódog szerkesztették, a konzervatívok csak 1906-ban váltak ki a szerkesztésből, ekkor került sor radikálisabb irányváltásra, ettől fogva mondhatjuk, hogy *par excellence* modern lap lett. A palettán a modernség hadállásait a felsorolt ismeretlen új lapok mellett *A Hét*, és az ekkor még inkább ideszámító *Új Idők* képviselték.¹⁹ És egy napilap, a Vészi József szerkesztésében 1896-tól kezdve megjelenő *Budapesti Napló*, ahol a későbbi nyugatosok hada már együtt dolgozott, elsősorban a politikai újságírás jegyében (legfőbb politikai célját a szabad választójog kivívásának kérdésében megtalálva), de sok tárcával és – noha akkorra ez már kiment a divatból – a tárca helyén közölt verssel. Legtöbbször Ady-verssel.

Volt persze másfajta alternatív, a modernség felé tapogatózó kísérlet is, például a katolikus szellemiségű, relatíve hosszú életű *Magyar Szemle* (1888–1906), melybe egy időben az „irodalmi ellenzék” jó néhány tehetséges tagja is dolgozott, Reviczky Gyula, Komjáthy Jenő, a Palágyi fivérek, Koroda Lajos. Palágyi-ék – elsősorban is az idősebb Menyhért – rövidebb életű lapot is szerkesztett, az Arany „holta után is uralmon maradt ú. n. »nép-nemzeti« iskolával, a hivatalos akadémiai irodalommal” harcot folytató *Jelenkort* (1896–1897).²⁰ A szálát, amelynek egyenes folytatása nem volt a *Nyugat* felé, csak jelezzük, s azért, hogy a folyóiratok családfáját legalább egy vázlat erejéig differenciáltabban vázoljuk. (Az azonban meglepő, hogy a Palágyi-vonal említetlenül maradt Schöpflin Aladár irodalomtörténetében, melynek elsődleges értéke éppen a régi és az új közötti átmenet megrajzolása.)

Miksa, Gellért Oszkár, Kaffka Margit, Krúdy Gyula, Nagy Endre, Szini Gyula és Ady Endre. GELLÉRT Oszkár, *A Magyar Gêniozus* = Uő, *Kortársaim*, Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1954, 17.

¹⁷ Megjelent a folyóiratban az egészen másfelé tartó Lukács György is.

¹⁸ Az induló *Nyugat* – tanulva a kudarcokból és maga előzményét is hangsúlyozva – „a *Figyelő* új folyamaként” merete magát bejelenteni a címlapján.

¹⁹ Ezen az állásponton van Kunz Egon is, a *Szerda* monográfusa. „Ha kitapintjuk a századforduló irodalmi testének könyökhajlatát, két hatalmas, jól megkonstruált ért találunk, mely az irodalom vérét összefogva továbbviszi a XX. század testébe.” A jegyzetekben jelzi, tudatosan mellőzi a *Vasárnapi Ujságot*, mert semmiképpen nem volt hatással a századeleji folyóirat alapításokra. Ez bár igaz, mégis meglehetősen sok és egyre több olyan írónak adott lehetőséget 1903 után, akik a *Nyugatban* letek igazán otthonra. *A Szerda. Egy folyóirat különös története*, írta KUNZ Egon, Budapest, 1948, 5.

²⁰ PALÁGYI Lajos, *Arany János és a nép-nemzeti iskola* = *Nyugat*, 1932/5.

A modernség fogalma körül

Az iménti utolsó bekezdésben azt mondtuk, korlátozott volt a modernséget befogadó orgánumok száma, aránya.²¹ Adósok vagyunk az általunk használt modernség fogalmának definíciójával. Az MTA Irodalomtudományi Intézetében készülő új történeti szintézis 20. századot tárgyaló – az elbeszélést, a történetet az 1890-es évekkel indító – kötete az irodalmi modernség kérdését helyezi a középpontba. A modernség fogalmát sokféle értelemben használjuk, a 20. századba érve nyugodtan beszélhetünk alternatív modernségek versengéséről. A fogalom azonban majdhogynem parttalan, uralhatatlan definíciós lehetőségeket ad.²² Könnyebb megmondani, mi modern, mint azt, hogy mi nem az. A modernség kialakulása *folymat*, kezdőpontja az, amikor eredeti alkotások híján egyre inkább epigonok uralják a publikációkat, egyre inkább észrevevődik a gondolat- és invenció nélküli ismétlés. De éppen Schöpflin említett irodalomtörténete fényében nem becsülhetjük le a modernségbe vezető, általa leírt utat, nem húzhatunk éles cezúrát a régi és új közé. S ugyanilyen fontos, hogy rájöjjünk, mi térítette az ekkorra megkövült *Vasárnapi Ujság* segédszerkesztőjét, Schöpflin Aladárt a modernség felé, és mivel magyarázza ő maga a modernség megszületését.

A fővárosba kerülésekor Schöpflin Aladár az 1854-es indulásakor újszerű, adekvát igényeket kielégítő orgánum, a *Vasárnapi Ujság* szerkesztőségébe került. A művelődés értékeinek szétterítése céljából készülő hetilap-néplap döntően vidékre készült, amint hogy az egész ország vidékies volt. Pest-Buda nemzetiségi összetétele a hetilap indulásának évében erős német dominanciát mutat, még akkor is, ha a korabeli statisztikák még nem voltak egészen objektívek, Pesten a német és a magyar elem egyensúlyát, Budán a magyarok erős kisebbségi helyzetét mutatják ki.²³ A *Vasárnapi Ujság* (1854) mellett ekkor indult el az ugyancsak német nyelvű *Pester Lloyd* (1854), ez az elsősorban a gazdaságot informáló-kiszolgáló és német nyelvűsége okán az európai térben sem idegenül álló napilap. Még előtte volt az ország a Magyar Tudományos Akadémia első nagygyűlésének (1858), a Kisfaludy Társaság újraindulásának (1860), az intézmények emlékünnepelei az önkényuralom elleni tiltakozás eseményei voltak. Az a csoporthegemónia, amely ezekben a társaságokban érvényesült, utóbb az

²¹ Itt azonban nem lehet eltekinteni attól, hogy *minden* folyóirat rövid életű volt, amelyik mögött nem állt biztos tőke, azaz kiadóvállalat, nyomda vagy fenntartó szervezet, mint pl. a *Budapesti Szemle* mögött a Magyar Tudományos Akadémia stb.

²² A legújabb MTA BTK Irodalomtudományi Intézeti vitákból született publikációk: BEZECZKY Gábor, *Modern a modernség előtt* = *Literatura*, 2011/4, 309–313.; ANGYALOSI Gergely, *Közelítések a modernséghez – Az új magyar irodalomtörténet harmadik kötetének koncepcionális kiindulópontja* = *Literatura* 2019/3, 321–325.; ANGYALOSI Gergely, *Estétizmus, esztétizáló modernség* [kézirat]; SCHEIN Gábor, *Az alternatív modernségek koncepciója felé* = *Irodalomtörténet*, 2011/2, 204–226.; KÁLMÁN C. György, *Reflexiók Schein Gábor dolgozatához* = Uo. 227–234.

²³ *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig* = *Budapest története IV*, Vörös Károly (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1978, 239.

irodalmi Deák-párt nevet kapta. A közönség még csak ismerkedett a polgári művelődési igényekkel és lehetőségekkel. Kemény Zsigmond még okkal írta *Élet és irodalom* című cikksorozatában, hogy közönségünk „pártolása mecénási, s nem ügybaráti. Adni akar, de nem élvezni. Adózik, nem pedig vásárol... Ha definiálni akarnók közönségünk állását irodalmunkhoz, körülbelül ezen eredményhez jutnánk: a vagyonosabb embernek van bizonyos eszméje, hogy mennyit illik neki magyar nyomtatványokra adózni, e rátát évenként kifizeti, s azontúl semmi gondja semmire. Így történik, hogy jeles számú vásárló mellett kevés az olvasó.”²⁴ Egyéni „adakozásokra” utal Kemény Zsigmond, ezek mellett, mögött azonban modern fővárosi vállalatok működnek már, és ’termelik’ az olvasnivalót. A 19. század második felében indul el a társadalmi migráció, 1880-ban minden negyedik, 1910-ben pedig minden harmadik ember másutt él, mint ahol született.²⁵ A modernizáció egyre számosabb áldásai együttesen döntően csak a fővárosban érvényesültek.²⁶

A modernség Schöpflin Aladár számára egyértelműen a ’társadalmi’ modernséget, a városiasságot jelentette. A Nyugatban 1908-ban debütáló írása is erről szólt, *A város* címet viselte. A város jellemzője „a kultúrélet első alapeleme: az önmagában való meghasonlás” – írta ebben az esszéjében. A „gyűlölt és sóvárgott város falai alatt vették észre először [a vándorok], hogy lehet ugyanazon egy dolgot egyszerre szeretni és gyűlölni, vágyani rá és undorodni tőle”.²⁷ Egy társadalomtörténeti folyamat, illetve annak tényei és a vele járó lélektani ambivalencia – döntően ezek az elemek kapnak hangsúlyt Schöpflin 1908-ban „kifejtett”, körülírt ’modern’ fogalmában.

A Vasárnapi Ujság

A század második felében legnagyobb példányszámmal és ismertséggel a művelődés területén a jól bejáratott, országos terjesztésű *Vasárnapi Ujság* jelentkezett, tíz-tizenkétezer heti megjelenéssel, évente 1000 oldal fölötti összerjedelemmel, másfél ezer képpel.²⁸ A *Vasárnapi Ujság* liberális konzervatív lap volt, első két évtizedében liberalizmusa, a századvégre konzervativizmusa volt hangsúlyosabb. A laptípus – a közművelődési vagy családi lap – közismert európai képződmény

²⁴ KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom*, Budapest, Franklin, 1883.

²⁵ *Magyarország története a 19. században*, Gergely András (szerk.), Budapest, Osiris, 2003, 427. (Osiris tankönyvek)

²⁶ Uo. 430.

²⁷ SCHÖPFLIN Aladár, *A város = Nyugat*, 1908/7.

²⁸ LIPTÁK Dorottya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában, Bécs–Budapest–Prága*, Budapest, L’Harmattan, 2002, 123. – Ugyancsak itt olvassuk, hogy *A Hét* alig tudta eladni a maga 4000 példányát, az ekkor árnyalatnyival konzervatívabb *Új Időket* kezdettől 10 500 példányban nyomták ki, s 1910-re a hetilap megduplázta induló példányszámát és nyereséges üzleti vállalkozássá nőtte ki magát. Lipták Dorottya nem ad meg forrást a példányszámokra.

volt. Mintája kettős is lehetett, az angol Household Word, Charles Dickens 1850-ben indított hetilapja²⁹ és/vagy inkább a közelebbi német *Die Gartenlaube* (1853).³⁰

Nem szabad értelmezés nélkül hagyni a magyar hetilap változásában is állandó fejlődését. Részletekbe menően kidolgozott rajz, az oldal tetején végigfutó széles csík. Középen trónol a Hungáriát jelentő nőalak, kezében címerpajzs és egy szalagon a hetilap címe. Tőle balra és jobbra két vidéki zsánerkép, nagyon hasonlítanak egymásra, csak éppen a társadalmi különbséget tükrözik. Az egyik képen egyszerű asztal mögött olvasó gazda, előtte egyszerű üvegben bor, a ház tetején gólyafészek. A másik képen olvasó kisnemes támlás karosszékben, asztalán terítő, előtte kancsóban innivaló, a ház tetején galambdúc. Hungária mögött a teret növényzet és romantikus várrom tölti ki. A főváros megszületése után a háttérben megjelennek a város azonosítható jelképei, a Duna, a Lánchíd, a kéttornyú templomok, három-négyemeletes házak. De a két főalakban a vidékiesség jelzése – a vidéki vagy vidékről a városba elszármazott ’célközönség’ – annak ellenére változatlan marad, hogy a kiadó modern gazdasági formában működik, hatalmas székházat épít. Sőt, Schöpflin odakerülésekor 1898-ban, s onnantól fogva végig, az 1921-es megszűnéséig, az a grafikai szépségében a korábbi, első változathoz képest rontott rajz jelent meg, amelyik bögyatya (!) [mü?]parasztot ábrázol, aki gyertyavilág mellett olvas és a módos gazdát vagy kisnemest, aki függő petróleumlámpa mellett olvas. Mindketten kapnak egy-egy feleséget (a kisnemes egy lábatlankodó gyereket is). Mindkét asszony ’passzív’, az olvasásban nem vesznek részt. A rajz alatt aztán megjelent Ady, Babits, Kosztolányi, Kaffka Margit...

A bevezetőben említett, a modernség orgánumaért küzdő – s 1908-ban a *Nyugtall* majdhogynem nem várt sikerre jutó – Osvát Ernő jól érzékelte a korszakban rejlő ellentmondást, régi és üzletien új ellentétét, a véleményesajtó végét. „A hírlapod, a heti képeslapod önként gyámolítja a kritikátlanságodat. A múlt megbízható könyvtárosai integetnek; a ma jelenségeinek eleven intelligenciájú árusa karon fog és boltjába vezet. [...] Milyen kár, hogy többen vannak, mint amennyire hallgatnál és sokkal többen, mint amennyinek igaza lehet.”³¹ Nyilvánvaló, hogy a *Vasárnapi Ujság*ot Osvát is hova sorolta (volna) be: a standardot adó egyértelműség, és a kiszámíthatóság oldalára. Pontosabban, a múlt avitt könyvtárába. Vagy ahogyan Hatvany Lajos mondta, „a *Vasárnapi Ujság* körül Arany kihűlt nagyszerű bolygójának kisebb csillagzatai keringtek: Gyulai Pál, Lévy, Szász, az öregek, Vargha Gyula, Arany László, Endrődi Sándor, Bartók Lajos, Ábrányi Emil, a fiatalok, majd végül, mint legfiatalabb, Kozma Andor és Szabolcska Mihály vonult föl. [...] Schöpflin igen jól jellemzi a *fiak gene-*

²⁹ A *Household Word* – a címlap szerint – nem Dickens szerkesztésében, hanem vezényletével jelent meg, programjáról és anyagi háttéréről l. *Charles Dickens*, by HARLAND, S. NELSON, Boston, Twayne Publishers, 1981, 57–58.

³⁰ A német lap és a *Vasárnapi Ujság* összehasonlítását jól szolgálja a következő annotált repertórium: ESTERMANN, Alfred, *Inhaltsanalytische Bibliographien deutscher Kulturzeitschriften des 19. Jahrhunderts* – IBDK, Band 3., *Die Gartenlaube 1854–1880 [–1944]*. Teil 1., De Gruyter, 1995.

³¹ *Osvát Ernő összes írásai*, Budapest, Nyugat Kiadó, 1945, 92.

rációját, melynek büszkesége az volt, hogy közvetlen örököse lehetett a nagy elődöknek”.³²

Ady Endre

És akkor 1903 decemberében ez a kortárs új szellemi folyamatokat lagymatagon, alig követő, az elmúlt 19. század felé mindig szívesen és gyakorta visszaforduló, az érdemes és kevésbé érdemes notabilitások képeivel és méltatásával ékesített oldalakkal jelentkező *Vasárnapi Ujság* egyik hátsó rovatában, a recenziók között Ady Endre Nagyváradon megjelent versfüzetéről, a *Még egyszer* című kötetről olvashatunk. A névtelenül megjelent kis írás szerzője Schöpflin Aladár. (A könyvajánló közelében, ugyanazon az oldalon az akkoriban elhunyt, örökös jogon főrendi házi tag, gróf Chotek Rezső nagyméretű díszmagyaros arcképe látható, és egy megemlékezés a főnemes életútjáról. Az Ausztriában is előkelő szerepet játszó cseh eredetű család, a Ferenc Ferdinánd főherceg neje révén is hírnévre szert tevő arisztokrata família magyar leágazásainak nagyszerűségét lényegében a származás magyarázza. Szimbolikus a két közlemény találkozása: a régi világról szóló nagy anyag és az új irodalomról szóló rövid híradás egy oldalon.) A kis könyvismertető bevezetője egy másik költő ugyancsak „kicsike formájú” füzetéről szól, Schöpflin pár sort veszteget rá, jelezve, hogy véletlenül kerültek elé a kötetek a „nagy halmazból”, s hogy Szegedy Miklós versei között alig van olyan, amelyet ha elolvasunk „mégis úgy érezzük, nem vesztegettük az időt hiába”.³³ Amikor azonban az akkor még ismeretlen Ady Endre Nagyváradon megjelent kötetéről van szó, áttüzesedik, izgatottá lesz a hang. „Az ő világa nem csöndes, mosolygós ábrándvilág, lelke mintha örök lidércnyomás alatt állna. Fájdalma metsző kín, tehetetlen vergődés, mely visszas képzetekkel tölti el agyát, megbénítja akaraterejét, sívár öngúnyba fojtja lelkesedését, az ideálok helyett torzképeket fest képzelete elé. Az önmagával küszködő, kínosan forrongó ifjú ideges belső küzdelme ez, melyet saját egyéni világnézet kialakulásáért folytat. Az a jelentékeny intelligencia, melyről a versek sok helye tanúskodik, tehetségének számos fellobbanása, azt a reményt keltik, hogy a szerző győztesen fog kikerülni a belső harcból s el fog érkezni számára is a harmonikus művészi alkotás ideje.” Majd mutatványul – ahogyan a rovatban szokás – egy verset közöl, *A halottak* címűt. A kritikus hirtelen, többi írásához képest feltűnően élénk hangja tisztán, élesen kiválik a konzervatív liberális hetilap tónusából, de azt,

³² HATVANY Lajos, *Schöpflin Aladár* [1917]. Kötetben: HATVANY Lajos, *Irodalmi tanulmányok*, Második kötet, Budapest, Szépirodalmi, 1960, 230.

³³ Szegedy Miklós költő, később – jellemző módon – a Szabolcska Mihály szerkesztette *Háborus versek könyve. Magyar költők 1914–15-ben* című kötetben tűnik fel. 1916-ban a *Nyugat* azt írta róla, hogy konzervativizmusa „jórészt veszélyes és haszontalan”.

hogy milyen küzdelmek árán kolportálta Ady Endrét, nem mutatja meg.³⁴ A „névtelen” kritikus öt esztendővel idősebb csak a költőnél, de egymásról ekkor még semmit nem tudtak. Nem nagy különbség ez önmagában, csak hogy pozíciójuk élesen különböző. Ady a partiumi, Budapestet utánzó városban liberális újságíró, Schöpflin pedig az egykori progresszivitását elvesztett, konzervatívizmusba merülő, döntően még mindig a vidéknek szóló lap munkaközösségének fiatal tagja. Ady a fővárosi nyilvánosság felé törekedett, Schöpflin újat, izgalmat keresett az irodalomban, de ekkor még maga sem tudta pontosan, mit. A fővárosban élt már, de a vidékiesség közérzetével.

A fél évszázados *Vasárnapi Ujság*ot ekkor még Nagy Miklós szerkeszti, meghozza igen hosszú ideje, negyven esztendeje. Az első Ady-kötet még véletlenül került Schöpflin elé, de fontos, hogy ő választotta ki az asztalon tornyosuló halomból a Franklin kiadású, s ekként mindenképpen szemléndő kötetek és az ismeretlenségből beküldöttek közül. (Tudjuk, Ady is felfigyelt a névtelen cikkeire, majd az *Új versekről* szóló másodikra, és akkor Bölöni Györggyel üzent is, látja, van ott egy ismeretlen a szerkesztőségben „valaki, aki őt szereti, érdeklődik iránta”, s kérte Bölönit, lépjen érintkezésbe a kritikussal, remélve, hogy megjelenhet tőle vers is, publicisztika is *Vasárnapi Ujság* oldalain.³⁵) Schöpflin Aladár életében ’fordulat’ volt az Adyra találás. Lázat keltett benne, hogy a saját hetilapja kolportálta literatúráján kívül más, jobb, izgatóbb irodalom születik, és megérintette, hogy ehhez az irodalomhoz neki is köze lehet.³⁶

Megállapítása, hogy harmóniát várt Adytól – komoly tévedés, téves irányjelzés volt. Ady költészete soha nem lett harmonikus, tudatosan, a költő programszerűen teremtett diszharmóniát, ez volt költészetének (egyik, ha nem a legfontosabb) lényege. Az első *Nyugat*-beli Schöpflin tanulmány – *A város* – lélektani kulcsszava már szintén a ’diszharmónia’. Amíg előélete, családi helyzete, iskolái determinálták, amíg a konzervatív hetilap kötelékét belsőleg mint készen kapott örökséget öntudatlanul azonosulva vállalta, nem írt le ilyet. A fordulat Schöpflin értékrendszerében tehát egyértelműen behatárolható, 1903 és 1908 között történt. Azokat a kritikákat kell tehát különösen alaposan olvasni, melyek a két évszám között születtek a *Vasárnapi Ujság* hátsó oldalain. A lap fejlécének gatyás paraszt-idolja és ezek között az írások között egyre nagyobb feszültség generálódott.

Ady [*Új versek*], a Holnap-antológia, Kaffka Margit [*A gondolkodók*], Amburs Zoltán, Krúdy Gyula, Molnár Ferenc [*Az ördög; A Pál utcai fiúk*], Oláh Gábor, Szini Gyula, Heltai Jenő [*Nyári rege*], Kosztolányi Dezső [*Négy fal között*],

³⁴ Az persze még árulkodó a kritikus „felkészületlenségéről”, hogy Ady nyugtalan költészetétől a jövőben a *harmónia* megtalálását várja el.

³⁵ [Névtelen ismertető]: *Az igazi Ady*, írta SCHÖPFLIN Aladár. Azonosítatlan újságkivágat, a szerző tulajdonában, 1945 utánról.

³⁶ Schöpflin megírja Adynak, hogy saját lelkét eddig csak három költőben, Petőfiben, Goethében, Heinében és most negyedikként benne találta meg. Schöpflin Aladár levele Ady Endréhez, 1908. VI/20. *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Balogh Tamás, Pécs, Pannónia Könyvek, 2004, 31.

Gárdonyi Géza [*Átkozott józanság*] voltak az induló új magyar irodalom horizont-nyitó, megbírált, ismertetett művei. Schöpflin érzékenysége, optikája még nincs beállítva, tompaság is, vakfolt is érzékelhető, de az az elszánás is, ahogy lapja fő irányától függetlenül önálló irányultságot visz, saját szemléletéért küzd.

Áttörés a modernség felé

A Schöpflin életében megjelent lexikon-szócikkek, életrajzok szerint 1898-ban került a *Vasárnapi Ujsághoz*, ahol „hamar kitűnt írásaival”.³⁷ Ám ha átnézzük a *Vasárnapi Ujságot*, 1898-ban egyáltalán nem találunk még jelzett Schöpflin írást a hetilapban, s a következő évben is csak monogrammal jelzett fordításokat angol nyelvből.³⁸ Nem akárkiket fordított, s nem is csekély mennyiségben, folytatásos regényközlések és novellafordítások fűződnek a nevéhez. Nagy blokk lehet az általunk készített (később, másutt közlendő) Schöpflin-bibliográfiában az ’amerikai’ művek csoportozata. (Sajnos az érdeklődés forrásáról – ami persze nem feltétlenül személyes választás, hanem a lap által ráosztott feladat teljesítése is lehetett – egyelőre nincs tudomásunk, ahogy a könyvek fizikai útjáról, a közvetítőkről sem.³⁹) Az első fordítása Mark Twain volt, az amerikai írónak ekkor kisebb kultusza volt Magyarországon és éppen ekkor járt is nálunk,⁴⁰ aztán következett a szintén amerikai, a vadnyugatot romantizáló Bret Harte. 1901-ben már önálló *Amerikai elbeszélők* című antológia is megjelent Magyarországon.⁴¹ A fordító *Szappanos Aladár*. Csakhogy Szappanos Aladár nevű létező szerző nincs, a név gyanús. És okkal. Szappanos Aladár ugyanis maga Schöpflin. A kötetben közölt Stockton-fordítás – *A főkormányzó* című regény – ugyanis szó szerint megegyezik a lapban Schöpflin monogramjával jelzett fordítással!

A novellista Hamlin Garlandot is fordította Schöpflin Aladár. Garland a „couleur locale” írója volt, meglehetősen népszerű, Bret Harte méretű jelenség. Az új-angliai

³⁷ Szinnyei József adattára, a *Társadalmi Lexikon*, illetve Benedek Marcell lexikonja stb.

³⁸ Schöpflin Aladár *Vasárnapi Ujság*-beli publikációt l. a mellékletben. Itt jelezzük, hogy Schöpflin Aladár fia, Schöpflin Gyula is meglepőnek találta, honnan tudott, hol tanult meg édesapja angolul. Schöpflin Gyula közlése a szerzőnek, Diss [Norfolk, Egyesült Királyság], 2000 tavasza. Schöpflin Aladár későbbi fordításai sem éltek meg hosszú időt, egyetlen olyan művet sem tudunk felidézni, amit ma az ő fordításában használunk.

³⁹ Értékelő elemzés nem, „csak” egy hatalmas, nagyon érdekes, és következtetések levonására alkalmas összefoglaló háromkötetes, több mint 3500 oldalas bibliográfia áll rendelkezésünkre az amerikai irodalom recepciójáról: *Az amerikai irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája Magyarországon 2000-ig*, 1–3, az anyagot gyűjtötte, szerkesztette, a képeket válogatta, a könyveket tervezte, bevezetéssel ellátta Vadon Lehel, Eger, Eszterházy Károly Főiskola, Amerikanisztika Tanaszék, EKf Líceum Kiadó, 2007.

⁴⁰ L. TÖRÖK András, *Mark Twain világa*, Európa, Budapest, 1982 (Írók világa), illetve VADON Lehel magyarországi Mark Twain bibliográfiáját, Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2006.

⁴¹ *Amerikai elbeszélők, Bret Harte, Mark Twain et. al.*, ford. Szappanos Aladár, Budapest, Lampel, 1901 (Magyar Könyvtár).

regionalista és feminista író névét nem jól tudja a lap, Mary E. Wilkinst tüntetnek fel, elhagyva vezetéknevét, a Freemant, őt is Schöpflin fordította. Thomas Bailey Aldrichsal – nem mellesleg Walt Whitman barátjával – és Frank R. Stocktonnal folytathatjuk a Schöpflin tolmácsolta amerikai szerzők sorát. Edith Whartont, a századforduló legismertebb női prózaíróját – Henry James jó barátját – is Schöpflin fordította magyarra és közel egykorúan az eredeti megjelenéssel ismertette meg az itthoni olvasóközönsséggel. A Julien Gordon álnéven író, ugyancsak amerikai Julia Cruger és Mary R. S. Andrews a tényszerű említésen túl azért is érdekes, mert mint készülő monográfiánkban majd dokumentáljuk, s önálló fejezetben tárgyaljuk, Schöpflin Aladár különös érdeklődést mutatott a nőírók iránt, s már ekkor, azaz korán tapasztalatot szerzett a ’női írói érzékenység’ mibenlétét illetően. (Ez azért is lesz jelentős, mert Kaffka Margit egyik első igazi értője volt, lényegében végigkövette életművét, minden könyvéről írt. Ezzel együtt is igaz, hogy számára az író kifejezés problémátlanul kétnemű volt, nem foglalkozott a definíció jelentésének vizsgálatával.) A *Vasárnapi Ujság* – nem függetlenül az ekkoriban csúcsra járó kivándorlástól – általában véve is tudatos és erős amerikai érdeklődést mutatott. Thomas Hardyval egy angol író jelenik meg a fordítások sorában, még mindig csak az 1900-as évek első évtizedében járva. Az *első Wessex grófné* már ugyancsak röviddel az angol eredeti folyóiratbeli megjelenése után olvasható volt magyarul.⁴² Anthony Hope angol regény- és drámaíró folytatta a sort. A műfordító Schöpflin iparos munkát végzett, sokat és gyorsan, a visszaemlékezők szerint elsősorban a pénzért, a megélhetésért. Egészen 1907-ig jelentek meg fordításai a *Vasárnapi Ujság*ban, legutolsó munkája sem akármilyen alapanyag, a századfordulón ronggyá olvasott művet, Oscar Wilde-tól a *Dorian Gray arcképét* tolmácsolta, ami – nem egyedül az itt említettek közül – önállóan, könyv alakban is megjelent. A mi számunkra azért lényeges ezt megemlíteni, mert jelzi, milyen nagy ablakot nyitottak Schöpflin számára a fordításai, milyen mértékben tágitották látóhatárát.⁴³

A pályakezdő kritikusnak még ki kellett küzdenie helyét a közel fél évszázada működő, liberális-konzervatív lap szerkesztőségében. Ehhez időre volt szükség. Maga sem állt még teljesen készen, saját ízlésének kialakítása is hátra volt. Ahhoz, hogy valakiből jó kritikus legyen, nem elegendő az érzék az irodalomhoz, a tehetség. Lehetőség és föladatok is kellenek hozzá, ezt megadta a *Vasárnapi Ujság* rutinja, a hetente – átlagban – két könyvismertető. Igen, a rutin, a gyakorlat, a szem folytonos élesítése, a képességek folytonos edzése, a módszerek folytonos csiszolása. Ez a *Vasárnapi Ujságnál* történik meg, s közel fél évtizedre lesz szükség, amíg véleménye a világ előtt is nyilvánvalóan, formátumosan és összetéveszthetetlenül megmutatkozik. Maga az „Irodalom és művészet” címet

⁴² Nagyon indokolt Szegedy-Maszák Mihály rezignált megjegyzése és indirekt sürgetése, hogy „ahogyan sajtó-, úgy fordítástörténet sem áll a huszadik századdal foglalkozó irodalmár rendelkezésére”, holott sokkal gazdagabb maga a recepció is, mint ezt sejtjük. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Pozsony, Kalligram, 2010, 479.

⁴³ Fordításairól l. a szerző készülő monográfiája, *Schöpflin Aladár a fordító* című fejezetét.

viselő, csakhamar Schöpflin szerkesztette rovat, Schöpflin korai ottani működésének színtere a lap legutolsó részében helyezkedik el, és sem a Schöpflin odakerülését megelőző években, sem ezután nem találunk benne névvel aláírt cikkeket. De a század első évtizedének közepén már mindenki tudta, hogy az írárok szerzője Schöpflin. Horváth János 1913-ban Greguss-jutalomra is ajánlotta. Horváth indoklásából idézünk: „Schöpflin Aladárnak elvégre megállapítandó szép érdeme, hogy az elfogult vagy érdeklődést hazudó, pajtáskodó, sokszor rosszhiszemű ipari, üzleti hírlapkritikák mai csúf korában egy hetilapunk hasábjain már évek óta finom érzékkel, művelt ízléssel, tisztes modorban, mindenkor komoly irodalmi színvonalon ismerteti s bírálhatja a napi irodalom termékeit. Az ő névtelen cikkekcskéi támpontjai lehetnek egy majdani összefoglalásnak.”⁴⁴ A hetilap megszűntéig nem írta alá a rovatban írásait Schöpflin Aladár. Egyszerűen ez volt a szokás a lapnál.⁴⁵ Csakhogy a szokás mindig több önmagánál. Az ismertetések és hírek – mert főként ezeket közölte a rovat – személytelenek voltak, Schöpflin indulásakor nem jelentettek még individuális teljesítményt, a szemlélő, s majd minden esetben összességében pozitíve vélekedő recenzens egyénisége mellékes volt. Még az „egyéni színbontások anarchiája”⁴⁶ előtt vagyunk, csak a *Nyugat* megindulása táján. A kiegyensúlyozottság, a standard-adás lapja volt a *Vasárnapi Ujság*. Azaz lesz majd ebben némi változás, amikor az 1910-ben hatvanesztendő Alexander Bernát mint színikritikus a hetilap „munkatársa” lesz, s néha a kisebb recenziók között is megjelentet egy-egy írást. Akkorra már mindenki tudja, hogy a névtelen írárok Schöpflinhez kötődnek, a filozófiatörténet első budapesti tan-székének egyetemi professzora, Shakespeare elemzője, Taine hatásának egyik értékelője monogrammal vagy csupa kisbetűvel írt, zárójelbe tett vezetéknevével jelezte saját kritikáit. De persze a rangos Alexander Bernátot nem is illett volna névtelenségbe kényszeríteni.

A rovat névtelen írásai a Schöpflin odakerülését megelőző közel tíz éven át Vargha Gyula nevéhez köthetők, aki 1901-ben vált meg ettől a feladattól, akkor, amikor kinevezték a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal igazgatójává.⁴⁷ Vargha Gyula a szerkesztőség második nemzedékéhez tartozott, olyan nevek kor-

⁴⁴ *Irodalomtörténet*, 1913. Kötetben: Horváth János *irodalomtörténeti és kritikai munkái* V., szerkesztette Korompay H. János és Korompay Klára, Budapest, Osiris, 2009, 213 (Osiris klasz-szikusok).

⁴⁵ Annyira egyértelmű volt, hogy ő írja a rovat cikkeit, hogy ha ettől – igen ritkán – eltértek és pl. König György, illetve Szép Ernő írt oda, akkor ezt felismerhető monogramok jelezték.

⁴⁶ Gulyás Pál későbbi, már a kifejlett *Nyugatra* vonatkozó fordulata.

⁴⁷ Horváth János levele Schöpflin Aladárhoz, 1932. június 2. *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei*, 309. Megjelenés előtt álló kötetünkben, melyet Schöpflin Aladárnak a Vasárnapi Ujságban megjelent névtelen kritikáiból állítottunk össze, az 1901 előtti időkből beválogatott írárok esetén vállaljuk annak ódiumát, hogy néhány esetben még Vargha Gyulától közlünk névtelen recenziót és nem Schöpflintől. Ezt ott minden esetben jelezzük. Komlós Aladár – Schöpflin akkor hozzáférhető ellentmondásos visszaemlékezései alapján – szerint bizonytalan, hogy 1901-ben vagy 1904-ben vette át Schöpflin a rovatot. Komlós Aladár, *Gyulától a marxista kritikáig, A magyar irodalmi kritika hét évtizede*, Budapest, Akadémiai, 1966, 137 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 18).

társa volt, mint Lévay József, Endrődi Sándor, Szász Károly, vagy az Arany és Ady közötti korszak legnagyobbja, Reviczky Gyula. Vargha „[u]jtolsónak halt meg abból a költői nemzedékből, amely közvetlenül a kiegyezés után lépett a világba. Arany János még olvashatta első verseit, melyek 1875-ben jelentek meg. Ifjúsága még a szabadságharc utáni évek erkölcsének, műveltségének, egész szellemi életének hatása alatt telt el. Lelki fejlődését még annak a ma már teljesen történelmivé vált kornak a szelleme döntötte el” – búcsúztatta a *Nyugatban* Schöpflin Aladár, aki a kritikai rovatot tőle átvette.⁴⁸ Mintegy tíz éven át Vargha Gyula írta az „Irodalom és művészet” című rovat – felismerhetően gyengébb – verskritikáit. Az ő idejében összességében inkább az volt a jellemző, hogy híreket adtak a kötetéről. Nekrológiájában Schöpflin a Varghában rejlő kettősségre utalt: életkori meghatározottságú kötődései ellenére egy a 20. század felé mutató költő rejtőzött benne. Vargha Gyula ismertségére egyértelmű utalás, hogy „aranyozott, piroskötésű” *Dalok* című kötetét (1881) és fordításait a még gimnazista Kosztolányi Dezső is megtalálta a családi könyvtárban.⁴⁹ A modernségben további lépést jelentett, hogy Vargha 1900-ban már a *Parnasse* költészetét fordította magyarrá. A Kisfaludy Társaság francia költőket bemutató 1903-as *Anthológiája* José-Maria de Hereida több mint három tucat szonettjét, Leconte de Lisle és az első irodalmi Nobel-díjas Sully Prudhomme (1901) több versét is Vargha tolmácsolásában közölte.⁵⁰ A már hivatkozott nekrológiában Schöpflin a legnagyobbakkal, Babitscsal, Kosztolányival és Tóth Árpáddal említi egy sorban mint fordítót. S amíg a hetilap élt, közölte az időközben a statisztikai hivatali igazgatójává (1901), illetve államtitkárrá (1914) lett Vargha Gyula verseit. S ez nem pusztán a hűség és a nagy ember iránti tisztelet önmagában rituális gesztusa volt, hanem a valódi elismerése. „Vargha Gyula öregkori lírája, pályájának legértékesebb és terjedelemben is legnagyobb része érdekes átmenet a klasszikusról a modernre, egyike a legszebb hidaknak, melyek Arany és Ady között épültek” – írja Schöpflin.⁵¹ Az Akadémián, melynek Vargha tagja volt, Horváth János búcsúztatta. A korra jellemző, hogy az együtt dolgozás ellenére Vargha Gyula és Schöpflin Aladár között igen udvarias, de – fennmaradt leveleik szerint – a ‘méltóságos’ úr – ‘nagyságos’ úr megszólítást megtartó, magázó viszony volt.

A már teljes bizonyossággal Schöpflin nevéhez köthető, de szintén még monogrammal sem jelzett erős „áttörés” az új irodalom felé a fejezet bevezetőjében említett Ady-recenzióval történt meg. Honnan tudjuk bizonyosan, hogy Schöpflin a szerző? Egyértelműen felfedi ezt Schöpflin Aladár is, nem is egy helyütt.⁵² A hetilap a modern művészi produkciókat illetően nem volt nagyon fogékony,

⁴⁸ SCHÖPFLIN Aladár, *Vargha Gyula = Nyugat*, 1929/10, 704.

⁴⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Tükörfolyosó, Magyar írókról*, szerkesztette és a jegyzeteket készítette Réz Pál, Budapest, Osiris, 2004, 219, 217.

⁵⁰ Az összefüggésre a következő könyv hívta fel figyelmemet: SZEGEDY-MASZÁK Mihály 2010, i. m. 21.

⁵¹ SCHÖPFLIN Aladár 1929, i. m. 704.

⁵² Például az imént idézett cikkben, amelyet az Ady-monográfia második kiadása alkalmával közöltek.

nem találjuk például, hogy bármikor is hivatkozott volna *A Hét* írásaira,⁵³ de még az idővel egyre inkább konkurensévé váló, mert az olvasói közízlés kiszolgáltatására elszegődő *Új Idők*ekre sem.⁵⁴ Üzleti megfontolás is állhatott e mögött a két lappal való távolságtartás mögött, nem kívánták reklámozni a konkurenciát. A *Vasárnapi Ujság* olvasóközönsége a századfordulón és az azt követő években – Schöpflin tapasztalata szerint – nagyjából hasonló volt a *Budapesti Hírlap*éval: a vidéki intelligencia és a köztisztviselő középosztály olvasta.⁵⁵

Az „Irodalom és művészet” rovat érdeklődése irányának megváltozása tehát mindenképpen személyhez, Schöpflin Aladárhoz köthető, s tudjuk, néhány év múltán, 1908-ban egy levelében azt írta Schöpflin, hogy legnagyobb harcait Adyért vívta a lapnál.⁵⁶ A *Nyugat* indulását megelőző évben Ady már versekkel és publicisztikákkal is megjelenik néha, csak hogy még mindig Szabolcska Mihály a legtöbbször publikált versíró. Sőt, azt is elmondja egy ízben Schöpflin, milyen hatással volt a „konzervatív poéta laureatus”-ra Ady első versének közlése. „...levelet írt hozzám, amelyben közölte, hogy ő nem kíván Adyval együtt szerepelni és a fordulat következtében nem írhat több verset a *Vasárnapi Ujság*-nak.”⁵⁷ Később, írja Schöpflin, Szabolcska, „egy kis »duzzogás« után, megbékélt és küldte tovább verseit, melyek – tegyük hozzá a statisztikák tükrében – az egy szerzőtől való műszámot tekintve továbbra is dominálták még a versanyagot. De a kép egésze módosult. Az évfolyamonkénti 10–15 Szabolcska-vers mellett Juhász Gyula, Kosztolányi, Balázs Béla, Dutka Ákos, Babits Mihály esetileg közreadott versei összességében már képesek voltak lassú áthangolásra készíteni az olvasókat.

Az „Irodalom és művészet” rovat első anyaga mindig terjedelmesebb, általában egy-egy új verseskötetet vagy folyóiratszámot ismertetett (a lapszemle elsősorban, sőt szinte kizárólag a *Budapesti Szemle* új példányaira vonatkozott⁵⁸). Nem mellékes szerkesztői elv volt, hogy többnyire még a hetilap élére helyezett vezető anyag alatt sem jelezték a szerző kilétét. Legtöbbször anonim munkáknak tűnnek még a nagyobb publikációk is, s nem egyéni teljesítménynek. Mi magyarázhatja ezt? Az, hogy az 1854-ben indult *Vasárnapi Ujság* mindenestől az abszolutizmus kori régi sajtóvilág terméke volt, még mindig a „nemzet összességéhez”

⁵³ Ami azért is meglepő, mert Schöpflin Aladár – Szombatos Aladár álnéven 1896-ban – megjelent *A Hét* oldalain versekkel, az ekkor még a modernség tekintetben szintén élen járó *Új Idők*nél pedig novellákkal.

⁵⁴ Az *Új Idők* kezdeti modernségéről l. LIPTÁK Dorottya, *A családi lapoktól a társasági lapokig. Újságok és újságolvasók a századvégen = Budapesti Negyed*, 1997, 2–3, 59.

⁵⁵ VAMOS Magda, *Beszélgetés a 70 éves Schöpflin Aladárral = Magyar Nemzet*, 1942. október 6., 9.

⁵⁶ „[Ady Endre] különös ember, akiért életem legerősebb harcait vívtam és vívom, s aki – nem tagadom – az én kritikai felfogásomra is jelentékeny hatással volt...” Schöpflin Aladár Oláh Gábornak, Budapest, 1908. okt. 24. *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei*, 39.

⁵⁷ VAMOS Magda 1942, i. m. 9.

⁵⁸ Az indulásakor kéthavi akadémiai folyóiratot 1878-ig Ráth Mór adta ki, akkor átkerült a Franklin gondozásába. JÓNÁS Károly, *Gyulai Pál mint a Budapesti Szemle szerkesztője = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1926, 4, 314–315.

szóló, az ízlésbeli közmegegyezésre törekvő, az egyhangú közízlés-alakító eszme képviselője.⁵⁹ Egy-egy utóbb is korszakosnak bizonyuló hír, világszemléleti jelentőségű tény ismertetése, magyarázása – mint amilyen például a darwinizmus eredményeinek közreadása volt – a szerző nevével együtt jelent meg, így tudjuk, hogy az angol természettudós munkásságát a hetilapban elsősorban Dapsy László (Darwin műveinek fordítója) népszerűsítette.⁶⁰

Egy kiadói birodalom

A *Vasárnapi Ujság* nem önálló lap volt, hanem egy kiadói 'birodalom', először Heckenast Gusztáv saját cégének, majd ennek eladása után az ebből 1873-ban alakult részvénytársaság, a Franklin-Társulat része.⁶¹ Heckenast építtette az Egyetem utca 4. szám alatt álló kiadóvállalati épületet is, amely bővítések után az 1870-es évekre „representatív városi palota” jelleget kapott, párkányzatán a magyar irodalom és közélet öt nagysága, Zrínyi, Kazinczy, Teleki, Vörösmarty és Széchenyi szobrával. A szobrok az épület rendeltetésére is utaltak, s ugyanakkor erősen sugalltak egyfajta komolyságot is. Megidéztek a magyar vers egyik megteremtőjét, aki egyben a nemzeti függetlenségi harcosa is volt, a felvilágosodás és reformkor minden vitán felül álló mozgalmait és értékeit állították mérceként az utókor elé.⁶² A Heckenast-vállalat, illetve utána a Franklin-Társulat az adott korszakok vezető cége volt. A nyomdaiparban és kiadói területen egyedüli komoly versenytársa Emich Gusztáv vállalata volt, amely 1868-ban elsőként alakult részvénytársasággá Athenaeum névvel. (1895-ben támadt újabb konkurencia, ebben az évben alapították meg a könyvkereskedéssel és könyvkiadással már évtizedekkel korábban is foglalkozó Révai család tagjai a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt.-t. Ők lettek Jókai Mór összes művének a kiadói: 1894–1898 között ők jelentették meg a 100 kötetes Jókai jubileumi összkiadást. Jelentős vállalkozásaik közé tartozott Mikszáth Kálmán műveinek kiadása.⁶³)

A következő évtizedekben nagy üzleti koncentráció ment végbe a piacon, s ez a kiadói érdek erős érvényesülését jelentette a szerkesztőkkel szemben is. Az irodalmi szerkesztő ebben az építményben kis pont volt, a vállalati bevételekkel szembeni ízlésérvényesítés, ízlésmódosítás ennek fényében is értékelendő. Révai

⁵⁹ *A magyar sajtó története* II/1, 1848–1867, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985, 448. A fejezetet MIKLÓSSY János írta.

⁶⁰ *A magyar sajtó története* II/2, 1867–1892, 222.

⁶¹ A Heckenast-féle cég történetéről I. *A vállalkozó és a kultúra, Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó (1811–1879)*, Lipták Dorottya (szerk.), Budapest–Eger, Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Főiskola, 2012, 43–100.

⁶² Az eredeti épület képét közölte és a szerkesztőség működését bemutatta PÁKH Albert, *Hol és miképp terem a Vasárnapi Ujság? = Vasárnapi Ujság*, 1863. január 4., 4–6.; január 11., 15–17.

⁶³ Kiadásukban jelent meg a Klasszikus Regénytár (1904–1920), a Világkönyvtár (1912–1920) és a rövid életű tudományos Zsebkönyvtár (1911–1913).

Józseffel⁶⁴ közösen Schöpflin Aladár írta meg a Franklin kiadó történetét, *Egy magyar könyvkiadó regénye* címmel.⁶⁵ Ebből is tudjuk, hogy Schöpflin odakerülésének évtizedében (1894 és 1904 között) Benkő Gyula (kiadói és kereskedelmi vezetés), Hirsch Lipót (nyomda), Heinrich Gusztáv (az ügyvezetés állandó ellenőrzése) és Pallavicini Ede örgróf (gazdasági ügyek) vezették a kiadót. A kiadó-történet részletesen beszámol a cég további bővítéséről, a Károlyi utcában megvásárolt további, úgynevezett Gottermayer házról (1895). Abban az évben, amikor Schöpflin a Franklin hetilapjához került, az igazgatóság Gyulai Pált hívta meg a cég élére.⁶⁶ A vezérigazgató ekkor Kőnig Gyula műegyetemi tanár, nemzetközi hírű matematikus lett. Számunkra itt az a kiemelendő, hogy Kőnig nevéhez kötődik a kiadói lektorátus megszervezése, azé a lektorátusé, amelyet Schöpflin utóbb közel negyven évig vezetett.⁶⁷ (Látni fogjuk, hogy Kőnig a modernség pártfogója is volt.) Külön fontossággal bírt a terjesztés megszervezése – de erről majd más helyen. Itt a nagyon szeretett egykori egyetemi tanár, Gyulai Pál, a *Budapesti Szemle* szerkesztőjének ízlése és irodalmi jelentősége a fontos. A Franklin adta ki a Filozófiai Írók Tára című („akadémiai”) sorozatot, és itt jelentek meg a Kisfaludy társaság kiadványai, évlapja is. Ugyancsak Gyulai volt a régóta (1875) futó filléres Olcsó Könyvtár szerkesztője. Gyulai Pál a „személyes kapocs, amely a mi nemzedékünket hozzáfűzte ahhoz a nemzedékhez, amelynek köszönhetjük mindazt, ami a mai Magyarországon ér valamit, Arany János és Deák Ferenc nemzedékéhez”, írta Schöpflin.⁶⁸ S bármennyire lefékeződött Gyulai Pál érdeklődése saját kora iránt, sőt, amennyire haraggal viseltetett a kortárs jelenségek – elsősorban is az új írókat felemelő és eltartó újságírás növekedése – iránt, mégis a legmagasabb csillag volt még a nyugatosok számára is. Gondoljunk csak Hatvany Lajos visszaemlékező esszé-sorozatára, amelyet a Schöpflin búcsúztatója után kezdett közölni. A Gyulai-szeretet és Gyulai nézeteinek az idő előre haladta okán szükséges meghaladása egyszerre jellemezte Schöpflint, Hatvanyt, sőt az 1858-ban született Vészi Józsefet, és persze a *Nyugat*nak azokat a szerzőit, akik még Gyulai Pál személyes tanítványai voltak. Márpedig a bölcsészetet tanulók mind ültek az óráin, akkoriban egy-egy egyetemi tanár uralta és befolyásolta nemzedékek irodalomszemléletét.

A 19. század utolsó negyedében fordul a sajtó, a lapok is egyre több szint és

⁶⁴ Révay József (1881–1970) klasszika filológus, műfordító, tanár. 1928-tól 1942-ig a Franklin-Társulat irodalmi lektora, titkára. 1933 és 1942 között szerkesztette a társulat *Tükör* című képes irodalmi lapját, melyet a kiadó a *Vasárnapi Újság* utódjának gondolt el.

⁶⁵ *Egy magyar könyvkiadó regénye*, összeállította Révay József és Schöpflin Aladár, Budapest, Franklin-Társulat, é. n. [1938].

⁶⁶ *Egy magyar könyvkiadó regénye*, 82–83.

⁶⁷ Az első lektor Mikes Lajos volt (1904–1906), utána két éven át Wildner Ödön, 1907 és 1909 között pedig Rózsa Miklós. 1909-ben került a helyére Schöpflin Aladár, aki a cég 1950-es megszűnéséig, azaz negyven éven át töltötte be ezt a szerepet. A Franklin-Társulat kiadói tevékenységének maradákn alakult meg 1950-ben a Szépirodalmi Kiadó.

⁶⁸ SCHÖPFLIN Aladár, *Gyulai Pál = Nyugat*, 1909/22, 521.

egymáshoz viszonyított szint mutatnak. A tervszerű tudománynépszerűsítő tematikával működő lapok közül az akadémiai támogatással megjelenő *Budapesti Szemle* egyértelműen tudományos lap lesz, a kor fő irodalmi-esztétikai törekvéseinek tárházaként,⁶⁹ és mint jeleztük, a *Vasárnapi Ujság* mindig ismertette is az ugyancsak a társulat kiadásában megjelenő *Szemle* aktuális számait. Minden évben kitüntetett helye volt a *Vasárnapi Ujság*ban a májusi „akadémiai nagyhét”-nek, az új tagok megválasztása, a díjak odaítélése, az ebből az alkalomból elhangzó előadások bőven kaptak teret. A vállalati érdek mellett az akadémiai ízlés tehát hasonlóan sugallta a lap olvasói számára az egyre inkább megmerevedő értékrendet.

1898-ban, Schöpflin odakerülésekor a hetilap a 45. évfolyamában járt. Főszerkesztője még az 1840-ben született Nagy Miklós volt, Jókai szerkesztőtársa a nagyszabású *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* című sorozat magyar vonatkozású kötetének munkálataiban. 1905-ig állt a lap élén, a szerkesztést továbbvivő utóda, a természettudós Hoitsy Pál is mindössze tíz évvel volt fiatalabb nála. Hoitsy működésének időszakára esik Schöpflin saját irodalomkritikusi pozíciójának kiformalása. Farkas Zoltán – aki 1911-ben a *Vasárnapi Ujságnál* kezdte művészetkritikusi pályáját – örökíti meg, milyen volt Hoitsy Pál, akivel Schöpflin is, ő is nehéz ütközeteket vívott. Hoitsy „irodalmi és művészeti tekintetben fölötte korlátolt ember volt. Ízlése teljesen a múltban gyökerezett [...] valami kálvinista puritanizmus volt benne, nagyúri allűrökkel keveredve. Eredetileg politikus volt, erős magyar érzésű. Irodalmilag, legalábbis a nagyvilág tekintetében, műveletlen volt, magyar szempontból Gyulaiék felfogásának fátylavívője.”⁷⁰ Hatalmi pozícióban volt mint a hetilap főszerkesztője. De helyzetét jó értelemben gyengítette, hogy a Franklin vezérigazgatója, a matematikus König Gyula átérezte az irodalom megújításának szükségét és Schöpflin mögött állt.⁷¹ Hoitsynak így „csinján kellett bánnia” a számára túlságosan radikális Schöpflinnel. König egyik fia, az irodalmár König György is bent ült a szerkesztőségben, s ő is a „modernség” képviselője volt. A König család kikeresztelkedett zsidó család volt, de nincs rá adatunk, hogy származásuk kulturális konfliktust jelentett volna, ez a problémátlan asszimiláció korszaka volt.

Egészen sajátlagos periódus volt ez, írta Schöpflin Aladár Alexander Bernát halálakor: „[a] magyar művelődés nagy korszaka után, mely meggyökeresítet-

⁶⁹ *A magyar sajtó története* II/1, 1848–1867, 411. Az épület 1945-ben bombatalálatot kapott, s vele a Franklin-Társulat irategyüttesének döntő része is megsemmisült.

⁷⁰ FARKAS Zoltán, *Emlékeimből = Új Forrás*, 2008/3. – Hoitsy képzőművészeti avultságát is megvilágítja Farkas. Ezek szerint a hetilap főszerkesztője „elfogult benzúrista volt, utálta a romantikus realizmusra következő új magyar festőket”. Fogcsikorgatva türte el Rippl Rónai méltánylását és festményeinek reprodukcióját.

⁷¹ Erre utal Schöpflin egy Babits-hoz írott levele (1912. december 18.), mely szerint Babits tanulmányainak kiadását megbeszélte König Gyulával, aki „nagy szimpathiával fogadta az ügyet, úgyhogy elvben már elintéztnek is tekinthető”. Ez arra utal, hogy König szava végleges igent jelentett. Babitsnak ekkor mégsem jelent meg tanulmánykötete, csak 1917-ben. *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei*, 119.

te s a nemzet szellemi életében vezetővé tette a modern kultúra eszméit s mely körülbelül a hetvenes években teljesítette be végkép a feladatát, a következő nemzedék új feladat előtt állott: szét kellett osztania az új művelődést a nemzet széles rétegeiben. A nagy kezdők és termékenyítők után a terjesztők ideje érkezett el. A tudományban, az irodalmi és művészeti eszmékben ez hasonlóképpen ment végbe, mint az állami élet mindenféle ágazataiban. Ahogy az állami és helyi közigazgatás, a gazdasági élet modern követelményeinek tudatát át kellett ömlesztetni minden szervezetbe s annak minden tagjába, épp így bele kellett vinni a tudományos eszméket a nemzet különböző kultúrrétegeibe. S e feladat megteremtette a maga művelőit is, – soha annyi ismeretterjesztő könyv nem jelent meg Magyarországon, mint ebben az időben, soha a tudomány nem ismerte el annyira azt a hivatását, hogy ne csak termelője, hanem terjesztője is legyen az ismereteknek.”⁷² A hosszú nekrológ-idézet adalék a korszak művelődéstörténeti térképéhez. Schöpflinnek – furcsa fordulat – kedves, de mindenesetre feltűnően sokat gyakorolt műfaja volt a búcsúztató. A funerátor nem könnyű szerepe számára a korrajzra is alkalmat adott, nemcsak az egyéniség felidezésére. Különösen szeretettel írt a „régiekről”, a korábbi nemzedékek képviselőiről, mert soha nem képviselte az ifjak megtagadó gesztusát. Soha nem volt szüksége olyan gyónásra, mint amelyet Kölcsey gyakorolt Berzsenyi sírjánál. A múlt és a jelen, az idejétmúlt és a modern között természetesen voltak számára az összekötő szálak. Ő maga volt a megtestesült folytonosság.

De Schöpflin ottléte és befolyásának növekedése ellenére sem mondhatjuk, hogy a hetilap modern újság lett volna, és a Franklin-Társulat konzervativizmusát is sok visszaemlékezés erősíti meg. Annak ellenére sem volt egészében modern, hogy ’vállalatként’ igazán sikeres volt, és az egyik vezető pozíciót töltötte be a könyvkiadásban, s ekként progresszív sorozatok, könyvek kiadója is volt. 1909-ben Schöpflin megvált rovatszerkesztői státusától, de maradt a vállalaton belül. Irodalmi titkárként, lektorként működött, de igen szoros kötelékben továbbra is a lappal.⁷³ Nem is lehetett ez másként, hiszen a *Vasárnapi Újság* rendre hirdette is a kiadó köteteit, recenziói között túlsúllyal szerepelnek a Franklin kiadású kötetek.

Helytelen adatot közölnek viszont, akik azt állítják, Schöpflin kezdettől fogva írt színikritikákat. Ez nem igaz. Két komoly elődje is volt ezen a téren. Szüry Dénes és a nálánál jóval tekintélyesebb Alexander Bernát. Szüry is az előző nemzedékhez tartozott.⁷⁴ Schöpflin a nálunk oly kevésbé létező ’literary gentleman’-ek közé sorolja, „a szép dolgokat teljes lélekkel élvezni” akarók és tudók közösségé-

⁷² SCHÖPFLIN Aladár, *Alexander Bernát halálára = Nyugat*, 1927/21, 635.

⁷³ „Az én életemben, illetőleg helyzetemben különben lényeges változás készűl beállni. Ti. beszedtem Tarnócra bojtárnak, vagyis a Franklin-társulathoz irodalmi titkárnak Rózsa Miklós üressé vált helyére.” Schöpflin Aladár Ady Endrének, Budapest, 1909. IV/24. *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei*, 61.

⁷⁴ Szüry Dénes (1849–1909) író, egyházpolitikus, miniszteri tanácsos. *A Hét*, a *Magyar Szalon* közreműködője. Egykori bibliofil könyvtára a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár különgyűjteménye.

be. Szüry „az élvezetet öncéllá, az élet legfőbb dolgává” tette, s mindez fontosabb volt, mint „az érdek, a hiúság, a külső boldogulás minden ösztönzése”. A művészek számára oly hiányzó „igazi amatőr, rezonáló felület” volt.⁷⁵ Húzzuk alá Szüry esetében a ’műkedvelő’ jelzőt. A kritikai munka folytatója a kantianus áramlatba tartozó filozófus és szakfordító Alexander Bernát lett. Egy tudós váltotta az impresszionista amatőr kritikust. Alexander a magyar Shakespeare-kultusznak volt a maga korában legfőbb mozgatója, akinek különösen a Nemzeti Színház klasszikus előadásairól szóló ítéleteivel volt nagy hatása. Ez különösen magas mércét állított Schöpflin elé, aki kivárta, míg a kritikusi pozíció felszabadult és 1912-től megnyílt előtte ez a tér. Színházi érdeklődése azonban ezt megelőzően is nyilvánvaló volt. Figyelmesen olvasva és értelmezve a magunk összeállította *Vasárnapi Ujság*-beli Schöpflin-bibliográfiát, látjuk, mindig szerét ejtette, hogy amikor egy-egy új színházi előadás alapjául szolgáló irodalmi mű könyv alakban is megjelent (Molnár Ferenc, Lengyel Menyhért és mások nagysikerű bemutatóira gondolunk), maga is külön elmondja véleményét, a dramaturgiára összpontosítva.⁷⁶ Rendszeres színkritikusi működését 1912-től kezdte utóbb a *Nyugatban* teljesítette ki és lényegében a *Magyar Csillag* 1944-es megszűntéig folyamatosan gyakorolta hivatását. Az itt nevesített két *Vasárnapi Ujság*-beli elődje nem vált példaképévé, szuverén mértéket formált ki, s ha volt eszménye, úgy Péterfy Jenő és Ambrus Zoltán voltak azok.⁷⁷

Felfedezések

Ady volt Schöpflin egyes számú felfedezettje, a másik, akit magának, egyedül, ugyancsak a kánon kialakulása, a nyugatosokkal való személyes megismerkedés előtt felfedezett, Babits Mihály volt. Ez azonban nem volt olyan villámszerű ütés és felismerés, mint az Adyé. Annál rokonszenvesebb a története. Egyrészt mert saját szemléletének kiküzdését mutatja, aki kész véleményének revideálására is. Másrészt pedig a felfedező erejével és gesztusával némiképp csatlakozik Osvát és Ignótus mellé. Kövessük a nyomozó alaposágával néhány hónap történéseit. 1908 márciusának elején még szerkesztői üzenetben utasította el Schöpflin Aladár Babitsnak ismeretlenül, egyébként Kosztolányi javaslatára beküldött versét, a *Turáni indulót*. Azt írta Schöpflin, hogy a versben „érdekes kvalitások vannak [...] szeretnénk azonban Öntől egyebet is látni, bizonyosan vannak *egészebb*

⁷⁵ SCHÖPFLIN Aladár, *Szüry Dénes = Nyugat*, 1909/22, 570.

⁷⁶ Vagy például az egyik 1906-os írása (*Vasárnapi Ujság*, 1906/36, 577–578) a kolozsvári új színház átadása alkalmából a kolozsvári színjátszás elmúlt tíz évéről is szót ejt, utazott tehát, ismerete az előadásokat.

⁷⁷ Schöpflin működéséről a legteljesebb képet adja: GEROLD László, *A századvég és századelő kritikája = Magyar színháztörténet 1873–1920*, GAJDÓ Tamás (szerk.), Budapest, Magyar Könyvklub–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001.

dolgai is”.⁷⁸ Egy hét múlva újból küld verseket Babits, s akkor egyet közöl Schöpflin a hetilapban, a többit zsebre teszi és elviszi a nyugatos szerkesztők kávéházi találkozójára. Ignótus is, Osvát is finoman fanyalog, utóbbi minden különösebb szó nélkül magával viszi a verseket. 1908. szeptember 1-jén jön ki a nyomdából *A Holnap*-antológia, erről is ír Schöpflin hetilapjában. Fél évvel azután, hogy Babits versét visszautasította, azt írja Schöpflin, hogy Babitsban „nem mindennapi tudást és intelligenciát ismertünk meg szeszélyes, bogaras, különcködő, de művészi hajlamú természettel”.⁷⁹ November 16-án debütál Babits a *Nyugatban*, három nappal később írja Osvát híres levelét, amelyben azt kéri a fogarasi tanártól, küldje el neki „összes műveit”. Az antológia szereplői közül Dutka Ákosra is az együttes kötet megjelenése előtt felfigyelt Schöpflin.

Idézzünk még egy példát független felfedezéseire. Kaffka Margitot is azelőtt vette észre, hogy személyesen ismerte volna a nyugatosokat, a Kaffkát elsőként közlő Gellért Oszkárt (és Kaffka akkori szerelmét, Osvátot). 1904-ban, 1906-ban és 1907-ben is írt róla, s élete végén is büszke volt, hogy Kaffka Margitot, s vele az irodalomban megjelenő valódi női tapasztalatot olyan korán meglátta.⁸⁰ Kaffka prózájával és azon belül is főműveivel valóban kiemelkedik a nőírók közül, és az egyetlen a századelőn, akit az utókor nem illetett elhallgatással és felejtéssel.⁸¹ Farkas Zoltán szerint nem is volt könnyű Kaffka elfogadtatása, és 1911-ben nagy küzdelmet kellett folytatni a *Színek és évek* folytatásos közléséért Hoitsy Pállal, Nagy Miklós utódjával.⁸² De mint Kaffka-kritikájában említi Schöpflin, a *Vasárnapi Ujságban* Kaffka megtalálta a „széles rezonáló felületet”, a hetilap irodalmi közepszerre szoktatott közönsége is ráhangolódott a „bátor” regényre. (Igaz, Schöpflin feldicséri a lap olvasóit, „művelt olvasók tömegének” nevezve őket, de ez meglátásunk szerint a kegyes mázsás hazugságok közé tartozik.⁸³) Schöpflin éles szeme ellenére Kaffka első verseskötete megjelenésekor még óvatosan fogalmazott, jelezve, az irodalmi babárokra vágyó nők is egyre többen vannak, s férfiatól is „fölös számúakat is ösztönöz első verseskönyvük kinyomatására” a közlési vágy. Ezt Schöpflin igazán tudta, mert nemcsak a java termést, könyvükkel személyesen jelentkező dilettánsokat is bőven olvasott. Kaffka itt komolyabb bíráló jelzőket is kap az átfűtött elismerés mellett, olykor zavarosnak mondja a kifejezést, a szerkezetet gyakran szétfolyónak, a technikát meglehe-

⁷⁸ *Vasárnapi Ujság*, 1908. március 8., 10, 197.

⁷⁹ *Vasárnapi Ujság*, 1908. szeptember 27., 39, 796.

⁸⁰ VAMOS Magda 1942, i. m. 9.

⁸¹ Elbizonytalanító Féja Géza levele ebből a szempontból. Kaffka Margitról „alig tud valamit a mai olvasó” írja Hatvány Lajosnak 1953-ban, biztatva, hogy írja meg emlékeit. Bár sejtethjük, hogy a népi írók (és ide értjük ez esetben Németh Lászlót is) hagyományos család- és társadalomfelfogása szerint a nőknek döntően nem adatott alkotó szerep. Ezzel együtt is igaz, hogy Radnóti Miklós disszertációja (Schöpflin ehhez való adalékai) a folyamatos jelenlétet erősítették.

⁸² FARKAS Gyula, *Emlékeimből = Új Forrás*, 2008/3.

⁸³ *Vasárnapi Ujság*, 1912/12, 195.

tősen pongyolának.⁸⁴ Ha ezeknek az észrevételeknek ellenére is pozitív az összkép, hiteles az elismerő hang – a kritika valóban nagy tehetséggel való találkozást jelent. Schöpflin számára is reveláló erejű a nő és a férfi kapcsolatának igazi természete, a különbségek felismerése. A *Csendes válságok* kapcsán már kiemeli Kaffkát az írók közül, írónak tartja, bár a női érzelmi- és élettapasztalat megírójának. Finom, de fontos distinkció ez. (A feminizmus fogalmát nem használja vele kapcsolatban, de érdekesen említ egy könyvet, Hollósné de Grobois Nándin pályaválasztási tanácsadóját és életvezetési tanácsokkal szolgáló könyvét, *A kenyérkereső asszonyt*.⁸⁵ Kiemeli, hogy a szerző apostolkodása nem harci, hanem praktikus természetű, s nem hallgat arról sem, hogy a válás vagy megözvegyülés folytán a megélhetés problémájával szembekerülő nő szempontjait is figyelembe veszi. Az irodalomhoz ekkoriban már szociológiai szempontból közelítő, a *Huszdik Században* is jelen levő Schöpflin társadalmi kérdésekre való nyitottsága mutatkozik meg ebben a kritikában, s a vidéki asszonyokra való segítő gesztusú gondolás.) A *Színek és évek* kapcsán arra ébreszti rá az olvasót, hogy egy asszonyi sorson keresztül is lehet igazi magyar nagyregényt, társadalmi regényt írni, a tematika éppen nem korlátoz, hanem összefog.⁸⁶ S a *Vasárnapi Ujságban* adat teret Schöpflin a folytatásokban közölt *Állomások* című, félig fikciós, félig dokumentum jellegű Kaffka regénynek is 1914-ben, s ezzel a legnagyobb terjedelmet felfedezettei között neki juttatja. A regénynek 'de facto' a művészeti modernség kivívása és egyben kritikája a tétje. Az 1918-as nekrológban pedig Schöpflin a „génusz fölkentjei” egyikének nevezi Kaffka Margitot.

Adyval is, Kaffkával kapcsolatban is megemlíthető – de számos más példát is hozhatnánk rá –, hogy Schöpflin 'pályakövető' kritikus volt, azaz szerét ejtette, hogy a figyelmét felkeltő szerzőinek minden művéről írjon. Ezek az eseti, igen rövid kritikák összeolvasva egy-egy monográfia körvonalait sejtetik. Megtörtént ez Ady esetében, róla született könyv (1934), Kaffka esetében is lehetséges lett volna. És különösen igaz ez Móricz Zsigmondra. Több mint hatvan kritikát, tanulmányt írt pályafutása során róla, egy lehetséges Móriczról szóló önálló kötetet, s ennek kiindulópontja is a *Vasárnapi Ujságban* folyamatosan kifejtett kritikái véleménye volna.⁸⁷ Milyen gazdag megfigyelésekre nyitja itt is rá az olvasók szemét: „a tetszetősség és a kedvesség szempontjából kissé színezett” falusi tematika helyett Móricznál kitűnő magyar paraszttípusokat látunk, hibáival és bűneivel együtt. Fölfedezés számba megy „a paraszt erotika egy-egy vonása” – írja

⁸⁴ *Vasárnapi Ujság*, 1904/5, 75.

⁸⁵ *Vasárnapi Ujság*, 1907/29, 616.

⁸⁶ *Vasárnapi Ujság*, 1912/46, 932, és különösen a Kaffka Margitról szóló nekrológban, *Vasárnapi Ujság*, 1918/49, 674. Kaffkáról olyan sok mondanivalója volt Schöpflinnek, hogy abból a *Huszdik Század* könyvszemléjébe is jutott. *Huszdik Század*, 1913, I, 494–502.

⁸⁷ Ezzel élt Réz Pál, amikor összegyűjtötte Schöpflin Móriczról szóló írásait, s azokból állított össze egy „kvázi-monográfiát”. *Schöpflin Aladár Móricz Zsigmond*, Réz Pál (szerk.), Budapest, Szépirodalmi, 1979.

a *Hét krajcár* kapcsán.⁸⁸ (Leheletfinom üzenet ez a Szabolcska Mihályoknak is.) A *Sári bírónak* kiemeli Móricz éles megfigyelését, hogy a parasztság „éppúgy társadalmi osztályokra van tagolva” mint az ország, „megvan a maga arisztokráciája, amely éppoly indoklással követeli magának az előjogokat (nemcsak a vagyont, hanem a vagyont régiségének jogán), megvan a maga proletariátusa is, melyre az arisztokrácia éppúgy néz le, mint az arisztokrácia általában szokott”.⁸⁹ S ez az észrevétel azért érdekes, mert majd negyedszázad (!) múltán Illyés *Puszták népe* című szociográfiájának lesz ez éppen a szemléleti-szerkesztési elve, azaz megmutatni, hogy a messziről homogénnek mutatkozó, látszó földművelő és állattenyésztő közösség milyen rétegzett. De akkor, s utána sem nagyon, nem emlegetik Móriczt vele kapcsolatban. Sorolhatnánk a finom és érdemi kritikus megfigyeléseket – csak felvillantottunk néhányat, már a modern magyar irodalomhoz tartozó új irodalmi nemzedékkel kapcsolatban.

Van egy kivételes eset, Biró Lajos pályaképe elkészítése közben szembe-sültem vele. Birónak 1912-ben megjelent egy kötete, *Kunzállási emberek* címmel.⁹⁰ Ez a novellafüzér Biró hevesi gyerekkorának emlékeit őrzi. Falusi kötet, parasztok és kisegyszisztenciák életét megörökítő novellák, tele érzékeny megfigyeléssel. Szó sincs szociális indulatról, osztályharcról, csak szeretettel teli élelátásról. Nincs szó feudalizmusról, életteli és szerethető a társadalom. Ahogy a századvég és századelő nagy novellistái, úgy veszi észre Biró a görög tragédia visszfényét, újrajátszódását egy-egy alföldszéli család sorsában. Az anekdota egy vonallal jellemez, s teszi az embert kuriózzummá. Ezt is teszi Biró, de tágít is, mint novellista társai, ő is a lélektan felé. Itt van a századforduló alföldi tájának minden csodabogara – majdhogynem Mikszáth szemével. Thuryhoz, Bródyhoz, Móriczhoz hasonlít a tragikus látás. Minden novella egy teljes életet mesél el, a történetek rendszerint a szereplők halálával végződnek. Persze itt is erős a tömörítés, lényeglátó, túlzó jelzéseket olvasunk. A jellemrajz csak a kívülről látott fő vonásokat veszi számba. Karikatúrákat rajzol Biró, az alakjai kontúros különöcsök. Schöpflin egyébként azt írta róla – többször érintette Biró munkásságát, s mindig elismeréssel –, hogy „született illusztrátor”.⁹¹ „Egyhangú és egyszínű a levegő, látszatra csupa egyformaság és mozdulatlanosság, mégis különös alakok különös drámái játszódnak itt le, furcsa mulatságos idillek, sötét és lidérces tragédiák, groteszk bohózatok” – írja a könyvről a *Vasárnapi Ujság* kritikusja.⁹² Meglepő és furcsa, hogy a *Nyugat* elment emellett az alighanem legjobb Biró Lajos prózakötet mellett, hiszen nem írt róla egyetlen sort sem. Ahogyan más lap sem! A kötetéről mindössze ez az egyetlen (!) *Vasárnapi Ujság*-beli Schöpflin Aladár kritika jelent meg.

⁸⁸ *Vasárnapi Ujság*, 1909/30, 635–636.

⁸⁹ *Vasárnapi Ujság*, 1910/1, 24–25.

⁹⁰ BIRÓ Lajos, *Kunzállási emberek*, Budapest, Singer és Wolfner, 1912.

⁹¹ SCHÖPFLIN Aladár, *Szépirodalmi szemle, Modern magyar regények = Huszadik Század*, 1914, 657–664.

⁹² *Kunzállási emberek = Vasárnapi Ujság*, 1912. június 23., 512.

Mikor az utóbbiakat írja Schöpflin, már a *Nyugat* szerkesztőségi kollektívájának megbecsült majdnem beltagja. A folyóirat organizátorai már a *Nyugat* első évében felismerték, hogy a konzervatív *Vasárnapi Ujság* szerkesztőségében szövetségesük van. Schöpflin önjellemzése szerint „rezervált és ceremóniás” embernek, „félszegen tartózkodó természetnek” mutatkozott a *Vasárnapi Ujságnál* (lásd leveleinek végtelenül udvarias tónusát).⁹³ Ez az arc is igaz volt. De a *Nyugat* megindulása után mutatkozik meg, s elsősorban öelöttük a másik arc, a „maliciózus”, a nagy „szatirikus”.⁹⁴ A fővárosi folyóirat egy szempillantás alatt kinyitja a zárkózott embert. A *Vasárnapi Ujság* és a Franklin-Társulat kenyérkereső munkahely marad, de ott is biztosabb háttérrel küzd a modernség jogaiért. Egy Adynak szóló levelében vallja majd meg, miután már kapcsolatra talál a *Nyugattal* annak megindulása után néhány hónappal, hogy mennyire egyedül érezte magát az évtizedes *Vasárnapi Ujság*-beli működés ellenére. „[Új] érzés nekem látni, hogy amit írok annak hatása van: örülnek neki, és haragusznak érte. Vagy tizenöt éve élek törvényes házasságban a tollammal, de egészen a legutóbbi időkig sikerült annyira elbújni, annyira elkerülnöm az észrevétetést, hogy ma szinte kezdő írónak érzem magam...”⁹⁵ Schöpflin ekkor már közel negyvenéves.

Az a kettősség, ami Schöpflin intézményi státusát jellemezte, Franklin vs *Nyugat* a korban észrevehető volt és észre is vevődött. Egy ízben Schöpflin maga magyarázza el Hatvanyinak, hogy a *Nyugat*-ba tervezett „tankönyvraziá”-ba közvetlenül nem tud bekapcsolódni, csak abban az esetben, ha ’általánosságban’ [kiemelés – Sz. Á.] írhatna a magyar „újabb” (értsd 1867 utáni) irodalomnak a középiskolában való tárgyalásáról. Az ok: „erkölcsi inkompatibilitás”, mert ő a Franklinnak tisztviselője, s a Franklin a „legnagyobb tankönyvkiadó cég”, így „kötött helyzetéből” adódóan sem a saját kiadású könyvet vagy könyveket, sem a riválisát nem volna illendő megbírálnia.⁹⁶

A *Vasárnapi Ujságot* csúcspontján messze túljutó, leszálló ágba lévő orgánumnak írtuk le. Okkal. Azonban tompítani kell és illik az állításon, amennyiben a Schöpflin Aladár írta kritikai rovatra összpontosítunk. Megismételjük Horváth János már idézett mondatát, amit Schöpflinnek a Greguss-jutalomra való felterjesztése kapcsán írt le 1913-ban: „[a]z ő névtelen cikkekcskéi támpontjai lehetnek egy majdani összefoglalásnak”. Igen, a ’modern’ irodalom térfoglalásának szemlélője volt a második Ady-kötettől, az 1903-as *Még egyszer* című kötettől kezdődően folyamatosan és szuverénül, egy olyan korszakban és közegben, amelynek hivatalos kánonja (akadémiai figyelem és bírálatok, jutalmak, tankönyvek, irodalomtörténeti összefoglalások) alapvetően opponálta a születő kortárs műveket. Akkor, amikor

⁹³ Schöpflin Aladár levele Ady Endrének, 1908. február 29. *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei*, 25.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Schöpflin a *Nyugat* 1912/19. számában írt egy tanulmányt *Irodalom és iskola* címmel. Az írás valóban arról szól, amit Schöpflin feltételesen ajánlott Hatvanyinak, a századelő után született irodalom iskolai interpretálásának helyzetéről.

a millenniumra készült, a vulgarizált irodalomelméletet közvetítő, de végtelenül nagy közvetlen és közvetett hatást kifejtő ókonzervatív Beöthy Zsolt-könyv, *A magyar irodalom kis-tükre* sorra jelent meg újabb kiadásokban, összesen 6 alkalommal. A nemzetkarakterológiához eredetmítoszt kereső és azt a volgai lovas alakjában megtaláló üres képzelgés, látomásos jelenést vizionáló időszakában.

Beöthy gondolkörének középpontjában – többször és többféle formában – a *nemzeti egység* állt. Az irodalom, tanítja, a nemzeti lélek meghatározottabb megnyilvánulása; rajta keresztül a nemzeti lélek szól önmagához, általa a nemzeti lélek ismeri föl, tudatosítja, bontakoztatja ki önmagát.⁹⁷ Mindez éles ellentétben volt az egyéniségnek mint költői programnak a 19. század végén előtörő jelentkezésével. Ebben a kettős erőterben működött Schöpflin: az erős intencióval hagyományozott, az irodalom önelvűségét tagadó hegemoniapárti felfogás és saját olvasmányélményei hatását nem visszaszorító, hanem afirmatív módon elemző hivatáskereső igyekezettel. A rendszeres kritikus munka ehhez ideális terep volt. Minden műben a hatás összetevőit kereste, viaskodva azzal a dilemmával, „hogyan juthat a kritikus általános érvényű, igaz ítéletekhez – amire feltétlenül törekednie kell –, mikor semmiképpen nem szabadulhat a szubjektívizmustól és hangulataitól”, mert a műhöz való viszonyunk nem adatokon (a taine-i értelemben vett objektivitáson) fordul meg, hanem a műhöz való viszonyunkon.⁹⁸ A kritikai rendszeren, elméleten a *Vasárnapi Ujságnál* eltöltött első évtizedében még nem gondolkodott, a kritikáról általánosságban szóló írásai későbbi keletűek, a *Nyugatra* való belépése után – nem függetlenül a lap arculatának tudatosulásától – születtek.⁹⁹ Amire azonban igen hamar rájött, az az irodalom társadalmi meghatározottsága. A *Nyugatra* való belépője *A város* című esszéje, amelyben lényegében élete döntő felismerését fogalmazza meg, azt, hogy a magyar irodalom azért van változóban a 19. és a 20. század fordulóján, mert a magyar társadalom van változóban. Saját megfigyelései és a *Huszedik Század* című folyóirat – melynek 1912-től maga is munkatársa – szemléletmódja az irodalom szociológiai szempontú vizsgálatának módszere felé indítják (pl. a *Sári bíró* 1910-es kritikája). A társadalom változásának legkiérleltebb és legrészletesebb leírását *A magyar irodalom története a XX. században* című könyvében (1937) adja Schöpflin, miután számos verzióban foglalkozott a problémával. A *Vasárnapi Ujságban* megfogalmazott és néhány itt idézett – a Schöpflin-írásokat majd közreadó kötetben olvasható – kritikából rendkívül élesen ki fog világlani a társadalom iránti figyelem és annak egyre finomabb, érzékenyebb hangolása.

⁹⁷ Beöthy munkásságának elemzésében NÉMETH G. Béla, *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában* című monográfiájára támaszkodtam (Budapest, Akadémiai, 1981, 373–393).

⁹⁸ KOMLÓS Aladár, *Gyulától a marxista kritikáig. A magyar irodalomkritika hét évtizede*, Budapest, Akadémiai, 1966, 140 (Irodalomtörténeti könyvtár, 18).

⁹⁹ Ilyenek pl. *A fiatal Gyulai* (1909); *A magyar kritika* (1913); *Gyulai Pál posztumusz könyve = Magyar írók* [1917]. *Az új magyar irodalom = Uo.*; *Király György a kritikus = Nyugat*, 1922, 639–640; *A kritikus* (1927).

SZÉCHENYI, ÁGNES

Devenir critique dans un hebdomadaire*Aladár Schöpflin et le Journal du dimanche (Vasárnapi Ujság)*

L'étude se propose de contester l'opinion répandue selon laquelle Aladár Schöpflin aurait été dès le début le critique de la modernité, au sein de la revue *Nyugat (Occident)*. Après ses études universitaires, Schöpflin commença sa carrière en entrant à la rédaction de *Vasárnapi Ujság (Journal du dimanche)*, organe libéral-conservateur lancé en 1854. À partir de 1901, il était rédacteur adjoint de cet hebdomadaire, devenu entre temps plutôt conservateur, et destiné à des lecteurs de l'intelligentsia hongroise de province. C'est à l'encontre de l'orientation du journal et malgré son éducation que Schöpflin découvrit les nouveaux écrivains de la modernité et s'engagea en leur faveur contre les responsables du journal et contre ses prédécesseurs.

Pourtant, le caractère spécifique de son attitude réside dans sa manière de traiter l'héritage du passé et les écrivains mineurs de son époque, auxquels il accorde la même empathie et la même honnêteté professionnelle que pour les nouveaux „maîtres”. Il donne ainsi l'exemple d'un discours considérant le passé et le présent comme un tout. La partie la plus importante de son travail, publiée sous le titre de *Histoire de la littérature hongroise au XXe siècle (A magyar irodalom története a 20. században)* noue ainsi les fils reliant le passé au présent. Notre étude porte aussi sur la Société Franklin en tant qu'institution, et évoque les reconnaissances du génie littéraires d'Aladár Schöpflin (Endre Ady, Margit Kaffka, Zsigmond Móricz).

Keywords: concept of modernity, headlines, translations, critic

KÖZLEMÉNYEK

Fogolytörzskönyv, sajtóvétség és biztosíték.* A Budapesti Királyi Törvényszéki Fogház 1878-as, 577-es számú fogolytörzskönyvi bejegyzése szerint az 52 éves, 171 cm magas, kék szemű, szőkés-őszes hajú, bajszos elítélt az 1878. június 5-én meghozott törvényszéki, sajtóvétség ügyében meghozott ítélet alapján június 6-án nyolc napos elzárásának letöltését megkezdte. A hét gyermeket nevelő, különösebb iskolai végzettség nélküli, héber vallású, németül és franciául (utóbbit csak „kis” fokon) beszélő, büntetlen előéletű férfi az ítélet szerint saját maga állta a börtön költségeit is.¹

Az előző bekezdés összes információja mindössze egyetlen forrásból ered, abból a bizonyos 577-es fogolytörzskönyvi adatlapból. A vizsgálat célja annak bemutatása, miként lehet egy eleddig nem kellően kiaknázott forrástípust társadalomtörténeti vizsgálathoz alkalmazni: a kiolvasható személyes adatokon túl a forrást egy sajtóvétségi eset megvilágítására használom fel, és a levonandó következtetéseket szélesebb társadalomtörténeti kontextusban is megpróbálom értelmezni.

A forrás típusa

A fogolytörzskönyvek a Budapesti Fővárosi Levéltár anyagában a különböző fővárosi büntetés-végrehajtási intézmények irategyütteseiben találhatók meg.² Mivel a mutatókönyvek hiányosak, ezért nehézkés a velük kapcsolatos kutatás, de ezt a problémát kiválóan orvosolta, hogy 2013-ban az internetre is felkerült a vonatkozó adatbázis egy része (és bővítik is tovább),³ így már könnyen lehet névre is keresni, továbbá sok esetben maguk a fogolytörzskönyvek is megtekinthetők ugyanott.

A fogolytörzskönyveket a budapesti büntetés-végrehajtási intézetek állították ki a különböző vétségek és büntettek miatt letartóztatott és elítélt személyekről, tehát azokról, akik az adott intézményben voltak kénytelenek letölteni hosszabb-rövidebb ideig tartó büntetésüket. A törzskönyvben előre megírt rubrikákat kellett kitölteni a hatóságnak, és ezek alapján az egyes személyekről felvett adatok két csoportra oszthatók: az első csoport részletesen, 14 jellemző alapján megadja az elítélt személyleírását (magasság, testalkat, szeme színe, orra formája stb.), továbbá a szülőhelyét, családi állapotát, gyermekei számát, vallását, nyelvismeretét, foglalkozását, iskolázottságát, esetleges büntetett előéletét. A törzskönyvek rubrikáinak másik fele már a büntetéssel kapcsolatos adatokat veszi sorra, mint pl. kivonat az ítéletből (általában csak a büntetést ismétlik meg, és annak is csak a szabadságvesztésre vonatkozó részét, tehát ami a büntetés-végrehajtási intézményt közvetlenül érinti),

* A tanulmány a MTA OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportja 19. századi Könyv- és Sajtótörténeti Műhelyének kutatási programja keretében készült el.

¹ Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban BFL) VII.106. 577-es törzskönyvi szám. <http://home.arcanum.hu/fogoly/view/30393/?pg=0>

² BFL VII.101–107.

³ <http://home.arcanum.hu/fogoly/>

a büntetés megkezdésének időpontja, büntetés alatti magaviselet stb. Az évek során a törzskönyvek rubrikái változtak, de az alapvető szempontok megmaradtak.

Wodianer Fülöp 1878-as fogolytörzskönyvi bejegyzésének átirata

	Törzskönyvi szám: 577				
1.	Vezeték- és keresztnéve	Wodianer Fülöp			
2.	Netaláni álneve				
3.	Személyleírása	Nagysága	171 cm	Szeme	kékes
		Testalkata	sugar	Orra	hosszú
		Arcza	kerek	Szája	rend
		Arcszíne	szőkés	Fogai	4 hiány
		Haja	hamus	Bajusza	őszes
		Homloka	rend	Álla	kerek
		Szemöldöke	hamus	Különös ismertető jelei	
4.	Szülőhelye	Csongrád m. H. M. Vásárhely			
5.	Utolsó lakhelye	Pest megyeház tér 9. sz.			
6.	Törvényes házasságból született-e vagy nem?	törvényes			
7.	Életkora	52 éves			
8.	Anyanyelve	magyar			
9.	Nyelvismeretei	magyar, német, kis francia			
10.	Részesült-e magasb oktatásban?	nem			
11.	Tud-e írni, olvasni, számolni?	tud			
12.	Hitvallása és vallási ismeretei	héb			
13.	Nőtlen vagy hajadon, nős vagy férjes, özvegy?	nős, 7 gyermeke			
14.	Szülei élnek, nem élnek?	nem élnek			
15.	Hivatása (mestersége, foglalkozása), foglalkozás nélküli	könyvnyomda tulajdonos			
16.	Bír-e vagyonnal és hol?	Pest I házzal			
17.	Volt-e előbb kihágás miatt büntetve?	nem volt			
18.	Mily büntényekért fenyítettetett előbb? Ugyanazon nemű büntényekért hányszor? (visszaeső) Most általában hányadszor büntettedik?	nem, 1			
19.	Azon bűncselekmény, melynek vádja miatt letartóztatott, vagy a mely miatt vád alá helyeztetett	sajtó vétség			
20.	A mostani elítélés alapjául szolgáló bűncselekmény	sajtó vétség			

A sajtóvétség

Akit tehát rabosítottak, arról készült fogolytörzskönyvi lap, így, mint a fenti példában is láttuk, a sajtóvétség miatt elzárásra ítéletről is.⁴ A fogolytörzskönyvekből kiolvashatóan az ilyen ügyekben az ítéletek többnyire rágalmazási, becsületsértési ügyekben születtek. Ugyanakkor sajtóvétséget nem csak rágalmazással, vagy a már felsorolt, aktív szereplést igénylő tevékenységgel lehetett elkövetni (tehát pl. egy cikkel vagy reklámszöveggel), hanem annak számított az is, ha a lapkiadók a megjelentetett napilap biztosítékát nem rendezték hiánytalanul. Az 1867-ben újra életbe léptetett 1848-as sajtótörvény 30.§-a pontosan megadta, hogy a politikai napilapok esetében 10 000 forintos biztosítékot kell letenni,⁵ és amennyiben ennek nem készpénzben, hanem ingatlanra betáblázott kötelező formájában tesz eleget a lap kiadója, akkor a kaució kétszeresét kell biztosítani. A biztosíték törvény által is kimondott elsődleges célja az volt, hogy bármilyen, a lappal kapcsolatos sajtóvétség esetén a büntetést abból rögtön le is vonhassa az illetékes hatóság, tehát egyfajta garanciát jelentett, ugyanakkor a kiadók többnyire nem kockáztatták a lapjuk fennmaradását, tehát kifizették a jóval kisebb összegű sajtóvétségi büntetéseket, anélkül, hogy az ingatlanokat eladták volna. A biztosíték ingatlanra való betáblázása tehát egyfelől könnyebbséget jelentett, hiszen nem kellett a 10 500 forintot készpénzben letenni, másfelől, mint az látni fogjuk, az érdekelt felek eltérően értelmezhettek a törvény szövegét és a gyakorlatot, és ezek az eltérések súlyosabb következményekre vezethettek.

1871-ben történt egy kísérlet a biztosíték eltörlésére, de a képviselőház javaslatát végül leszavazták.⁶ A 31.§ szabályozta azt, hogy milyen büntetésre számíthattak azok, akik nem teljesítették az előbbi feltételt: ilyen típusú vétségért az elkövető „egy évi fogságig, és 500 forintig terjedhető büntetéssel sújtatik”.⁷ 1871-ben egy igazságügyi miniszteri rendeletben jelentősen könnyítették a sajtóvétség miatt kiszabható elzárás körülményein, például az elítélt választhatott a börtönkoszt vagy a saját maga által biztosított (fizetett) élelmezés között.⁸

További érdekessége a fenti szabályozásnak, hogy mindezzel a sajtóvétséget gyakorlatilag elkülönítették a büntetőtörvényektől, különálló büntettnek minősítették, saját büntetési tételekkel. A „köztörvények” alá csak abban az esetben sorolták be a sajtóvétség tárgyalását, ha az „valamely bűn vagy vétség elkövetésére, egyenes és határozott felhívást tesz sajtó útján”.⁹

⁴ 1848: XVIII. tc. Sajtóvétséget lehetett elkövetni például a „tisztességes erkölcsök” megsértésével, a fennálló rend elleni izgatással, felségsértéssel vagy magánzemélyek megrágalmazásával.

⁵ A 10 000 forintos értéket 1848-ban még pengő forintban határozták meg, de 1857-től már osztrák értékű forinttal számoltak. Mivel az 1858-as pátens szerint 100 konvenció (vagy pengő) forint ért 105 osztrák értékű forintot, ezért 10 500 osztrák értékű forint lett a biztosíték összege.

⁶ GERGELY András, VELIKY János, *A politikai sajtó helyzete a kiegyezés után = A magyar sajtó története*, II/2. Kosáry Domokos, Németh G. Béla (szerk.), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985, 29. – Ennél pontosabb képet kapunk, ha belenézünk a *Képviselőházi Naplók*ba: Györfly Gyula 1871. november 22-i indítványa a többi iparos szakmához hasonlóan a nyomdákknak és kiadóknak kötelező kaucióját is eltörlölte volna (*Képviselőházi Napló*, 1869, XVIII, 21–21, 32). Az eltörlés mellett november 23-án többek között felszólalt Tisza Kálmán, és Jókai Mór is (*Képviselőházi Napló*, 1869, XVIII, 32–34.), és 108 igen szavazattal (106 ellenében) el is fogadták az indítványt. A Főrendiházban a jogügyi bizottság azonban elutasította a tervezetet, mert a lapszerkesztést nem tekintette ipari tevékenységnek (*Főrendiházi Napló*, 1869, II, 342–344).

⁷ 1848: XVIII. 31.§.

⁸ Idézi: BUZINKAY Géza, *Kis magyar sajtótörténet*, Budapest, Haza és Haladás Alapítvány, 1993.

⁹ 1848: XVIII. 3–4.§.

A fogolytörzskönyv tulajdonosa és sajtóvétsége a korabeli sajtó tálalásában

Mindezek után térjünk vissza a bevezetőben megemlített fogolytörzskönyvre: az 577-es törzskönyv Wodianer Fülöp budapesti nyomdatulajdonoshoz és lapkiadóhoz tartozott, aki már az 1850-es évektől vezette családi cégét, a Wodianer és Fiait Pesten. 1874-ben több lábra állította cégét azzal, hogy megvásárolta Lampel Róbert könyvkiadóját. A nyomdatulajdonos és akkor már könyvkiadó Wodianer az 1870-es évek második felében az újságkiadásba is belevágott, 1877-ben indította meg *Közvélemény* és *Budapest* című lapjait, később a *Kis Újságot* vagy a *Mátyás Diákot*. Az a bizonyos sajtóvétség ügyében meghozott ítélet a *Budapest* lap kapcsán született meg.¹⁰ A fogolytörzskönyvekből nem feltétlenül derül ki, hogy pontosan milyen sajtóvétséget követett el az elítélt, de a bejegyzések tartalmazzák a bírósági ítélet számát és dátumát, így van esély utánanézni a konkrét bírósági eljárásnak is. Egészen pontosan lenne esélye, mert Wodianer sajtóvétségének bírósági anyaga nem maradt fenn. Ugyanakkor, ismerve a pontos dátumot, más források segítségével mégis kideríthető, hogy miért kellett a Wodianer és Fiai cég alapítójának börtönbe vonulnia.

Miközben a korabeli napilapok első oldalait az I. Vilmos német császár elleni június 2-i merényletről szóló tudósítások uralták, szinte mindegyik közölt hosszabb-rövidebb beszámolót Wodianer elítéléséről is.¹¹ Ezeket nem érdemes mind felidézni, az igényesebb beszámolókat egyértelműen egymástól vették át a lapok, elegendő ha csak a legrészletesebbet ismertetjük.¹² A *Pesti Napló* 1878. június 6-i számában, a „Törvényszéki Csarnok” rovatban közli az ügy részleteit és előzményeit, június 5-ére dátumozva az ítéletet, ami megegyezik a fogolytörzskönyvi lapon feltüntetett időponttal.¹³ Az újság szerint Wodianer Fülöp 1877. november 14-én jelentette be a törvényi szabályozásnak megfelelően a főváros polgármesterének,¹⁴ Kammermayer Károlynak, hogy megindítja *Budapest* című képes politikai napilapját. Ekkor azonban még nem jelezte, hogy miképpen kíván gondoskodni a kaució biztosításáról, így a polgármester három napot adott, hogy pótolja a hiányt. November 22-én újabb kérvény érkezett a polgármesterhez Wodianertől, és ehhez már mellékelte a biztosítékot fedező ingatlan betáblázásnak kérelmét is a telekkönyvi hivatal felé (vagyis a konkrét biztosítékról szóló igazolást még nem). A polgármester ezt sem ítélte megfelelőnek, mire Wodianer a belügyminiszterhez fordult az ügyben, de ott 1878. január 7-én szintén elutasították. A biztosíték ügye csak 1878. június 1-én rendeződött, közben a *Budapest* zavartalanul megjelenhetett (arról, hogy a köztes időszakban, tehát öt hónap alatt mi történt, a *Pesti Hírlap* nem írt semmit). A törvényszék mindazonáltal eljárást kezdeményezett, és végül az 1848. évi sajtótörvény 31. §-ának második bekezdése alapján nyolcnapos elzárásra és 100 forint büntetés megfizetésére ítélte Wodianert, aki mindössze annyit ért el, hogy kapott 24 óra haladékot folyó ügyei lezárására; június 6-án azonban meg kellett kezdenie büntetése letöltését.

1878. június 7-én Wodianer saját lapja, a *Budapest* is lehozta a saját verzióját az ügyről, nem rejtve el azon szándékát, hogy elsősorban a többi lapban megjelent tudósításra kíván reagálni: „[I]ap-társaink tévesen adván elő az ezen végtárgyalásra okot szolgáltatató ügyet”.¹⁵ „A »Budapest« kiadó-

¹⁰ Saját meghatározása szerint a *Budapest* „képes politikai napilap” volt. 1880-ban magába olvasztotta a *Közvéleményt* és a következő évtizedben jól jövedelmező ellenzéki lappá nőtte ki magát.

¹¹ *Pesti Napló*, 1878. június. 6.; *A Hon*, 1878. június 6.; *Fővárosi Lapok*, 1878. június 7.; *Neues Pester Journal*, 1878. június 6.; *Nemzeti Hírlap*, 1878. június 6.; *Magyar Hírlap* 1878. június 6.

¹² A *Pesti Napló*, a *Magyar Hírlap* és *A Hon* közölték a legrészletesebb, ugyanakkor szóról szóra megegyező tudósítást.

¹³ *Pesti Napló*, 1878. június 6.

¹⁴ 1848: XVIII. 30§.

¹⁵ *Budapest*, 1878. június 7. Ugyanakkor a sajtótörvény vonatkozó, 35. §-a is kötelezte a kiadót az ítélet közzétételére.

jának sajtóügye” című cikk pontosabb adatokat közöl, mint a többi napilap, például kiderül, hogy Wodianer két ingatlanát tábláztatta be a *Budapest* biztosítékának fedezetéül, amelyek együttesen 192 000 forintra becsültettek.¹⁶ De a polgármester szerint már annyi másik követelés volt betáblázva az ingatlanokra, hogy a kétszer 10 500 forintra nem maradt elegendő fedezet. Február 7-én adtak nyolc napot, hogy pótolja a biztosíték hiányát, és ezek után fellebbezett a belügyminiszterhez Wodianer, aki „érdemileg” jóváhagyta a polgármester határozatát, noha ő is elismerte, hogy „a betáblázott magánkövetelések kettős értéke” nem veendő alapul (ennek kifejtését lásd később – S. Sz.). A cikk kiszámolta, hogy Wodianer ingatlanai 30 000 forintra is biztosítékot nyújtanának. Kitértek arra is, hogy a többi lap szerint Wodianert azért ítélték el, mert csak június 1-jén, tehát jelentősen elkésve tette le a kiadó a biztosítékot, holott „[a] törvényszék nem lévén azonban hivatalba megvizsgálni azt, vajon a közigazgatási hatóság helyesen vagy tévesen járt-e el a biztosíték fedezetének kiszámítása körül (s hogy tévesen járt el, azt kiderítettük): Wodianer [sic!] Fülöp urat az államügyész által ellene emelt vád folytán, sajtóvétségben vétkesnek találta. – Az általunk vázolt tényállás megadja a kommentárt az ítélethez is.” Vagyis a *Budapest* az ítéletet magát nem vonta kétségbe, de annak megalapozottságát annál inkább. Mint látni fogjuk, az ő általuk közölt verzió sem tekinthető alaposnak és mindenre kiterjedőnek.

A sajtóvétség a Fővárosi Tanács és a Belügyminisztérium iratai alapján

Levéltári forrásokkal pontosíthatók tovább a részletek. Ezek szerint Wodianer Fülöp 1877. november 13-án bejelentette a *Budapest* című képes politikai napilap megindítását:

„Tekintetes fővárosi polgármesteri Elnökség!

Van szerencsém a tek. Polgármesteri Elnökségnek jelentést tenni, hogy kiadásomban s tulajdon nyomdában holnaputántól –f. é. november hó 15-től kezdve »Budapest« című képes politikai napilap jelenend meg, és pedig Huszár Imre úr szerkesztősege alatt, ki lakik: Sugár út 60. sz.

Budapest, 1877. november hó 13-án.

Wodianer F., nyomda és háztulajdonos, a »Budapest« című képes politikai napilap kiadó tulajdonosa.”¹⁷

A bejelentéshez valóban nem mellékelte a biztosítékról szóló okmányokat, ezért a polgármester utasította, hogy három napon belül csatolja a betáblázási iratokat. Wodianer el is indította a telekkönyvi hivatal felé az ügyet,¹⁸ miközben megírt egy kérvényt a polgármesteri hivatalnak is, még 15 napot kérve. De nem sikerült a 15 nap elmúltával sem beadnia az igazolást, az újabb felszólításra pedig megint csak egy újabb, hat-nyolc napos prolongálást kérelmezett.¹⁹ Január 7-én végül bemutatta a telekkönyvi kötelezvényt a két ingatlanra betáblázott biztosítékról (az egyik a belvárosi Sarkantyús utca 3-as számú épület volt, a másik a terézvárosi „fásor” két szomszédos telke), és Wodianer azt is megírta, hogy ugyan 106 662 forint teher van a két ingatlanon, de a fennmaradó

¹⁶ Wodianer Fülöp 1899-es halálát követő jegyzőkönyv szerint az elhunyt ingatlanainak értéke összesen 275 000 koronát tett ki, ami forintra átszámolva (1 forint=2 korona) 137 500, azaz a közben eltelt majdnem negyed évszázad alatt csökkent Wodianernek ingatlanokban tartott vagyona. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy vagyoni helyzete is gyengült volna, hiszen pl. a cégéről semmit nem tudunk meg a jegyzőkönyvből. BFL VII.2.e Cg 17914/1922.

¹⁷ BFL IV.1409.b 2835/1877.

¹⁸ BFL IV.1409.b 16393/1877.

¹⁹ BFL IV.1409.b 3171/1877.

összeg bőven elegendő kell legyen a napilap biztosítékára.²⁰ A hivatalban azonban nem így számoltak: a 192 200 forintra (tehát a *Budapest* által megadott összegnél 200 forinttal több) becsült ingatlanok esetében úgy gondolták, hogy kétszeres biztosítékot az csak 96 100 forint erejéig adhat, és mivel eleve terhelve van 151 747 forinttal (ők máshogy látták a betáblázott egyéb terhelések értékét, mint Wodianer), a biztosíték kérdése egyáltalán nincs rendezve. A kissé sajátos hivatali logika úgy válik érthetővé, ha a tanács szempontjából tekintünk az egyenletre: ők az összes terhet kétszeresen számolták, abból kiindulva, hogy az ingatlanokra betáblázott kauciók mindig duplán számítanak. Tehát ha az adott ingatlanra betáblázott terhek összegét megduplázzák és kivonják a teljes összegből, akkor kapják meg azt a tiszta összeget, ami fedezetül szolgálhat egy esetleges sajtóvétségi ügyben. Ha ezzel a számítással nem állapítható meg a kétszer 10 500 forint, akkor – legalábbis a polgármester hivatala szerint – egész egyszerűen nincs meg a kötelezően előírt biztosíték.

Erdemes idézni a hatalom értelmezésének Wodianer-féle értelmezését a fellebbezési levélből: „[...] miszerint nagyságos polgármester úr a kettős biztosítékot oly módon értelmezi mintha valamely 42 000 forintra becsült 100 000 [minden bizonnyal elírás, helyesen 10 000 – S. Sz.] forinttal terhelt ingatlanság a 10 500 forintnyi hirlap biztosítékul sokkal nagyobb biztonságot nyujtana, mint például tizmillióra becsült jelzalog azon esetben, ha arra öt millió teher be lenne kebelezve”.²¹ Vagyis ha a betáblázások értékének kétszerese meghaladja a teljes összeget, akkor már elfogadhatatlan a benyújtott kérelem, legalábbis a hatalom logikája szerint. Valójában a jogszabály, ahogy arra Wodianer is rámutat ebben a levelében, csak az adott kaució megkészszerzését írta elő, az egyéb terhekét természetesen nem.

Végül 1878. június 1-én rendeződött az ügy: Wodianer fellebbezése után a polgármester belügyminiszteri nyomásra elfogadta a lapkiadó érvelését, és így már sikerült biztosítani a kauciót.²² A belügyminisztérium a következőképpen látta a kérdést:

„Budapest főváros polgármesterének!

A Budapest című politikai hirlapért Wodianer Fülöp mint kiadótulajdonos által betáblázott kötelezvényben letenni szándékozott biztosíték el nem fogadása iránt f. é. február 7-én 51. eln. sz. a. kelt határozatát érdemében ezennel jóváhagyom.

A határozat azon indoklása, hogy »a pesti belvárosi 608 és pest terézvárosi 55, 56 sz. a. fekvő ingatlanok becsértéke a bemutatott becslési jegyzőkönyv szerint összesen 192 200 forintot lévén az kétszeres biztosítékot csak 96 100 frt erejéig nyújt, holott ezen ingatlanokra a mellék jelzalogtételek elhagyásával is összesen 151 747 frt 4 kr tőke lévén betáblázva, az ezek után következő 10 500 frtnyi hirlapbiztosíték sem egészben, sem részben biztosítva nincsen«, téves [eredetileg a „helytelen” szót használták, ezt azonban áthúzták – S. Sz.], mert a törvény értelmében nem a már betáblázott magán követelések kettős értéke, hanem a betáblázott magán követelések, és amennyiben ezek között, mint jelen esetben is, más hirlapi biztosíték léteznék ennek kettős értéke levonásával fennmaradó tiszta érték veendő alapul, minthogy azonban a bemutatott telekkönyvi kivonatokban feltüntetett magán terhek és a »Közvélemény« című hirlap biztosítéka kettős értékének a becsárbóli levonása után a jelen biztosíték, illetőleg kettős értékének fedezésére a törvény értelmében szükséges fedezet nem elégséges, ily értelemben hagyatik jóvá.”²³

Vagyis a belügyminisztérium szerint igaza is volt Wodianernek, meg nem is. Az újságcikkek ugyan nem írtak róla, de Wodianer 1876. december 23-án jelentette be másik lapjának, a *Közvéleménynek*

²⁰ BFL IV.1409.b 51/1878.

²¹ BFL IV.1409.b 318/1878.

²² BFL IV.1409.b 991/1878.

²³ MNL OL 148-1883-XIV.B-5191, 1435/1878.

1877. január 1-én történő megindítását,²⁴ tehát a két megnevezett ingatlanok nem egy, hanem két lap biztosítékát kellett volna fedeznie. Így ha ezen lapok együttes kétszeres biztosítékát vesszük, azaz 42 000 forintot, akkor kiderül, hogy az ingatlanok tehermentes értékéből nagyjából 1500 forint hiányzik, hogy biztosítva legyen a kaució. Így tehát valóban számon lehetne kérni Wodianerent, hogy nem állt rendelkezésre a szükséges összeg: ez azonban akkor lenne igaz, ha a betáblázott terhek valóban 151 474 forintot tettek volna ki. Ugyanis a polgármesteri hivatal által a belügyminiszternek megküldött, az esetet lezáró június 1-i levélben már nem ez az összeg szerepel, hanem csak 131 260 forint az egyéb ügyek miatt betáblázott érték, vagyis a fennmaradó 60 937 forint bőven fedezhette a kaució összegét mind a két lapra, ahogy ezt a levél meg is állapítja, lényegében felmentve Wodianert a nem elégséges biztosíték kérdésében.²⁵ Az ellentmondás feloldása sehol nem szerepel, de elképzelhető, hogy mivel kezdetben a *Budapest* lap biztosítékának fedezetét próbálták feltárni, a *Közvélemény*ét már beleszámolták (hiszen az előbb is indult, mint a *Budapest*), és a későbbi eltérést az okozta, hogy a 151 474-be már beszámolták a *Közvélemény* kétszeres kaucióját, a minisztérium ezt tehát feleslegesen számolta be újra a maradék összegbe.²⁶

A lap(ok) számára tehát megoldódott a helyzet, de nem így Wodianernek, hiszen négy nappal később mégis elítélték és börtönbe kellett vonulnia, a Főügyészség megfogalmazása szerint „a sajtótörvény rendszabályainak meg nem tartása miatt”.²⁷ A pontos okot nem tudjuk, azt azonban igen, mert a belügyminiszteri levelekből kiderül, hogy a minisztérium a királyi főügyész felé azt jelezte, Wodianer két lapjának nem volt elegendő a biztosítéka: ők tehát ragaszkodtak hozzá, hogy túl sok a teher a két ingatlanon, még úgy is, ha csak egyszeres értékkel számolják őket. Továbbá nehezítésüket fejezték ki amiatt, hogy akár fél évig is működhet egy politikai lap tényleges biztosíték nélkül (példaként Wodianert és a Budapestet hozták fel).²⁸ Ugyanitt jelezték, hogy ezt a gyakorlatot a jövőben mindenképpen kerülni kell: időben, a lap megindulásakor kell letennie a kiadóknak a biztosítékot, amennyiben ez elmarad, azt „haladéktalanul” jelenteni kell a minisztériumnak.

A *Budapestnek* tehát egyfelől igaza volt, amikor az okot nem abban látta, hogy a nyomdatulajdonos kiadó kévsé nyújtotta be a biztosítékot, hiszen a halasztási kérelmeket minden esetben elfogadta a polgármester. Másfelől a rendelkezésre álló források szerint a sajtóvétségi ítélet tényleges alapja mégis a számolási eltérésekből adódó további, valóban jelentős (majdnem fél éves) késedelem lehetett, mivel a biztosíték összegszerűen egyértelműen biztosított, legalábbis azon levelek szerint, amiket a főváros küldött Wodianernek és a minisztériumnak (habár mint láttuk, a minisztérium bár elvetette az egyéb terhek kétszeres beszámítását, más értékkel számolt és így egyértelműen elmarasztalta Wodianert). De nem lehet Wodianer Fülöpöt sem egyértelműen a hatalom áldozatának tekinteni: az, hogy nem csak a *Budapest*, hanem a *Közvélemény* esetében is addig

²⁴ A lap biztosítékával hasonló kálváriát járt be, mint a *Budapesttel*, de az igazsághoz hozzátartozik, hogy ebben az esetben is sokáig nem teljesítette a kaució biztosítását.

²⁵ MNL OL 148-1883-XIV.B-5191, 991, 1014, 1065/1878.

²⁶ Minden bizonnyal teljesebb lenne a történet, ha tudnánk, mennyi teher (azaz kölcsön) volt betáblázva a két ingatlanra. A BFL-ben található telekkönyvi nyilvántartás szerint a Sarkantyús utcai házra nagyjából 115 000 forintnyi teher volt bejegyezve 1878 elején, és ugyanerre az ingatlanra volt bejegyezve a két napilapnak, tehát a *Közvéleménynek* és a *Budapestnek* is a biztosítéka. Ennek alapján az összesített és megkészenített biztosíték bőven meglehetett, azonban a másik telek, azaz a Terézvárosi fasor (vagyis Városligeti fasor) telekkönyvi papírjai jelenleg digitalizálás miatt nem elérhetőek, így nem tudjuk meg, hogy ott mekkora összegre rügött a terhek értéke, ahogyan azt sem tudjuk, hogy a két ingatlan becslült értéke hogyan tevődött össze. BFL XV.37.c. 482 és 4188.

²⁷ MNL OL K 148-1883-XIV.B-5191, 5709/1878, a Királyi Főügyészség levele a Belügyminisztériumhoz.

²⁸ MNL OL 148-1883-XIV.B-5191, 1435/1878.

húzta-halasztotta a biztosíték letételét, amíg csak lehetett, azt mutatja, hogy szándékosan késleltette a törvényi előírás teljesítését.

Az ellentmondásos értelmezés megvilágítja, hogy milyen anomáliák adódhattak egy olyan, első látásra egyértelműnek tűnő előírás körül, mint a napilapok biztosítékának kérdése.²⁹ Sajtóvétséget és akár börtönbüntetést is eredményezhettek olyan szabályozások, amik már a korszakban is sokak szerint meghaladottaknak bizonyultak (ahogy arra utalt a Képviselőház döntése, és az ott elhangzott felszólalások is), és ha ráadásul még a törvény értelmezésében is különbségek mutatkoztak a hatalom és egyén között, akkor a helyzet különösen sajátos jellemzői is feltárulhatnak. A fogolytörzskönyvek pedig segíthetnek abban, hogy olyan ügyekre is figyelmet fordíthassunk, amiket máskülönben nem biztos, hogy egyáltalán észrevennénk.

SOMORJAI SZABOLCS

²⁹ Wodianeréhez hasonló szituációba került Rill József, a *Független Polgár* kiadója is, akit szintén elítéltek, l. *A Hon*, 1878. június 6.

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2013-ban

Rövidítések:

- EgyKönyvÉvk = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei
GeodKart = Geodézia és Kartográfia
HK = Hadtörténelmi Közlemények
It = Irodalomtörténet
ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
KF = Könyvtári Figyelő
KKK = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros
KN = Könyv és Nevelés
MG = Magyar Grafika
MKsz = Magyar Könyvszemle
MNyelv = Magyar Nyelv
MTud = Magyar Tudomány
MVizjel = Magyar Vízjel
MűvtörtÉrt. = Művészettörténeti Értesítő
- Esemény és narratíva... = Esemény és narratíva. Történetiség, elbeszélés(ek), interpretáció / szerk. KÖTÉL Emőke, RAINER M. János. Bp.: Bibl. Nationalis Hungariae–Gondolat, 2013. 320 p. ill. (Bibliotheca scientiae & artis)
- Magyar sajtószabadság... = Magyar sajtószabadság és -szabályozás, 1914–1989. Előadások a magyar sajtószabadság történetéhez. Budapest, 2012. november 15. / szerk. PAÁL Vince. Bp.: Médiatudományi Int., 2013. 98 p. (Médiatudományi könyvtár; 6.)
- Nyelv, lelkiség és regionalitás... = Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban. Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson. Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27. / szerk. GÁBOR Csilla et al. Kolozsvár: Egyetemi Műhely K.–Bolyai Társ., 2013. 599 p. ill. (A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus kiadványai)
- Nyolcszáz esztendő a ferences rend... = Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről / szerk. MEDGYESY S. Norbert, ÖTVÖS István, ŐZE Sándor. Bp.: Írott Szó Alapítvány–M. Napló, 2013. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák; 8.) 1–2. köt. 1314 p.

Szín, játék, költészet... = Szín, játék, költészet. Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére / szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna. Nagyvárad: Partium; Bp.: Protea Egyes.–Reciti, 2013. 448 p. ill.

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

ANTAL Alexandra: A bécsi Magyar Hírmondó mecenatúrájának működéséről. Görög Demeter levelei gróf Széchényi Ferenchez = MKSz (129.) 2013. 4. 484–488.

BITAI Judit – HEGEDŰS Éva: A muzeális állomány feltárása a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban = Collectanea Sancti Martini (1.) 2013. 1. 353–362.

FAZAKAS Gergely Tamás: A kora újkori magyarországi imádság- és meditációirodalom kutatásának legújabb eredményei és tendenciái = Studia Litteraria (52.) 2013. 3/4. 266–287.

GÁBORJÁNI SZABÓ Botond: A könyv, az olvasás és Debrecen „magánál nagyobb” híre = A debreceni népművelő-könyvtáros képzés jubileumi évkönyve, 1963–2013: 50 év / szerk. GODA Éva, SUPPNÉ TARNAY Györgyi. Debrecen: Debreceni Ref. Hittud. Egy., 2013. 69–78.

HAUSNER Gábor: Más könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom. Bp.: Argumentum, 2013. 219 p. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára)

HÉDER Mihály – LÁNG Benedek – LÉVAI Szabolcs: Filológiai okok egy monoalfabetikus titkosírásfajta szoftver mellett. A program működése és tapasztalatai = MKSz (129.) 2013. 4. 511–519. ill.

KAKASY Judit: Magyar könyvajándék a könyvtáros pápának, XI. Piusznak = EgyKönyv-Évk (16.) 2013. 207–220. ill.

KARVALICS László, Z.: Megújíthatja-e az információs nézőpont az írástörténet-írást? = Századvég 2013. 4. Írástörténet. 5–26.

KESZEG Vilmos: Könyveddikálás a kommunizmus éveiben = „...hogyan legyen a víznek lefolyása...” . Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére / szerk. BENŐ Attila, FAZAKAS Emese, KÁDÁR Edit. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyes., 2013. 247–258.

Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae / praeses consilii editionem adiuvantis János HARMATTA; ad redigendum edendumque consilio adiuverunt Loránd BENKŐ et al.; ad edendum praeparavit Iván BORONKAI; ab Instituto Studiorum Antiquitatis Promovendorum Academiae Scientiarum Hungaricae compositum = A magyarországi középkori latinság szótára / a szerkbiz. elnöke HARMATTA János; szerkbiz. BENKŐ Loránd et al.; kiadásra előkész. BORONKAI Iván; kész. az MTA Ókortudományi Kutatócsoportjában. Bp.: Akad. K., 1987–
Suppl. 1. A–I / adiuv. Ibolya BELLUS et al. 2013. 283 p.

MIKÓ Árpád: A Corvinusok Budán. Római nevek a művészet játékkerében = Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára / szerk. SZENTESI Edit, MENTÉNYI Klára, SIMON Anna. Bp.: Vince K., 2013. 2. köt. 565–574. ill.

MONOK István: Magyar, művelődéstörténeti és lexikon = Történelmi Szle (55.) 2013. 4. 657–665.

PAPP Kinga: Kálnoki Sámuel és a könyvek világa = Erdélyi Múzeum (75.) 2013. 1. 16–26.

TOKAJI Zsolt: A kínai könyv története = Zhongguo tushu shi. Bp.: Quattrocento, 2013. 135 p. ill.

TÓTH Gergely: A magyar történetírás kritikája és megújulásának programja az 1740-es évekből. Bél Mátyás és a Scriptores rerum Hungaricarum = Történelmi Szle (55.) 2013. 4. 593–617.

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

Ave Tyrnavia! Opera impressa Tyrnaviae Typis Academicis, 1648–1777 / Stephanus KÄFER, Esther KOVÁCS. Budapestini–Strigonii–Tyrnaviae: Esztergomi Hittud. Főisk. etc., 2013. 287 p. ill.

BIBOR Máté János: Wehli Tünde megjelent művei, 1975–2013 = Ars Hungarica (39.) 2013. 2.

- Liber decorum. Wehli Tünde köszöntése 2. 242–262.
- BUNCSÁK Katalin Julianna: A Szepes vármegei Teplic papírmalom a szakirodalomban = MVizjel (11.) 2013. 25. 47–49.
- Catalogue of the incunables in the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ) / comp. by Marianne ROZSONDAI and Béla ROZSONDAI. Bp.: Argumentum–Libr. of the HAS, 2013. 458 p., 16 t. ill.
- Cimélia – könyvkincsek. Régi és ritka könyvek a Somogyi-könyvtár gyűjteményében. Kiállítás a Somogyi-könyvtárban, 2013. július 16–október 9. / rend., ism., szerk. SZŐKEFALVI-NAGY Erzsébet. Szeged: Somogyi-kvt., 2013. 55 p. ill.
- Csillagászat-történeti tudásvagyon. Kiállítás az ELTE Egyetemi Könyvtár csillagászati kéziratából és nyomtatványaiból. 2013. október 29–2014. március 28. = Accumulated European knowledge of astronomical history. Exhibition of astronomical manuscripts and prints of ELTE University Library. 29 October 2013–28 March 2014 / írta és rend. KNAPP Éva. Bp.: Egy. Kvt., 2012. 164 p. ill. (Kiállítások az ELTE Egyetemi Könyvtárban; 7.)
- Friss Újság Színes Regénytára / szerk. GRÓB László. Máriabesnyő: Attraktor, 2013. 89 p. ill. (A magyar ponyva képes bibliográfiája; 5.)
- HEGYKÖZI Ilona – KOLLÁR Mária: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2012-ben = MKsz (129.) 2013. 4. 494–510.
- A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája, 1705–1944 / összeáll. LAKATOS Éva. Bp.: OSZK, 2010–2013. 4. köt. Sze–Z. 2013. XIII, 347 p.
- Palladis Felpengős regények / szerk. GRÓB László. Máriabesnyő: Attraktor, 2013. 106 p. ill. (A magyar ponyva képes bibliográfiája; 2.)
- Pécs Város Közművelődési Könyvtárától a Csorba Győző Könyvtárig. 70 éves a közművelődési könyvtár Pécsen, 1943–2013 / összeáll. GYÁNTI István, KATONA Anikó, SZABOLCSINÉ OROSZ Hajnalka. Pécs: Csorba Gy. Kvt., 2013. 175 p. ill. (Csorba Győző Könyvtár kiadványai; 1.)
- Tarka Regénytár / szerk. GRÓB László. Máriabesnyő: Attraktor, 2013. 113 p. ill. (A magyar ponyva képes bibliográfiája; 6.)
- Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. A Budapesti Történeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiállítása. 2013. április 5–2013. szeptember 15. / rend., kat. szerk. KOVÁCS Bálint, PÁL Emese. Bp.: BTM–OSZK, 2013. 184 p. ill. Angol nyelven is

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

- BUZINKAY Géza: Sajtóreform 1914-ben = In Medias Res (2.) 2013. 1. 1–21.
- DEÁK Ágnes: „...hová jutottunk, midőn egy conservatív és kath. szerkesztőt ilyen zsidóügyi cikkért elítélnék”. Lonkay Antal és az Idők Tanúja sajtópere 1863-ban = Homályzónák. Felvilágosodás és liberalizmus. Tanulmányok Kecskeméti Károly 80. születésnapjára / főszerk. BORSI-KÁLMÁN Béla. Bp.: Sík K., 2013. 141–152.
- HORVÁTH Attila: A cenzúra működési mechanizmusa Magyarországon a szovjet típusú diktatúra időszakában = Magyar sajtószabadság... 80–98.
- KLEIN Tamás: Adalékok a Horthy-korszak sajtórendészeti szabályozásához. 2. Sajtószabadság és/vagy nemzetérdek – egy „öncélú nemzeti állam” sajtószabályozása, 1931–1936 = In Medias Res (2.) 2013. 1. 45–65.
- LENGYEL András: A Népszava sajtórendészeti ellenőrzése, 1929 = A mindennapok szemüvegkészítői. Sajtótörténeti tanulmányok / LENGYEL András. Bp.: Nap K., 2013. 321–353.
- Magyar sajtószabadság és -szabályozás, 1914–1989. Előadások a magyar sajtószabadság történetéhez. Budapest, 2012. november 15. / szerk. PAÁL Vince. Bp.: Média tudományi Int., 2013. 98 p. (Média tudományi könyvtár; 6.)
- MARSCHAL Adrienn: A diktatúra Szabad Szája. Politikai vicclapok 1945–1956 = Utak és útkeresztvezetődések. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére / főszerk. KAH-

- LER Frigyes; szerk. BANK Barbara. Bp.: Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyes., 2013. 513–522.
- NAGY Gábor: Szovjet könyvrazió a Debreceni Református Kollégium Könyvtárában: 1946. szeptember, Révész Imre püspök küzdelme [elektronikus dok.] = ArchivNet (12.) 2012. 4.
Elektr. hely és hozzáférés: http://www.archivnet.hu/politika/szovjet_konyvrazió_a_debreceni_reformatus_kollegium_konyvtaraban.html?oldal=1
- PAÁL Vince: Sajtószabályozás és sajtószabadság a Horthy-korszakban = Magyar sajtószabadság... 7–19.
Megjelent még: NMHH-évkönyv 2013. 147–160.
- RÉVÉSZ T. Mihály: Adalékok a sajtójogi kodifikáció 1945 utáni históriájához = Rendszer-váltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára / főszerk. ERDŐDY Gábor. Bp.: ELTE Eötvös K., 2013. 269–275.
- RÉVÉSZ T. Mihály: A magyar sajtószabályozás kezdetei és hőskora = Jogtörténeti parerga. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 60. születésnapja tiszteletére / szerk. MÁTHÉ Gábor, RÉVÉSZ T. Mihály, GOSZTONYI Gergely. Bp.: ELTE Eötvös K., 2013. 301–312.
- RÉVÉSZ T. Mihály: Sajtószabályozás Magyarországon, 1945–1960 = Magyar sajtószabadság... 55–65.
- Systematica collectio / sajtó alá rend. és a bevezetőt írta STEPELY Irén. Piliscsaba: PPKE BTK, 2013. 94 p. (Pázmány irodalmi műhely. Források; 7.)
- Könyvtörténet**
Kézíratosság, kódexek
- BALÁZS Mihály: Varsolci János és Rettegi János ismeretlen szövegeiről = ItK (117.) 2013. 1.
Bethlen Gábor – irodalom, vallás, tudományosság. 5–22.
- BALLA Tünde – LAKATOS Attila: „Nagy keseredett szíuel az egész keresztyénség helyben terisztetett”. Szalárdi János beszámolója Várad 1660. évi ostromáról = „Várad várának, az pogány török által megh szállásáról...”. Szalárdi János emlékirata Várad 1660. évi veszedelméről / szerk., kísérő tan. BALLA Tünde, LAKATOS Attila; a latin szövegeket ford. és gond. SZVORÉNYI Róbert. Bp.: OSZK; Nagyvárad: Partium, 2013. 173–218.
- BENEI Bernadett: Krónikafolytatások a 13. század elején? Historiográfiái áttekintés = Micae mediaevalis III. Fialat történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról / szerk. GÁL Judit et al. Bp.: ELTE BTK Történelemtud. Doktori Isk., 2013. 117–131.
- BIBOR Máté János: Az Egyetemi Könyvtár Arany János kéziratái = EgyKönyvÉvk (16.) 2013. 223–248. ill.
- CLEMINSON, Ralph: Two Slavonic manuscripts at Pannonhalma = Studia Slavica Acad. Scient. Hung. (58.) 2013. 2. 289–295.
- DONCSEKZ Etelka: Szkíta Horatius és bécsi Sappho. Előtanulmány Batsányi János levelezésének készülő kritikai kiadásához = ItK (117.) 2013. 3. 281–318.
- GESZTELYI Tamás: A Korvin-könyvtár Plinius-kódexe és a korabeli Plinius-ösnyomtatványok illuminációi = Antik Tan. (57.) 2013. 2. 271–285. ill.
- HOLLER László: „Ki miatt ördögök szörnyülnék és csodálkodván úgy szólának”. Kronológia és szövegrekonstrukciók. A 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről = Nyelvtud. Közl. (109.) 2013. 267–336.
- HOLLER László: A veszprémi görög rítusú monostor alapító- és adománylevelének datálásáról és további kérdéseiről. Megjegyzések Szentgyörgyi Rudolf tanulmányához = MNyelv (109.) 2013. 1. 50–67.
- HUBERT Ildikó: Virágh Aloysia klarissza apácának írt tanítás 1734-ből = Nyolcszáz eszten-dős a ferences rend... 2. köt. 979–988.
- JÓZSA Attila: A benedikcionále mint liturgikus könyvtípus = MEgyházzene (20.) 2012/2013. 3. 259–266.
- JUHÁSZ Szandra: Héber nyelvű bejegyzések a 16–18. századi amicorumokban = Filológia és irodalom. Tanulmányok a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának Kárpát-medencei irodal-

- mi MA- és PhD-hallgatók számára rendezett Filológia és irodalom című konferenciáján elhangzott előadásokból / szerk. TOMPA Zsófia. Bp.: PPKÉ BTK, 2013. 137–164. ill.
- KERTÉSZ Balázs: V. László-kori levél- és beszédgyűjtemény a Bajor Állami Könyvtár Clm 8482 jelzetű kódexében = *Ars Hungarica* (39.) 2013. 1. Liber decorum. Wehli Tünde köszöntése 1. 101–105. ill.
- KERTÉSZ Balázs: A magyarországi obszerváns ferencesek krónikájának szerzőségéhez = *Nyolcszáz esztendő a ferences rend... 1. köt.* 164–186.
- KOCSIS Mihály: The recently found folio of the Szeged Minea = *Studia Slavica Acad. Scient. Hung.* (58.) 2013. 2. 387–390. ill.
- KÖRMENDY Kinga: Ulászló-graduále. Kérdések és lehetséges válaszok = *Ars Hungarica* (39.) 2013. 1. Liber decorum. Wehli Tünde köszöntése 1. 114–123.
- KOVÁCS Andrea: A Csiksomlyói Cationale = *Nyolcszáz esztendő a ferences rend... 1. köt.* 547–574. ill.
- KÖVÁRI Réka: A Deák-Szentes kézirat = *The Deák-Szentes manuscript.* Ford. POKOLY Judit. Bp.: Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközp., 2013. 364 p. ill. (*Fontes historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria*; 6.)
- KÖVÁRI Réka: Népelemek Szentes Mózes kéziratában (1751–1752). Ferences énekek a földindulások ellen = *Nyolcszáz esztendő a ferences rend... 1. köt.* 589–601. ill.
- LATZKOVITS Miklós–MÁNDITY Zorán: Pákei József album amicorumáról = *Keresztény Magvető* (118.) 2012. 4. 315–324.
- LAUF Judit: A Sopronban őrzött liturgikus kódextörödékek és a Schottenstift = *Ars Hungarica* (39.) 2013. 1. Liber decorum. Wehli Tünde köszöntése 1. 124–135. ill.
- MADAS Edit: Latin nyelvű forrásszövegek műfaji átalakulása a magyar nyelvű kódexirodalomban. Hugo a Sancto Caro sermója az Érsekújvári Kódexben = *Studia Litteraria* (52.) 2013. 3/4. 20–33. ill.
- MADAS Edit: A magyar „szent királyok” közép-európai kultusza liturgikus és hagiográfiai források tükrében = *Ars Hungarica* (39.) 2013. 2. Liber decorum. Wehli Tünde köszöntése 2. 145–152. ill.
- Függelék: Szent István, Szent László és Szent Imre legendáit tartalmazó, külföldön készült vagy használt kódexek időrendben, őrzési helyük, eredetük és használatuk feltüntetésével
- MIKÓ Gábor: Élt -e valaha Szent István fia, Ottó herceg? Egy ismeretlen 15. századi krónika tanúskodása = *Történelmi Szle* (55.) 2013. 1. 1–22.
- MIKÓ Gábor: A középkori magyar királyok ismeretlen lajstroma Monoszlóy András könyvtárából = *Acta Historica Acad. Scient. Hung.* 2013. 135. 125–137.
- NAGY Ilona, M.: A Margit-legenda hiányzó eleje és a Pray-törödékek = *Szín, játék, költészet... 227–233.*
- OLÁH Anna: Egy világraszóló tudományos életmű kézen-közön. Bolyai Farkas „elsikadt” kéziratának százéves vándorútja kutatók, könyvtárak, országok között. Bolyai Farkas hő- és kemencetánja = *Utóregések. A Bolyai Műhely Alapítvány és a Bolyai Önképző Műhely évkönyve / szerk. BALÁZS Géza.* Bp.: Bolyai Műhely Alapítvány, 2013. 8–28. ill.
- ÖTVÖS Zsuzsanna: A group of marginal notes from another textual tradition = *Byzanz und das Abendland. Begegnungen zwischen Ost und West / Hrsg. Erika JUHÁSZ.* Bp.: Eötvös-József-Coll., 2013. 71–120. ill.
- PAPP Ágnes: Retrospektív liturgikus-zenei forrásunk új megvilágításban. A 17. századi Medvedics-rituále = *MZene* (51.) 2013. 4. 384–399. ill.
- RADEK Tünde: Johannes de Utino „Világkrónikájának” kéziratái (14–15. század) és a német nyelvű kéziratok provenienciája = *MKSz* (129.) 2013. 1. 1–22.
- SÁNTHA Attila: Hamisítvány-e a Csiki székely krónika? [1–4.] = *Székelyföld* (17.) 2013. 1. rész: 9. 87–139.; 2. rész: 10. 76–114. ill.; 3. rész: 11. Király László 70. 43–62.; 4. rész: 12. 111–146. ill.
- SCHÜSZLER Tamara: A manuscript from the library of Péter Váradi. Physical features = *Byzanz und das Abendland. Begegnungen zwischen Ost und West / Hrsg. Erika JUHÁSZ.* Bp.: Eötvös-József-Coll., 2013. 353–357. ill.

- SPYCHALA, Leslav: Kiegészítés „A magyar–lenyegyel vegyes krónika” kéziratot hagyományához. A „Krasziński 6. számú kódex” feltelezett szövege = MKsz (129.) 2013. 4. 409–423.
- SUDÁR LÁSZLÓNÉ MOLNÁR Zsuzsanna: Kiegészítés a Cronica Cheprengiensis történetéhez = Vasi Honism. és Helytört. Közl. 2012. 2. 5–11.
- SZIRÁKI Szilvia: A kolozsvári Ként kapáló szövegváltozatai = Szín, játék, költészet... 276–281. ill.
- SZTULIK-KNIESL Balázs: Preces germanicae pro singulis horis cum iconibus, avagy egy unikális képi-szöveges emlék a 17. századból = Collectanea Sancti Martini (1.) 2013. 1. 29–48. ill.
- VIZKELETY András: „Die Sultanstochter im Blumengarten” in einer ehemaligen Güssinger Handschrift. A szultánkisasszony a virágok közt. Verses novella egy Németújvárról elszármazott kódexben = Soproni Szle (67.) 2013. 4. Tanulmányok Mollay Károly születésének 100. évfordulójára. 440–453. ill.
- ZSOLDOS Endre – ZSUPÁN Edina: Stellarium. Egy csillagászati kódex Mátyás könyvtárában = Orpheus Noster (5.) 2013. 4. 64–87. ill.
- ZVARA Edina: Révai Miklós tudóstársaság-tervezetének újabb kézírata a kismartoni Esterházy-könyvtárban. Kiegészítések a tagjelöltek névsorához = ItK (117.) 2013. 5. 600–609.
- Nyomda-, nyomdászattörténet**
- Több évszázadot érintő munkák*
- GÉCS Béla: Nyomdászattörténeti töredékek. Békécsaba: Gécs B., 2013. 264 p. ill.
- VERÓK Attila: Az Érseki Líceumi Nyomda = Az egri Domus Universitatis és Liceum. Oktatás, tudomány, művészet, 1763–2013 / szerk. PETERCSÁK Tivadar. Eger: Liceum K., 2013. 190–202., 467–484. ill.
- 15. század*
- BORSA Gedeon: Andreas Hess. A képeket vál. FARKAS Gábor Farkas. Bp.: Argumentum–OSZK–MTA BTK Irodud. Int.–MOKKA-R Egyes., 2013. 221 p. ill. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei; 6.)
- FRIMMOVÁ, Eva: L’activité de l’imprimeur Andreas entre 1477 et 1480 à Presbourg = MKsz (129.) 2013. 4. 424–447.
- 16–17. század*
- BÁNFI Szilvia: Rheda Pál lipcsei kapcsolata = MKsz (129.) 2013. 4. 480–483. ill. Az RMNy 959. tételéről
- 17. század*
- BÁNFI Szilvia: Ki és mikor nyomtatta Debrecenben a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött Jansonius-féle Biblia pótlólag újrasedett leveleit? = MKsz (129.) 2013. 3. 365–371. ill.
- PERGER Péter: M. Tótfalusi Kis Miklós örmény betűi = Távol az Ararától. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. A Budapesti Történeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiállítása. 2013. április 5–2013. szeptember 15. / rend., kat. szerk. KOVÁCS Bálint, PÁL Emese. Bp.: BTM–OSZK, 2013. 44–51. ill.
- 18. század*
- ECSEDY Judit, V.: Zrínyi és a marosvásárhelyi nyomda = MG (57.) 2013. 2. 76–79. ill.
- ILYÉS Hajnalka: Nyomdák és könyvek Kolozsvár 18. századában = Erdélyi Múzeum (75.) 2013. 1. 27–33. ill.
- 20. század*
- PERSOVITS József: Magyar betűművészek. Utazás az ólombetűk világából a digitalizáció felé = Lupe 2013. 52. 24–25. ill.

Könyvművészet, illusztráció, ex libris

- BORECKZY Anna: Egy avignoni kézirat a középkori Magyarországon, avagy a Ganoybiblia vándorlásai = *Ars Hungarica* (39.) 2013. 1. Liber decorum. Wehli Tünde köszöntése 1. 18–27. ill.
- CSAPODY Miklós: Cseh Gusztáv. Kolozsvár: Exit, 2013. 349 p. ill.
- FARBÁKY Péter: A párizsi Cassianus-corvina és a Corvina könyvtár lombard-ferrarai kapcsolatai = *Ars Hungarica* (39.) 2013. 1. Liber decorum. Wehli Tünde köszöntése 1. 45–53. ill.
- GELLÉR Katalin: Lakatos Artúr a grafikus és könyvillusztrátor = Egy művész-polihisztor odüsszeiája a múlt század elején: Lakatos Artúr (1880–1968) / rend. és a katalógust szerk. VÁRKONYI György. Pécs: JPM, 2013. 31–35. ill.
- GRÉCZI Emőke: Két vidám könyvművész: Falus Elek és Pólya Tibor = *Artmagazin* (11.) 2013. 5. 54–57. ill.
- HEGEDŰS András: A Magyar Királyság és uralkodóházainak címerai a Képes Krónika ábrázolásain = *Ars Hungarica* (39.) 2013. 1. Liber decorum. Wehli Tünde köszöntése 1. 83–90. ill.
- JÉKELY Zsombor: Euráliusnak és Lucretiának szép históriája. Zsigmond császár ábrázolása Aeneas Sylvius Piccolomini szerelmi történetében = *Ars Hungarica* (39.) 2013. 1. Liber decorum. Wehli Tünde köszöntése 1. 92–99. ill.
- MIKÓ Árpád: FánCSI Imre armálisa (1511) és két Budán illuminált, kottás díszkódex = *Ars Hungarica* (39.) 2013. 2. Liber decorum. Wehli Tünde köszöntése 2. 163–173. ill.
- MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia: A tankönyvi illusztráció-kutatás historiográfiája = Iskola a társadalmi térben és időben 2011/2012. [2013.] 147–155.
A 2011/2012 tárgyévvel megjelent kiadvány 2. kötetében.
- PERSOVITS József: Magyar betűművészek. Az ólombetűtől a digitális világig. Bp.: Optima Téka, 2013. 134 p. ill. (Nyomdász könyvtár)
- RADEK Tünde: Középkori történetírás és képi ábrázolás. Johannes de Utino „Világkrónikájának” német nyelvű kéziratjai, 15. század = *Ars Hungarica* (39.) 2013. 2. Liber decorum. Wehli Tünde köszöntése 2. 175–187. ill.
- SOÓS Imre: Fery Antal grafikusképe élete és munkássága = *Zempléni Múzsza* (13.) 2013. 2. 46–58. ill.
- STUDNIČKOVÁ, Milada: *Calendarium Pragense Cod. lat. 555 der Széchényi-Nationalbibliothek in Budapest* = *Ars Hungarica* (39.) 2013. 2. Liber decorum. Wehli Tünde köszöntése 2. 195–201. ill.
- SZILÁGYI András: Illusztrált díszcímlapok Pázmány Péter Kalauz című művéhez és Káldi György bibliafordításához = Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére / szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita. Vác: Mondat, 2013. 395–407. ill.
- TATAY, Anca Elisabeta: On the history and art of the old Romanian books. The engravings of Buda, 1780–1830 = *MKsz* (129.) 2013. 1. 58–69. ill.
- TÖRÖK Gyöngyi: Matthias Borhy minister provincialis miniatúra-portréja 1595-ből = *Nyolcszáz esztendő a ferences rend...* 2. köt. 831–839.
- VASNÉ TÓTH Kornélia: A magyar ex libris-szakirodalom óriása, Galambos Ferenc = *KKK* (22.) 2013. 12. 46–49.
Megjelent még: *Kisgrafika* (52.) 2013. 4. 4–6. ill.
- WEHLI Tünde: Újabb kutatások az Assisi-beli magyarországi ferences kódex iniciáléi körül = *Nyolcszáz esztendő a ferences rend...* 2. köt. 772–782.

Kisnyomtatványok

- BALOGH András, F.: „Hogy legyen töröknek ellenállni képes?”. A 16. század elejének magyar vonatkozású német röpiratai = *Nyelv, lelkiség és regionalitás...* 516–532.
- ETÉNYI Nóra, G.: Politikai és publicisztikai kontextus. Bethlen Gábor a Német-római Birodalomban kiadott nyomtatványokban, 1619–1622 = Bethlen Gábor és Európa / szerk. KÁRMÁN Gábor, Kees TESZELSZKY. Bp.: ELTE BTK Középkori és Kora Újkori M. Történeti Tansz.–Transylvania Emlékeiért Tud. Egyes., 2013. 245–274. ill.

- KÁDÁR Zsófia: Két ismeretlen társulati kisnyomtatvány a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltárából. Pótlás az RMNy-hez = MKSz (129.) 2013. 3. 372–380. ill.
- KATONA Anikó: A dicsőséges magyar plakát. 1. Bottlik József = Artmagazin (11.) 2013. 4. 38–45. ill.
- KATONA Anikó: Filmek, revük, sztárok. Réz-Diamant Tibor és a '20–30-as évek filmplakátjai = Artmagazin (11.) 2013. 5. 42–47. ill.
- KATONA Anikó: Ungarische Plakate des Ersten Weltkriegs. Ikonografie der Propaganda – im internationalen Kontext = Hungary in context. Studies on art and architecture / ed. by Anna TUSKÉS, Áron TÓTH, Miklós SZÉKELY. Bp.: CentrArt, 2013. 211–224. ill.
- KECSKEMÉTI Gábor: A magyarországi szlovákizáló cseh nyelvű halotti beszédek kutatásának helyzete = Docendo discimus. Doktoranduszhallgatók és témavezetőik közös tanulmányai a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájából / szerk. HUSZTI Tímea. Miskolc: ME Irodalomtud. Doktori Isk., 2013. 7–14.
- KNAPP Éva: „Wirtusfű Wirágból kötöm Wers Rósáit”. Egy ismeretlen Berei Farkas András-nyomtatvány 1820-ból = Doromb 2012. 1. 195–202. ill.
- KOVÁCS Eszter: Charintus, a gyermeki szeretet példája. Nagyszombatban nyomtatott iskoladráma-program az Uherské Hradiště-i jezsuita kollégium számára = Szín, játék, költészet... 270–275.
- MURÁNYI Gábor: Kiragasztott fordulatok. Nyolc és fél évtized könyvheti plakátjai = Hvg (35.) 2013. 22. 49–51. ill.
- Soós Sándor: Szent Emid (Emőd, Emigdius, Emygdius) tiszteletéhez. Egy 1764-es rézmetszetes imalap és Faludi Ferenc S. J. költeménye = Magyar Sion (7.) 2013. 1. 149–155. ill.

Térképészet

- BORSOS Balázs: A kérdőívtől a klaszteranalízisig. A második olvasat = Ethnographia (124.) 2013. 3. 364–376.
Az európai néprajzi atlaszok listájával
- FILEP Antal: A történeti Magyarország etnikus viszonyainak térképi bemutatása az 1910. évi népszámlálás alapján = A KSH Könyvtár 1945 előtti magyar és magyar vonatkozású térképei / szerk. NEMES Erzsébet; a katalógust összeáll. KOVÁCS Zsuzsa, LELKES György, RETTICH Béla. Bp.: KSH Kvt., 2013. 35–59. ill.
- HOLLÓ Szilvia Andrea: Klösz György és a térképnyomtatás = Budapest (34.) 2013. 8. 20–22. ill.
- IRÁS Krisztina: A Magyar Királyság első térképi megjelenése 14. századi portolán térképeken = Földrajzi Közl. (137.) 2013. 1. 64–73. ill.
- JANKÓ Annamária: A Mária Terézia Katonai Rend és az első katonai felmérés = Peremirat. Köszöntő írások Makai Ágnes 70. születésnapjára. Bp.: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2013. 87–94. ill.
- JENEY János: Magyar vonatkozású néprajzi térképek Németországban = GeodKart (65.) 2013. 11/12. 22–25. ill.
- KLINGHAMMER István: Kétszáz éve született Tóth Ágoston honvédezeredes, az MTA tagja, a 19. századi magyar térképezés úttörője = GeodKart (65.) 2013. 1/2. 9–12.
- KOVÁCS Zsuzsa – LELKES György: A KSH Könyvtár 1945 előtti magyar és magyar vonatkozású térképei = Tud. Műsz. Táj. (60.) 2013. 10. 423–428. ill.
- A KSH Könyvtár 1945 előtti magyar és magyar vonatkozású térképei / szerk. NEMES Erzsébet; a katalógust összeáll. KOVÁCS Zsuzsa, LELKES György, RETTICH Béla. Bp.: KSH Kvt., 2013. 430 p. ill.
- LELKES György: A KSH Könyvtár 1945 előtti térképeinek, illetve elektronikus térképészeti dokumentumainak felhasználása a Magyarország történeti helységnévtára (1773–1808) című sorozat köteteinél = A KSH Könyvtár

- 1945 előtti magyar és magyar vonatkozású térképei. Bp.: KSH Kvt., 2013. 61–74. ill.
- LOVIZER Lilla: A prágai Felkl cég glóbuszai a 19. századi magyar földrajzoktatásban = GeodKart (65.) 2013. 3/4. 18–21. ill.
- MIKLÓS Réka: Háromszék története térképeken. Sepsiszentgyörgy: Háromszék Várm. K., 2012. 67 p. ill.
- PAPP-VÁRY Árpád: Egy „elfeledett geográfus” el nem felejtett térképészeti munkájáról = Földrajzi Közl. (137.) 2013. 1. 78–80. Fodor Ferenc (1887–1962)
- PAPP-VÁRY Árpád: Ernst Schotte magyar nyelvű földgömbjei és dombortérképei = GeodKart (65.) 2013. 9/10. 9–11. ill.
- PETELEI Klára: Descriptio Transylvaniae. Sepsiszentgyörgy: Székely Nemz. Múz.–Art Printer, 2013. 191 p. ill.
- PLIHÁL Katalin: Az Országos Magyar királyi Statisztikai Hivatal térképészete és térképei a nemzetközi földrajzi viláigiállítások tükrében = A KSH Könyvtár 1945 előtti magyar és magyar vonatkozású térképei. Bp.: KSH Kvt., 2013. 23–34. ill.
- PLIHÁL Katalin: A Tabula Hungariae... Ingolstadt, 1528. Térkép és utóélete az eddigi és a jelenlegi kutatások tükrében. Bp.: OSZK–Kossuth, 2013. 224 p. ill. + DVD-ROM
- TAMÁS Sándor: Erdély „hibás” miniatűr térképe Abraham Ortelius atlaszában = Acta Siculica 2013. 477–482. ill.
- Papír**
- BALOGH Ákos Csaba: Fél évszázada jelent meg Bogdán István ipartörténeti könyve, 1963–2013 = MVízjel (11.) 2013. 25. 29–31. ill. Bogdán István: A magyarországi papíripar története: 1530–1900
- PELBÁRT Jenő: Adatok Teplic papírmalom vízjelhasználatához = MVízjel (11.) 2013. 22. 13–18.
- PELBÁRT Jenő: Az Aranygyapjas Rend jelvénye és a Szent István-rend nagykeresztje Wenko Ostwald lékai vízjelében = MVízjel (11.) 2013. 25. 15–18. ill.
- PELBÁRT Jenő: Bárka-vízjelek, a teplici motívumvilág ritkaságai, 1726–1733 = MVízjel (11.) 2013. 22. 43–44. ill.
- PELBÁRT Jenő: Brassó papírmalom újabb Coronea-vízjele, 1788 = MVízjel (11.) 2013. 23. 16. ill.
- PELBÁRT Jenő: Dáma-vízjel, Teplic papírmalom egyik ritka nőalakja, 1740–1748 = MVízjel (11.) 2013. 22. 49–50. ill.
- PELBÁRT Jenő: Daniel Schultz löcsei nyomdász működésének teplici és egyéb vízjelei, 1617–1622 = MVízjel (11.) 2013. 23. 5–10. ill.
- PELBÁRT Jenő: Dejte papírmalom csillagos horgony-vízjele = MVízjel (11.) 2013. 24. 23–24. ill.
- PELBÁRT Jenő: Egy német nyelvű Schedel-kódex vízjeleiről = MVízjel (11.) 2013. 24. 37–41. ill.
- PELBÁRT Jenő: Egy érdekes stílusú és ritka erdélyi papírmalomnév-vízjel margójára = MVízjel (11.) 2013. 25. 23–24. ill.
- PELBÁRT Jenő: Heraldikai eredetű motívumok és motívum-elemek a filigranológiában = MVízjel (11.) 2013. 25. 3–14. ill.
- PELBÁRT Jenő: A löcsei Klöss-nyomda kiadványának teplici vízjelei, 1614 = MVízjel (11.) 2013. 23. 3–4. ill.
- PELBÁRT Jenő: Négy százalékjel a teplici vízjelekben = MVízjel (11.) 2013. 24. 25–36. ill.
- PELBÁRT Jenő: Ráday Pál Mercurius Veridicus kéziratának vízjele, 1706 = MVízjel (11.) 2013. 25. 19–22. ill.
- PELBÁRT Jenő: A Schönsperger-féle Schedel-világkrónikák vízjeleiről, 1496–1500 = MVízjel (11.) 2013. 25. 25–28. ill.
- PELBÁRT Jenő: Teplic papírmalom címer-vízjelei = MVízjel (11.) 2013. 22. 19–32. ill.
- PELBÁRT Jenő: Teplic papírmalom IHS-vízjel változatai, 1692–1756 = MVízjel (11.) 2013. 22. 45–48. ill.
- PELBÁRT Jenő: Teplic papírmalom postakürt-vízjelei = MVízjel (11.) 2013. 22. 33–42. ill.
- PELBÁRT Jenő: Teplic papírmalom rizsmajegy 1827-ből = MVízjel (11.) 2013. 22. 11–12. ill.
- PELBÁRT Jenő: Teplic papírmalom vízjelei az Animadversiones apologicae Ráday rópirat papírjában, 1706 = MVízjel (11.) 2013. 23. 29–30. ill.

- PELBÁRT Jenő: Teplíc papírmalom vízjelvilága. Az előszót írta DIÓSZEGI György Antal. Bp.: M. Papír- és Vízjeltörténeti Társ., 2013. 276 p. ill.
- PELBÁRT Jenő: Teplíci és egyéb vízjelek a lőcsei Brewer-nyomda kiadványaiban az 1626–1708 közötti időszakban = MVízjel (11.) 2013. 23. 11–15. ill.
- PELBÁRT Jenő: Teplíci vízjelek Geleji Katona István Váltás titka című könyvének papírjában, 1645 = MVízjel (11.) 2013. 23. 17–18. ill.
- PELBÁRT Jenő: Wendelin Keresztényi Isteni Tudósítások című könyvének vízjelei, 1674 = MVízjel (11.) 2013. 23. 19–24. ill.
- RÓTH András Lajos: A színes papír történetéből [1–5.] = Örökségünk 1. rész: (5.) 2011. 4. 12–14. ill.; 2. rész: A nyomómintás papír (6.) 2012. 2. 26–28. ill.; 3. rész: A bronzfírnisz és a brokátpapír (6.) 2012. 3. 12–14. ill.; 4. rész: A márványpapírok (6.) 2012. 4. 22–24. ill.; 5. rész: A könyvmetszések színezése (7.) 2013. 1. 10–12. ill.

Könyvkötés-történet

- FA Lili Eszter: Egy genfi antikva restaurálása a Pápai Református Gyűjtemények könyvtárából [1–2.] = Acta Papensia (13.) 2013. 1. közl.: 1. 4–18. ill.; 2. közl.: 2. 153–174. ill.

Könyvkereskedelem, -terjesztés

- GRANASZTÓI Olga: Adalékok a francia könyv európai terjesztési hálózatainak feltáráshoz. 2. A Société Typographique de Neuchâtel bécsi kapcsolatai 1785–1789 = MKsz (129.) 2013. 2. 165–177.
- SIMON Melinda: Az Aufrecht és Goldschmied könyvterjesztő vállalkozás története és jelvényhasználata = MKsz (129.) 2013. 2. 219–231. ill.

Kiadástörténet

Több évszázadot érintő munkák

- BÁN Izabella: Gondolatok az általános és a társulati imakönyvek kapcsolatáról = Studia Litteraria (52.) 2013. 3/4. 371–377.
- KOVÁCS Bálint: Örmény könyvkultúra és örmény irodalmi értékek a Kárpát-medencében = Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. A Budapesti Történeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiállítása. 2013. április 5–2013. szeptember 15. / rend., kat. szerk. KOVÁCS Bálint, PÁL Emese. Bp.: BTM–OSZK, 2013. 53–63. ill.
- MONOK István: Le livre parisien en Hongrie et en Europe centrale, XVe–XVIIe siècles = Histoire et civilisation du livre (8.) 2012. 251–267.
- NÉMETH Dávid: Protestáns gyermekbibliák a reformációtól napjainkig = Collegium Doctorum (9.) 2013. 85–101. ill.
- SILL Aba Ferenc: Corvina a Ferences rend gyűjteményében = Vasi Honism. és Helytört. Közl. 2012. 2. 12–16. ill.
- SZABÓ Zoltán Ádám: A magyar képregény és az önkifejezés = Szépirod. Figy. 2013. 4. Képregény. 35–45.

15. század

- FARKAS Gábor Farkas: A Budai Krónika Princetonban = Iskolakultúra (23.) 2013. 2. 91–95.
- FARKAS Gábor Farkas: A budai krónika rejtélyei [1–3.] = MG (57.) 2013. 1. rész: 3. 75–79. ill.; 2. rész: 4. 76–79. ill.; 3. rész: 6. 74–79. ill.
- MÁTYUS Norbert: A Missale Dominorum Ultramontanorum keletkezéstörténetéhez = MKsz (129.) 2013. 3. 357–361.

15–16. század

- MONOK István: Város és könyvkultúra Magyarországon a XV. század végén és a XVI. században. A könyvkiadási adatok tanulságai = Pro nonagesimo. Tanulmányok Schultheisz Emil professzor 90. születésnapjára / szerk.

KAPRONCZAY Károly, KAPRONCZAY Katalin. Bp.: Semmelweis, 2013. 145–158.

16. század

ÁCS Pál: A látható nyelv. A költészet vizuális képe a XVI. századi magyar könyvekben = Doromb 2012. 1. 42–58. ill.

ALMÁSI Gábor–KISS Farkas Gábor: Szöveggon-
dozás és kapcsolatápolás. Zsámboky János
életműve a reneszánsz filológia tükrében =
ItK (117.) 2013. 6. 627–691.

BARTÓK István: „Poëtica est...”. Johann Hon-
ter latin grammatikájának irodalomelméleti
vonatkozásai = ItK (117.) 2013. 2. 123–141.
A mű kiadástörténetéről, filológiájáról

SZOLIVA Gábor: Előkerült Oláh Miklós eszter-
gomi érsek kottás Psalterium Strigonien-
se-je (1523) Münchenből [1–2.] = MEgy-
házzene (20.) 2012/2013. 1. rész: Az új
forrás leírása és antifónáinak elemzése 1.
55–66. ill.; 2. rész: A himnárium jellemzése 2.
121–156. ill.

SZOLIVA Gábor: Újabb liturgikus könyv Oláh
Miklós esztergomi érsek könyvtárából. Kot-
tás Psalterium Strigoniense (1523) került
elő Münchenből = MKsz (129.) 2013. 2.
133–144. ill.

UBRIZSY SAVOIA Andrea: Tulajdonosi bejegy-
zések és magyar növénynevek Petro Pena
és Matthias Lobelius Stirpium Adversaria
Nova (1570) című könyvének egy példá-
nyában = Savaria (36.) 2013. 17–21. ill.

16–17. század

DOMBI Anikó: Szent Vilma magyar királyné legen-
dájának és misztériumjátékának 16–17. szá-
zadi nyomtatott forrásai az Országos Széché-
nyi Könyvtárban = MKsz (129.) 2013. 1.
47–57. ill.

GÁBOR Csilla: Trient után. Bibliafordítás, bib-
liafilológia, lelkiségi hagyományok. Gon-
dolatok Hargittay Emil előadása kapcsán =
Fejezetek a kora modern esztétikai gon-
dolkodás történetéből, 1450–1650. Tanul-
mányok / szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc;

a szöveget és a jegyzeteket gond. Híz Ág-
nes. Bp.: L'Harmattan, 2013. 173–183.

HARGITTAY Emil: A trienti határozatok hatása a ma-
gyarországi irodalomra = Fejezetek a kora
modern esztétikai gondolkodás történetéből,
1450–1650. Tanulmányok / szerk. HORKAY
HÖRCHER Ferenc; szöv. és jegyz. gond. Híz
Ágnes. Bp.: L'Harmattan, 2013. 86–100. ill.

17. század

EMŐDI András: Az 1686-ban megtalált budai ki-
rályi kápolna-könyvtár újabb darabja (haj-
dan a váradi egyházmegye eddig ismeretlen
vikáriusának tulajdonában) = MKsz (129.)
2013. 2. 235–237. ill.

HARGITTAY Emil: „...az ártatlanság még az el-
lenséget is gyakorta kegyességre indította”.
Még egyszer a Káldi Biblia támogatásáról =
ItK (117.) 2013. 1. Bethlen Gábor – iroda-
lom, vallás, tudományosság. 82–87.

HEVESI Andrea: RMNy 1615. Egy unitárius ima-
énekeskönyv töredéke, a többi 17. századi
unitárius énekeskönyv tükrében = Keresz-
tény Magvető (119.) 2013. 4. 377–390.

PESTI Brigitta: Dedikáció és mecenatúra Magyar-
országon a 17. század első felében. Bp.:
Kossuth; Eger: EKF, 2013. 493 p. ill. (Kul-
turális örökség)

PESTI Brigitta: „Az igaz apostoli vallás bőkezű
gyámoli”. A magyar nyelvű kegyességi iro-
dalom mecenatúrája a 17. század első felében
= Studia Litteraria (52.) 2013. 3/4. 318–340.

PESTI Brigitta: Irodalmi mecenatúra Magyaror-
szágon a 17. század első felében = Nyelv,
lelkiség és regionalitás... 544–566. ill.

THIMÁR Attila: „A méret a lényeg”. Gondolatok
a Kalauz könyvförmájáról = Pázmány nyo-
mában. Tanulmányok Hargittay Emil tisz-
teletére / szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita.
Vác: Mondat, 2013. 435–440.

17–18. század

KÁDÁR Zsófia: A pozsonyi jezsuita kollégium
Mária-társulatának könyvkiadása és könyv-
terjesztése = Egyháztört. Szle (14.) 2013. 1.
5–45. ill.

18. század

- DEBRECZENI Attila: Kazinczy ismeretlen félfives nyomtatványa a kassai Magyar Museum indulása előtti évből = Széphalom (23.) 2013. 267–275.
- FEKETE Csaba: Ortodoxa Eklésiáknak tetszésekből... Helyesbítések és adalékok a II. Helvét Hitvallás hazai kiadásához = MKSz (129.) 2013. 3. 306–321. ill.
- HEGYI Ádám: „Mit mondasz mindezekre te vallást csúfoló!” Id. Ercsei Dániel (1744–1809) és a hitvédő irodalom = Egyháztört. Szle (14.) 2013. 3. 22–25.
- IVANCSÓ Mária: „Kicsoda az ember a’ ki él, és a halált nem látta”. 18. századi katolikus halotti prédikációk egy kolligátumban = Juvenilia 2013. 156–167. ill.
- JUHÁSZ Zoltán: A barokk felsőoktatás új könyvműfaja: a liber gradualis. Közrem. SURÁNYI Imre. Eger: Magánkiad., 2013. 49 p. ill.
- JUHÁSZ Zoltán: Disputáció és liber gradualis. Műfajok és módszerek = Palócföld (59.) 2013. 4. 63–73. ill.
- KNAPP Éva: „Ex mellifluis verbis”. Martin von Cochem (Linus, 1634–1712) imádságoskönyve magyarul, 1681 = Studia Litteraria (52.) 2013. 3/4. 341–362.
- KNAPP Éva: Spangár András és a Magyarok bibliotékája. Fejezet a 18. századi historia litteraria történetéből = ItK (117.) 2013. 3. 247–280.
- SZULY Rita: Hit, nem hit. „A ki hiszen a Krisztusban és nem hiszen a Krisztusnak, nincs igaz hite”. A győri Jó halál társulat kiadványfinanszírozó tevékenysége a 18. század derekán = Szín, játék, költészet... 85–93.

18–19. század

- CSÖRSZ RUMEN István: Az első magyar lírai antológia: a váci Énekes Gyűjtemény (1799, 1801, 1803, 1823) = Doromb 2012. 1. 141–178. ill.
- SZILI Katalin: Bél Mátyás Sprachmeistere újra és újra = MNyelv (108.) 2012. 3. 341–357. ill.

19. század

- BÉNYEI Miklós: „Könyvhöz hasonló az ember...”. Eötvös József és a magyar könyvkiadás = KKK (22.) 2013. 8. 50–57.

19–20. század

- KOMORÓCZY Szonja Ráhel: Héber nyomdák, könyvkultúra = Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig / szerk. BÁNYAI Viktória, FEDINEC Csilla, KOMORÓCZY Szonja Ráhel; a térképeket kész. NAGY Béla. Bp.: Aposztróf, 2013. 85–94. ill.

20. század

- JÓNÁS Károly: Az Országgyűlési Könyvtár „első”, kiadatlan évkönyvének története = KF (23.) 2013. 3. 521–531.
- KERESZTY Orsolya: Egy úttörő vállalkozás a századfordulón. A „Modern Ifjúsági Könyvtár” születése = MKSz (129.) 2013. 1. 108–112.
- LIPÓCZINÉ CSABAI Sarolta: Könyvkiadás és műfordítás kultúrpolitikai kontextusban. Adalékok a német irodalom magyarországi recepciójához = Agtedu 2012. A Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából rendezett 13. tudományos konferencia... Kecskemét, 2012. november 13. Kecskemét: Kecskeméti Főisk. Tanítóképző Főisk. Kar, 2012. 114–119.
- SCHEIBNER Tamás: Könyvkiadás a koalíciós években. A Szikra Nyomdai, Irodalmi és Lapkiadó Vállalat és a politikai fordulat = MKSz (129.) 2013. 4. 456–476.

Sajtótörténet

Több évszázadot érintő munkák

- ANDOK Mónika: A hírek története. Bp.: L’Harmattan, 2013. 261 p. ill.
Sajtótörténeti vonatkozásokkal
- Emlékkönyv a Szemészet című folyóirat alapításának 150. évfordulójára / szerk. NÉMETH

- János, NAGY Zoltán Zsolt. Bp.: M. Szemorstárs., 2013. 136 p. ill.
- KÁLDOS János: Az elmúlt 150 év és a digitális jövő = Keresztény Magvető (118.) 2012. 2. 127–135.
- KÓTYUK Erzsébet: Adalékok a Szemészet folyóirat százötven éves történetéhez, 1864–2013 = Orvosi Hetilap (154.) 2013. 52. 2078–2085.
- KÓTYUK Erzsébet: Másfél évszázad. A Szemészet című folyóirat története = Emlékkönyv a Szemészet című folyóirat alapításának 150. évfordulójára / szerk. NÉMETH János és NAGY Zoltán Zsolt. Bp.: M. Szemorstárs., 2013. 3–23.
- PINTÉR Györgyi: Sajtókutatás – divatlapkutatás. A reformkori divatlap-történet-írás esélyei = Médiakutató (14.) 2013. 4. 37–44.
- 18–19. század*
- DÖRNYEI Sándor: Elvetélt folyóirat-tervek az Orvosi Hetilap megindulásáig = Orvosi Hetilap (154.) 2013. 24. 74–75.
- 19. század*
- BALOGH János Mátyás: A Lloyd-mechanizmus. Krízis és árpolitika a lapkiadásban, 1860-as és 1870-es évek = Korall (14.) 2013. 54. Válság/történetek. 43–62. ill.
- DEÁK Ágnes: „A politika ne nyulj hozzám-virág volt”. Sajtószabályozás a Schmerling-provizórium időszakában = Századok (147.) 2013. 3. 625–653.
- DÖRNYEI Sándor: A meginduló Orvosi Hetilap fogadtatása = Orvosi Hetilap (154.) 2013. 2. 74–75.
- PÉTER Edit: Mit írok? Miért írok? Hogyan írok? Kérdésselvetések egy 19. századi sajtótörténeti kutatás kapcsán = „Kit érdekel az irodalom-rizsa?” (Esti) és mire jó egyáltalán? A BBTE Magyar Irodalomtudományi Intézet 2011. évi házikonferenciája / szerk. BERSZÁN István, SELYEM Zsuzsa. Kolozsvár: Egyetemi Műhely K.–Bolyai Társ., 2012. 87–96.
- PINTÉR Györgyi: Az első írói sztrájk sajtótörténeti vonatkozásai = Tavaszí Szel, 2013. Konferenciakötet / szerk. KERESZTES Gábor. Bp.: Doktoranduszok Orsz. Szöv., 2013. 2. köt. 293–298.
- RÓZSA Mária: Magyar és német irodalmi kapcsolatok a Pester Sonntagsblattban, 1853–1855. [1–2.] = MKsz (129.) 2013. 1. rész: 1. 70–76.; 2. rész: 2. 178–195.
- RÓZSA Mária: Pesti német nyelvű lapok a kultúráközvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években. Bp.: Argumentum, 2013. 304 p. ill. (Irodalomtörténeti füzetek; 173.)
- SZALISZNYÓ Lilla: Ami szegény Hamlettől telnék. A hivatásos színészi identitás problematikája Egressy Gábor Magyar Színházi Lapjában = It (94.) 2013. 1. 53–76.
- TAMÁS Ágnes: Nemzetiségi sztereotípiák és a humor eszközei a 19. század második felében = Sokszínű humor. A III. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai / szerk. VARGHA Katalin, T. LITOVKINA Anna, BARTA Zsuzsanna. Bp.: Tinta Kvk.–ELTE BTK–M. Szemiotikai Társ., 2013. 121–130. ill.
- 19–20. század*
- BORDÉ Katalin: A Nyírvidék hetilapból napilappá alakulása, 1880-tól 1918-ig = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szle (48.) 2013. 3. 39–48. ill.
- KLESTENITZ Tibor: Gerely József karrierje. Falak és választóvonalak a katolikus nagygyűlések „szürke eminenciásának” életében = Egyháztört. Szle (14.) 2013. 3. 67–82.
- KLESTENITZ Tibor: A katolikus sajtómozgalom Magyarországon, 1896–1932. Bp.: Complex, 2013. 314, XLII p. ill.
- KÖVÉR György: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (1894–1906) gazdaságtörténete. Intézményi megközelítés és historiográfia = Történelmi Szle (55.) 2013. 2. 201–224. ill.
- MÁK Ferenc: Brájer Lajos és a mértéktartó Fiumei Estilap = Hungarológiai Közl. (44. = Ú.f., 14.) 2013. 3. 111–119.
- 20. század*
- AGÁRDI Péter: Pándi Pál Kritikája és a Kritika Pándija = Kritika (42.) 2013. 11/12. 4–8.

- ALBERTINI Béla: A magyar sajtó fényképei és a nagyvilág – a két világháború között = Nyitott – zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció, 1914–1949 / szerk. FEITL István. Bp.: Napvilág, 2013. 196–212.
- BODÓ Márta: Jóbarát. Egy erdélyi katolikus ifjúsági lap a két világháború között. Kolozsvár: Verbum, 2013. 228 p.
- CZEFERNER Dóra: Két feminista folyóirat az Osztrák-Magyar Monarchiában = 11. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia előadásai / szerk. SZAMONEK Vera. Pécs: PTE Grastyán E. Szakkollégium, 2013. 58–65.
- DÁVID Gyula: Az Erdélyi Helikon a negyvenes években = Korunk (23.) 2012. 12. Popkriatika. 86–93.
Megjelent még: Forrás (45.) 2013. 1. 61–69.
- DEMETER Zsuzsanna: Vicclapok világképe, 1945–1950 = Nyitott – zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció, 1914–1949 / szerk. FEITL István. Bp.: Napvilág, 2013. 340–353. ill.
- FILEP Tamás Gusztáv: Bölcselők, szellemtörténészek, esszéírók a Napkeletben = Tormay Cécile-émlékkonferencia: 2012. október 5. Bp.: MMA, 2013. 105–117.
- GALAMBOS Sándor: A Szabolcsi Szemle első évtizede, 1934–1944 = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szle (48.) 2013. 3. 49–54. ill.
- HORVÁTH Attila: A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején. Bp.: Médiatud. Int., 2013. 95 p. (Médiatudományi könyvtár; 7.)
- IGNÁCZ Ádám: A populáris zene megítélésének változásai a kádári Magyarország ifjúsági sajtójában. Az első 15 év, 1957–1972 = Médiatudató (14.) 2013. 4. 7–17.
- KALMÁR Melinda: A kritikai gondolkodás integrálása a szovjet rendszerbe = Kritika (42.) 2013. 11/12. 9–11.
- KATONA Anikó: A háború képe. A hadifestők és a Sajtóhadiszállás viszonya az első világháborúban – a bécsi Állami Levéltár iratai alapján = Esemény és narratíva... 270–287. ill.
- KEREKES Amália – TELLER Katalin: Aki másnak vermet ás... A bécsi és a budapesti lapok rejtvényrovata 1916-ban = Sic Itur Ad Astra 2013. 63. Csak játék? 167–177.
- KÓKAI Károly: The aesthetics of the periodical Magyar Műhely = Hungarian Studies (27.) 2013. 1. 95–106.
- KOLLARITS Krisztina: Tormay Cécile és a pályakezdő írók. A Napkelet megújulása az 1930-as években = Tormay Cécile-émlékkonferencia: 2012. október 5. Bp.: MMA, 2013. 81–104.
- KOMORÓCZY Szonja Ráhel: Kárpátaljai zsidó sajtó = Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig / szerk. BÁNYAI Viktória, FEDINEC Csilla, KOMORÓCZY Szonja Ráhel; a térképeket kész. NAGY Béla. Bp.: Aposztróf, 2013. 196–206. ill.
- KOMORÓCZY Szonja Ráhel: A munkácsi jiddis sajtó a két világháború között = Önazonosság és tagoltság. Elemzések a kulturális megosztottságról. Évkönyv, 2011–2012 / szerk. BÁRDI Nándor, TÓTH Ágnes. Bp.: Argumentum, 2013. 315–326.
- KÖSZEGFALVI Ferenc: A hódmezővásárhelyi sajtó megújulása az 1970-es évektől = KKK (22.) 2013. 4. 43–47.
- KOSZTOLÁNCZY Tibor – NEMESKÉRI Erika: Festő a fronton = Esemény és narratíva... 288–304. ill.
- Cselényi-Walleshhausen Zsigmond Osvát Ernőnek írt levelei közlésével
- Kosztolányi Dezső napilapokban és folyóiratokban megjelent írásainak jegyzéke / szerk. ARANY Zsuzsanna; kész. az MTA–ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport. Bp.: Ráció, 2008–
5. Határon túli lapok 2. A romániai magyar (bánsági, erdélyi és partiumi) sajtó anyaga 1. Heti- és havilapok / szerk. DOBÁS Kata. 2013. 84 p.
- LAKOS János: A Levéltári Szemle az 1960-as évek magyar levéltárügyében = Amikor „fellazult tételben fogalmazódott meg a világ”. Magyarország a hatvanas években / szerk. ÓLMOSSI Zoltán, SZABÓ Csaba. Bp.: M. Nemz. Lvt. Orsz. Lvt.–L’Harmattan, 2013. 131–142. ill.
- LENGYEL András: A Hét „utolsó” szerkesztőjének portréjához = MKsz (129.) 2013. 2. 238–241.
- LENGYEL András: Ki írta A Hét Ady-ellenes glosz-szóját? = MKsz (129.) 2013. 1. 106–107.

- LENGYEL András: A mindennapok szemüvegkészítői. Sajtótörténeti tanulmányok. Bp.: Nap K., 2013. 383 p. ill. (Magyar esszék)
- LENGYEL András: A Nyugat „iskolájának” elvetélt terve, 1918 = MKsz (129.) 2013. 4. 489–493.
- LENGYEL András: A Nyugat munkatársi gárdájának összetétele, 1908–1910 = MKsz (129.) 2013. 2. 196–218.
- LENGYEL András: Sebestyén Arnold és Az Est médiamarketingje 1919–1930 = A mindennapok szemüvegkészítői. Sajtótörténeti tanulmányok / LENGYEL András. Bp.: Nap K., 2013. 256–320.
- MÁK Ferenc: A továbbélni-tudás forrásvidékén. Magyar sajtó a Délvidéken 1914–1944 = Magyar sajtószabadság... 33–54.
- NÁDOR Orsolya: A Magyarságtudomány című folyóirat szerepe a hungarológia fogalmának alakulásában = Hungarológiai Évk. (14.) 2013. 1. 195–208.
- NAGY Gábor: A Magyar Nemzet ügye 1945 tavaszán. Barankovics István a koalíciós sajtópolitikáról [elektronikus dok.] = Archiv-Net (13.) 2013. 5.
Elektr. hely és hozzáférés: http://www.archiv-net.hu/politika/a_magyar_nemzet_ugye_1945_tavaszan.html
- NAGY Gábor, Sz.: Nagy Ferenc és Rajk László sajtórendészeti vitája 1946-ban. Adalékok Rajk László belügyminiszteri működéséhez = In Medias Res (2.) 2013. 2. 247–260.
- NÉMETH Luca Anna: Zsidó figurák nevei a Borszem Jankóban a 20. század első felében = Névtani Értesítő (34.) 2012. 49–65.
- NÉMETH Vera: Az Egyenlőség küzdelme a zsidó nemzeti mozgalom ellen = Hallgatói műhelytanulmányok (DE, BTK. Történelmi Intézet). 2013. 2. 243–261.
- ORBÁN István: Jóbarát, 1925–1940. Egy katolikus ifjúsági folyóirat képanyaga = Művelődés (66.) 2013. 4. 11–15. ill.
- OZSVÁTH Judit: Az Erdélyi Iskola című nevelésügyi folyóirat helye és szerepe a két világháború közötti erdélyi magyar pedagógiai sajtóban = Iskola a társadalmi térben és időben 2011/2012. [2013.] 153–162.
- A 2011/2012 tárgyévvel megjelent kiadvány 2. kötetében
- PÁLFI József: A média fejlődéstörténete egy poszt-trianoni egyháztestben. Egyházi sajtó a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben 1920–1942 között = Időn és tereken át. Tanulmányok az egyház életéről és szolgálatáról / szerk. LÉVAI Attila. Szentendre: Tillinger P. Műhelye, 2013. 117–146.
- PETHŐ Villő: Énekszó. Folyóirat a zenei nevelés és az Éneklő Ifjúság szolgálatában = Az életreform és reformpedagógia. Recepciós és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében / szerk. NÉMETH András, PIRKA Veronika. Bp.: Gondolat, 2013. 134–151.
- PETRIK Béla: Ilia Mihály és Kiss Ferenc levele mellé = Magyar Szle (22.) 2013. 9/10. 24–36.
A Tiszatáj folyóiratról
- PINTÉR Lajos: „Gyűjtsd a termést kalangyába”. A Kalangya története, 1932–1944. Subotica: Életjel, 2013. 110 p. (Életjel miniatűrök; 55.)
- RÁCZ Béláné: Szellemi és politikai keresztmetszetek. Ifjúsági lapok a szegedi egyetemen 1922–1944 = Szeged (25.) 2013. 1. 32–35. ill.
- RÓBERT Péter: Két háború között. A cionista sajtó története Magyarországon, 1920–1940. Bp.: Mo. Cionista Szövetség., 2013. 246 p. ill. (Bethlen téri füzetek)
- RÓNAY László: A Nyugat a kortársak mérlegén. A Magyar Kultúra és a Vigilia a Nyugatról = Az írás erkölcse és erkölcstelensége. Esszék, tanulmányok / RÓNAY László. Bp.: Nap K., 2012. 7–48.
- SÁNDOR Krisztina: A Keresztény Magvető újraindítása 1971-ben = Keresztény Magvető (119.) 2013. 3. 165–277.
- SÁNDOR Krisztina: Politikai vezércikkek a hetvenes évek Keresztény Magvetőiben = Székelyföld (17.) 2013. 9. 140–154.
- SÁRKÖZI Éva: A Hét „Innen-Onnan” rovata szerzőinek azonosíthatósága = MKsz (129.) 2013. 3. 381–388.
- SOMOGYVÁRI Lajos: Az 1960-as évek képes pedagógiai szaksajtója Magyarországon = Educatio (22.) 2013. 3. Tudáselosztás – tudásmonopóliumok. 418–423.
- STANDEISKY Éva: Az Alkotás és a nagyvilág. Egy folyóirat, élete és halála = Nyitott –

- zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció, 1914–1949 / szerk. FEITL István. Bp.: Napvilág, 2013. 311–320.
- SÜKÖSD Miklós: A szamizdat mint tiposzféra. Földalatti nyomtatási kultúra és független politikai kommunikáció a volt szocialista országokban = Médiakutató (14.) 2013. 2. 7–26.
- SÜLYOK BERNADETT: Kassáktól a multimediális művészetig. A Magyar Műhely öt évtizede = Palócföld (59.) 2013. 2. 70–75.
- TAKÁCS Róbert: A Kritika és az értelmiségi sajtó a Kádár-korszakban = Kritika (42.) 2013. 11/12. 16–19.
- TAKÁCS Róbert: A Népszava „hiányzó” negyven éve = Médiakutató (14.) 2013. 4. 45–59.
- TAKÁCS Róbert: Nyitás és új bezárkózás. A koalíciós napisajtó szellemi Nyugatról alkotott képének változása, 1945–1948 = Nyitott – zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció, 1914–1949 / szerk. FEITL István. Bp.: Napvilág, 2013. 321–339. ill.
- TAKÁCS Róbert: A „szocialista sajtószabadság” vitái Magyarországon Sztálin halálától Helsinkiig, 1953–1975 = Magyar sajtószabadság... 66–79.
- TAKÁCS Róbert: A sztálini modell átalakítása a magyar tömegkommunikációban = Múltunk (58.) 2013. 3. 68–273.
- 20–21. század*
- TIBORI Timea: Közösségutalások eredményeiről – a Kultúra és Közösség hasábjain = Etnikai leprellő Közép-Európából: kiadványsorozatok tükrében. Tanulmányok / szerk. KUPA László. Pécs: Virágmandula, 2013. 121–128.
- Sajtótermékek mint forrásanyagok**
- CSÁSZÁR Ildikó: Egy kínos jegyzék és annak sajtóvisszhangja = Hallgatói műhelytanulmányok (DE BTK. Történelmi Intézet) 2013. 2. 42–55.
- DÁCZ Enikő: Interetnikus kapcsolatok a XX. század elején három erdélyi újság tükrében = Századvég 2013. 1. Erdély. 101–128.
- DÖBÖR András: Széchenyi István politikai programja a Jelenkor tükrében = Hallgatói műhelytanulmányok (DE BTK. Történelmi Intézet) 2013. 2. 85–96. ill.
- DUKKON Ágnes: Miscellanea de rebus turcarum. Frölich Dávid kalendáriumainak török-képe = Az oszmán–magyar kényszerű együttélés és hozadéka / szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna. Piliscsaba: PPKE BTK, 2013. 2. köt. 15–32.
- Megjelent még: Az oszmán–magyar kényszerű együttélés és hozadéka / szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna. PPKE BTK, 2013. 73–90.
- ERDŐDY Gábor: Auguste de Gerando hírlapi cikkei a magyarokról a belga sajtóban, 1849 júliusában = Határon innen, határon túl. Tanulmányok Tilcsik György 60. születésnapjára / szerk. BARISKA István, MAYER László. Szombathely: Vas M. Lvt., 2012. 93–96.
- FARKAS Daniella: Természettudományos fordulat a magyar hírlapirodalomban. „Koch Róbert” és a tuberkulózis gyógyítása az 1880–1890-es évek magyar lapirodalmában = Filológia és irodalom. Tanulmányok a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának Kárpát-medencei irodalmi MA- és PhD-hallgatók számára rendezett Filológia és irodalom című konferenciáján elhangzott előadásokból / szerk. TOMPA Zsófia. Bp.: PPKE BTK, 2013. 273–289.
- GÁBORI KOVÁCS József: Ellenzéki párttöredékek közeledése a publicisztika útján 1845-ben = A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra. Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára / szerk. GÁNGÓ Gábor. Bp.: ELTE Eötvös József Coll., 2013. 261–271.
- GLÄSSER Norbert – ZIMA András: Kárpátalja a budapesti zsidó sajtóban = Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig / szerk. BÁNYAI Viktória, FEDINEC Csilla, KOMORÓCZY Szonja Ráhel; a térképeket kész. NAGY Béla. Bp.: Aposztróf, 2013. 214–220.
- HANNY Erzsébet: Buda visszafoglalása a 17. századi spanyol híradásokban = Tanulmányok Budapest múltjából 2013. 38. 41–56. ill.

- Magyarországi könyvtárakban őrzött spanyol nyelvű dokumentumokról
- KLESTENITZ Tibor: Két nagygyűlés Budapesten = Médiakutató (14.) 2013. 1. 53–64.
- MACZÓ Ferenc: Az utolsó királykoronázás és nádorhelyettes választás a politikai élclapok tükrében = Als ich can. Tanulmányok Urbach Zsuzsa 80. születésnapjára / szerk. GAYLHOFFER-KOVÁCS Gábor, SZÉKELY Miklós. Bp.: CentrArt, 2013. 134–145. ill.
- MÁTÉ Zsolt: The 1959 American–Soviet exchange exhibitions and their American–Hungarian press reaction = Szemelvények 2. Válogatás a PTE BTK XXXI. Országos Tudományos Diákköri Konferencián 2013. első helyezést elért hallgatóinak pályaműveiből / szerk. BOHM Gábor, FEDELES Tamás. Pécs: PTE BTK KTDI, 2013. 209–231.
- NAGY Janka Teodóra: A jogi néprajzi kutatások és az Ethnographia = Ethnographia (124.) 2013. 3. 297–320.
- NAGY Vilmos Márton: A csernovai tragédia sajtója = Történeti Tanulmányok (20.) 2012. 143–154. ill.
- NÉMETH Regina: Népművészet és népi kultúra nevelési vonatkozásai a Népmívelésben, 1906–1912 = Az életreform és reformpedagógia. Recepció és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében / szerk. NÉMETH András, PIRKA Veronika. Bp.: Gondolat, 2013. 266–298.
- TAMÁS Ágnes: „Hogyan lehetne Magyarországon a zsidó kérdést a legraktikusabban megoldani?!” = Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2011. évi, győri konferenciájának kötete / szerk. LUKÁCS Anikó. Bp.: Hajnal I. Kör Társadalomtört. Egyes., 2013. 277–285. ill.
- Herkó páter (hírlap)
- TAMÁS Ágnes: Válságtörténetek a humor optikáján keresztül. A gazdasági válságok, az éhínség és a kolera a korabeli élclapokban = Korall (14.) 2013. 54. Válság, történetek. 81–103. ill.
- TAMÁS Ágnes: Zsidó személynevek és névmagyarosítás a 19. század végi magyar élclapokban = Névtani Értesítő (34.) 2012. 41–48.
- VÁRADI Katalin: Bismarck megítélése a Pesti Napló és az Üstökös alapján, 1863–1871 = Hallgatói műhelytanulmányok (DE BTK. Történelmi Intézet) 2013. 2. 331–340. ill.
- VARGA Balázs: A győri politikai és közigazgatási elit a koalíciós időszak (1945–1948) helyi sajtója tükrében = Műhely (36.) 2013. 2. 61–72.
- VARSÁNYI Krisztina: Bethlen Gábor királlyá választása a korabeli német nyelvű nyomtatott sajtóműfajokban = Bethlen Gábor és Európa / szerk. KÁRMÁN Gábor, Kees TESZELSZKY. Bp.: ELTE BTK Középkori és Kora Újkori M. Történeti Tansz.–Transylvania Emlékeiért Tud. Egyes., 2013. 275–310. ill.
- VESZTRÓCZY Zsolt: A magyar politikai élet szlovák karikatúrák tükrében (1876–1900) = Esemény és narratíva... 132–146. ill.
- VINCZE Dániel: Rebellisek, elégedetlenek, magyarok. A Thököly-felkelés a London Gazette hasábjain = Századok (147.) 2013. 4. 889–930.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő munkák

- BOROSS Klára: Az Akadémiai Könyvtár 16. századi gyűjteménye = Tud. Műsz. Táj. (60.) 2013. 4. 169–174.
- FARKAS Gábor Farkas: Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tára [elektronikus dok.] = KF (23.) 2013. 1. Elektr. hely és hozzáférés: <http://ki.oszk.hu/kf/2013/04/az-orszagos-szechenyi-konyvtari-regi-nyomtatvanyok-tara/#more-7634>
- FARKAS Gábor Farkas – MIKÓ Árpád: Régi kövek, régi könyvek. A Budai Krónika Jankovich-példánya és az Egyetemi Könyvtár régi kögyűjteménye = MűvtörtÉrt (62.) 2013. 1. 1–16. ill.
- FÁY Zoltán: Adalékok a Gyöngyösi Ferences Könyvtár történetéhez = Nyolcszáz esztendő a ferences rend... 2. köt. 1166–1183.
- LÖFFLER Erzsébet: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár = Az egri Domus Universitatis és Liceum. Oktatás, tudomány, művészet,

- 1763–2013 / szerk. PETERCSÁK Tivadar. Eger: Líceum K., 2013. 110–149. ill.
- MONOK István: A tudományos könyvtártípus kialakulása Magyarországon a korai újkorban = Szegedtól – Szegedig. 2013. 392–399.
- MUCKENHAUPT Erzsébet: A csíksomlyói Ferences Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteménye 2010-ben = Nyolcszáz esztendő a ferences rend... 2. köt. 1139–1165. ill.
- PÁLFI Éva: A folyóiratok titkos élete. Az Egyetemi Könyvtár periodika gyűjteménye = EgyKönyvÉvk (16.) 2013. 299–311. ill.
- RÓZSA Dávid: Másfél évszázad – élő örökség. Mérőföldkövek a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárának történetében = Tud. Műsz. Táj. (60.) 2013. 10. 411–420. ill.
- SCHMELCZER-POHÁNKA Éva: A Pécsi Püspöki Könyvtár története, 1774–1945. Pécs: PTE Egy. Kvt., 2012. 370 p., 24 t. ill. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai; 10.)
- 16. század*
- EMÖDI András: Gyöngyösi ferences könyvek XVI. századi possessorai a Szatmári Római Katolikus Egyházmegye Műemlékkönyvtárából = Nyolcszáz esztendő a ferences rend... 2. köt. 1184–1204.
- 17. század*
- KNAPP Éva: A budapesti Egyetemi Könyvtár 1635 előtti ősszállományának újabb húsz kötete = EgyKönyvÉvk (16.) 2013. 55–103. ill.
- KNAPP Éva: Otrókoci Foris Ferenc könyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban = MKsz (129.) 2013. 1. 99–105.
- 18. század*
- CSÁKI Árpád: Pálos misszió Háromszéken a 18. században. Az illyefalvi rendház és könyvei. Kiad. a Székely Nemzeti Múzeum. Sepsiszentgyörgy: Székely Nemzeti Múzeum, 2013. 100 p. ill. (Székelyföldi könyvgyűjtemények; 1.)
- LUDÁNYI Gabriella: Az épület freskói = Az egr-i Domus Universitatis és Líceum. Oktatás, tudomány, művészet, 1763–2013 / szerk. PETERCSÁK Tivadar. Eger: Líceum K., 2013. 70–109. ill.
- Egri Főegyházmegyei Könyvtár
- ORBÁN János: „...kétfelől galériája lesz, a közepe pedig templom formára felmegyen.” A Teleki Téka hosszsházás terveiről = Táguló horizont. Tanulmányok a fiatal művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadásaiból / szerk. KOVÁCS Zsolt, ORBÁN János. Marosvásárhely–Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyes., 2013. 91–109. ill.
- PÁKOZDI Éva Szilvia: A veszprémi piarista könyvtárak adományozói. 1. Perczel Imre SchP = Veszprémi Szle (15.) 2013. 4. 75–85. ill.
- 18–19. század*
- BÖSZÖRMÉNYI István: A volt losonci református gimnázium könyvtáráról = Gömörország (14.) 2013. 3. 24–27. ill.
- 19. század*
- KAZIMIR Edit: Az Egyetemi Könyvtár története a Pesti Napló hasábjain = EgyKönyvÉvk (16.) 2013. 104–169.
- 19–20. század*
- KOVÁCS Nándor Erik: Vámbéry Ármin és az Akadémia Könyvtára = MTud (174.) 2013. 8. 918–925. ill.
- Megjelent még: Vámbéry Ármin, 1832–1913. Tanulmányok Vámbéry Ármin halálának 100. évfordulóján / szerk. HAZAI György, FODOR Pál. Bp.: Akaprint, 2013. 22–29.
- ZÁGOREC-CSUKA Judit: Magyar könyvtári tevékenységek Lendván a 19. század végétől a 20. század közepéig. Egyesületi, iskolai és népkönyvtárak Lendván = Naptár 2013. [2012.] 105–116. ill.
- Megjelent még: Muravidék. Adalékok a szlovéniai magyarok nyelvéhez és kultúrájához / szerk. GASPARICS Judit és RUDA Gábor. Pilisvörösvár: Muravidék Baráti Kör Kult. Egyes., 2013. 69–79.

20. század

- BARTHA Ákos: A könyv útja „a néphez”. Hatalmi attitűdök és olvasási szokások a 20. századi Magyarországon = Kommentár (7.) 2013. 6. 28–38.
- BELOVÁRI Anita: „Valljuk meg ... a falunak nem is igen van viszonya a könyvvel”. Népkönyvtárügy a két világháború között = Acta Scientiarum Socialium 2012. 37. 101–108.
- A József Attila Városi Könyvtár történetének képeskönyve, 1963–2013. [Elektronikus dok.] / szerk. KERÉKI Judit, KISS Gábor, NITSCH Erzsébet. Szöveg és képek. Zalaegerszeg: Deák F. M. és Vár. Kvt., 2013. 1 CD-ROM
- KOLOZS Barnabásné: Önképzőköri könyvtár a veszprémi piarista gimnáziumban. A felső ifjúsági és az önképzőkör könyvtárának jegyzéke, 1935 = Veszprémi Szle (15.) 2013. 3. 48–62.
- NÉMETH Gábor: A zirci műemlékkönyvtár 60 éve az Országos Széchényi Könyvtár gondozásában 1953–2013 = KKK (22.) 2013. 8. 32–37.
- SAS Péter: Kelemen Lajos levele az erdélyi könyvtárak RMK anyagáról, 1958 = MKsz (129.) 2013. 1. 77–94.
- SIPOS Anna Magdolna: Public library vagy népkönyvtár Magyarországon = A debreceni népművelő-könyvtáros képzés jubileumi évkönyve, 1963–2013: 50 év / szerk. GODA Éva, SUPPNÉ TARNAY Györgyi. Debrecen: Debreceni Ref. Hittud. Egy., 2013. 60–68.
- SIPOS Anna Magdolna: Wlassics Gyula szerepe a magyar könyvtárügyben a századfordulót követő évtizedekben [1–3.] = KF (23.) 2013. 1. rész: 1. 91–114.; 2. rész: A stagnálás éve, a válságjelek és tervek a kezelésükre, 1908–1914. 2. 293–309.; 3. rész: A háborús évek. 3. 485–499.
- SONNEVEND Péter: A sztálini önkényuralom áldozata: a szovjet közkönyvtárak a második világháborúig, 1928–1941. 1. rész = KF (23.) 2013. 4. 785–799.
- SZÓTS Zoltán Oszkár: Egy elfelejtett kísérlet – az Országos Széchényi Könyvtár volt első világháborús gyűjteménye = Tavaszi Szél, 2013. Konferenciakötet / szerk. KERESZTES Gábor. rend. Bp.: Doktoranduszok Orsz. Szöv., 2013. 1. köt. 126–131.
- SZÓTS Zoltán Oszkár: „Szerencsém van a tekintetes parancsnokságot felkérni...”. Az Országos Széchényi Könyvtár levelezése az első világháborús katonai tábori újságok beszerzése tárgyában = Esemény és narratíva... 252–269.

Bibliofília, magánkönyvtárak

- BERECZ Ágnes: Ráday Gedeon, a könyvgyűjtő életműve = Confessio (37.) 2013. 4. A 2011-es népszámlálás református tanulságai. 35–40. ill.
- BITSKEY István: Pázmány-relikviák a budapesti Egyetemi Könyvtárban = MKsz (129.) 2013. 2. 242–244.
- CSIKÓS Júlia: Adalékok Ráday Eszter könyvtárának rekonstrukciójához = Acta Siculica 2013. 443–474. ill.
- CSORBA György: Kmety György könyvhagyatéka a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában = HK (126.) 2013. 3. 839–853.
- CZEGLÉDI László: Könyv és művelődés a radványi kastélyban = A könyvtártörténetről a jövő internetéig. Tanulmányok a 70 éves Bényei Miklós köszöntésére / szerk. BODA István. Debrecen: DE, 2013. 107–115.
- ELBE István: „Hódoló tisztelettel...”. Dedikált könyvek és levelek Kossuth Lajos könyvtárából = Esemény és narratíva... 121–131.
- EMÓDI András: Patachich Ádám nagyváradi könyvtárának történetéhez = Szín, játék, költészet... 61–64.
- HALMOS Károly–SEBŐK Richárd: Hild József könyvtára. Rövid ismertetés és konkordancia = Tanulmányok Budapest múltjából 2013. 38. 57–114. ill.
- KLINDA Mária: Újabb adat Oláh Miklós esztergomi érsek és Thurzó György nádor könyvtárához = MKsz (129.) 2013. 4. 477–479. ill.
- KNAPP Éva: Ismeretlen XVII. századi könyvjegyzék a budapesti Egyetemi Könyvtár egyik ősnymtatványában = MKsz (129.) 2013. 3. 362–364.
- KNAPP Éva: Pázmány Péter magánkönyvtára = MTud (174.) 2013. 8. 852–859. ill.

- „Könyvim az én fiaim”. Vitkovics Mihály könyvtára / feldolg. és szerk. CSEPREGI Klára, BOR Kálmán. Bp.: OSZK–Gondolat, 2013. 288 p. ill. (Nemzeti téka)
- MONOK István: Nyelvi és tartalmi változások a 18. századi arisztokrata könyvtárakban Magyarországon. Szempontok és példák = Szín, játék, költészet... 65–72.
- NÉMETH András: Egy bécsi bibliofil 1525-ös látogatása a budai királyi könyvtárban. Johannes Alexander Brassicanus hagyatéki leltára, 1539 = MKsz (129.) 2013. 3. 282–305.
- ORBÁN János: Portrék a könyvek között = Ars Hungarica (39.) 2013. Supplementum. Tanulmányok Kelényi György tiszteletére. 172–180. ill.
Teleki Téka (Marosvásárhely)
- SZENDE Ákos: Karl János természetrajz-szakos piarista tanár könyvtára a „trianoni időkből” = Piarista eszmék és sorsok a 20. századból. Tanulmányok / SZENDE Ákos. Bp.: Piarista Rend M. Tartománya, 2013. 9–28. ill.
- SZILÁGYI András: Jegyzék Esterházy Miklós herceg (1765–1833) könyveiről, 1834-ből = Als ich can. Tanulmányok Urbach Zsuzsa 80. születésnapjára / szerk. GAYLHOFFER-KOVÁCS Gábor, SZÉKELY Miklós. Bp.: CentrArt, 2013. 177–183. ill.
- VESZPRÉMY László: „Történetünk küllőibe merész kézzel bele markola”. Gentilis bíboros magyarországi olvasmányaihoz = Ars Hungarica (39.) 2013. 2. Liber decorum. Wehli Tünde köszöntése 2. 230–235.
- VIKOLCZ Noémi: A mecenatúra színterei a főúri udvarban. Nádasdy Ferenc könyvtára. Szeged: SZTE; Bp.: Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013. 776 p. ill. (A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai; 8.)
- ZVARA Edina: Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában. Szeged: SZTE; Bp.: Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013. 500 p. ill. (A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai; 9.)
- Olvasástörténet**
- AJKAY Alinka: Egy hipotézis és néhány bizonyosság = Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére / szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita. Vác: Mondat, 2013. 13–17. ill.
Pázmány Péter: Tíz bizonyosság
- DEJCSICS Konrád: Utazások egy Nagy Szent Gergely-kódex körül. Megfontolások a Dialógusok könyvének 7–11. századi recepciójáról = Collectanea Sancti Martini (1.) 2013. 1. 11–28.
- FAZAKAS Gergely Tamás: Pásztázó könyvolvasás és kegyességgyakorlás. A Praxis pietatis margószövegeiről és egy tágabb kutatás lehetőségeiről = Nyelv, lelkiség és regionalitás... 146–168.
- HORVÁTH József: A 18. századi kisalföldi hagyatéki iratok mint vallásos olvasmányok kutatásának forrásai = Népi vallásosság a Kárpát-medencében, 8. Konferencia Balatonfüreden, 2009. október 1–3. / szerk. PILIPKÓ Erzsébet. Veszprém: Laczkó D. Múz., 2013. 207–220.
- HUDI József: A helytörténet, honismeret olvasóközönsége Veszprém vármegyében 1860-ban = A kultúra vonzásában. Egy életút párhuzamai. Tanulmányok dr. Csizsár Miklós 70. születésnapjára / szerk. TÖLGYESI József. Veszprém: Veszprémi Szemle Várostart. Közhasznú Alapítvány, 2013. 88–95.
- KERESZTES Hajnalka: A Tolna megyei német reformátusok vallásos olvasmányaiból = Mediárium (7.) 2013. 1/2. 37–60. ill.
- MONOK István: A magyarországi és erdélyi arisztokrácia és a „mindenkinek szóló könyv” a 17–18. században = MKsz (129.) 2013. 4. 448–455.
- NAGY Ildikó: Könyvkiadók, könyvek, olvasók a 20. század elejének Budapestjén = Utak és útkeresztvezdék. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére / főszerk. KAHLER Frigyes; szerk. BANK Barbara. Bp.: Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyes., 2013. 505–512.
- OLÁH Róbert: Egy református lelkész könyves műveltsége. Apáti Madár Miklós olvasmá-

- nyai. [1–2.] = MKsz (129.) 2013. 1. rész: 2. 145–164.; 2. rész: 3. 322–335.
- POGÁNY György: „Honleányok” és a könyvek. Leányolvasók és leányolvasmányok a reformkorban = KN (15.) 2013. 1. 43–55.
- A múlt neves könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói**
- BÉNYEI Miklós: Kovács Máté elmaradt előadása az IFLA budapesti kongresszusán, „A könyvtárosképzés rendszere Magyarországon” = KF (23.) 2013. 3. 501–519.
- BOGNÁR Szabina: Tagányi Károly a Magyar Gazdaságtörténeti Szemle élén, 1894–1901 = Ethnographia (124.) 2013. 3. 273–296.
- ELBE István: Dr. Somkuti Gabriella, 1929–2013 = KF (23.) 2013. 4. 777–778.
- FABÓ Edit: Dr. Czeke Marianne: az Egyetemi Könyvtár első könyvtárosnője = EgyKönyv Évk (16.) 2013. 170–206. ill.
- FARKAS Gábor Farkas: Kulcsár Péter, 1934–2013 = MKsz (129.) 2013. 1. 115–116.
- GECSÉNYI Lajos: Kosáry Domokos, a magyar történeti bibliográfia megteremtője = MTud (174.) 2013. 12. Kosáry 100. 1452–1457.
- GRÁBERNÉ BÖSZE Klára: „Mädchen für alles”. 140 éve született Czeke Marianne, az első magyar könyvtáros hölgy = KN (15.) 2013. 2. 8–22.
- HUHÁK Heléna: „Egy sötét lelkű sajtóbriganti”. Dövényi Nagy Lajos portréja = Kommentár (7.) 2013. 6. 61–75.
- KIRÁLY Péter: Kulcsár Péter (1934–2013) = ItK (117.) 2013. 2. 236–241.
- LENGYEL András: Viczián János, 1940–2013 = MKsz (129.) 2013. 4. 523–524.
- MEZEY László Miklós: Batári Gyula, 1933–2013 = KKK (22.) 2013. 11. 50–51.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: Könyvek és peregrináció: Johann David Köhler (1684–1755) nézetei = KN (15.) 2013. 4. 45–65.
- Portrék a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárának másfél évszázadából / szerk. RÓZSA Dávid. Bp.: KSH Kvt., 2013. 40 p. ill.
- Püski Sándor emlékkönyv. Egy legendás ember beszédes dokumentumai. Bp.: Püski, 2013. 234 p. ill.
- SOLTI László: Kosáry Domokos, az Agrártudományi Egyetem tudományszervező könyvtárigazgatója = MTud (174.) 2013. 12. Kosáry 100. 1466–1479.

HEGYKÖZI ILONA – KOLLÁR MÁRIA

SZEMLE

Balázs Eszter, Az intellektualitás vezérei, Víták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról 1908–1914, Budapest, Napvilág Kiadó, 2009, 364 p.

„A Nyugat előkelő folyóirat (...) csupa differenciált koponya ontja beléje a tudományt, poézist, kultúrát”, idézi Balázs Eszter Zigány Árpád egy *Renaissance*-beli, a *Nyugattal* szemben megfogalmazódó, azt immár túlságosan is „intellektuáliskodónak” tartó kritikáját (236.). De vannak-e vajon az intellektualitásnak vezérei? Hiszen a *Nyugat* (s ezen belül különösen Ignotus) mindig határozottan tagadta, hogy ilyen szerepre törnének, sőt, az írói függetlenség lényegéhez tartozónak érezte, hogy az író (értelmiségit?) valójában nem lehet, nem lehetne uralni. Ha ugyanis irányítani lehet, az az írói munkájának rovására fog menni. A *Nyugat* ellenzői azonban kezdettől meg voltak győződve arról, s támadásaik élességét is jórészt ez az időnként az összeesküvés-elméletekig elmenő meggyőződés magyarázta, hogy a „nyugatosok” táborba szerveződő, tudatos vezetés alatt álló, egységes, veszedelmes hadsereg, amely ellen minden erővel védekezni és küzdeni kell. Érthetetlennek tűnhet, hogy miért tulajdonítottak ekkora jelentőséget egy (különösen eleinte) mindössze pár száz előfizetővel rendelkező, és nem is a széles tömegekhez szóló, néhány „differenciált koponya” alkotói és publikációs fórumául szolgáló kulturális lapnak, s Balázs Eszter könyve lényegében épp erre a különös ellentmondásra keres választ. Nézőpontja azonban eltér a hagyományosan irodalomközpon-tú vizsgálatoktól: a Nyugat körüli vitákat

a hazai értelmiség-történet dokumentumaiként elemzi.

Előjáróban fontosnak tartom kijelenteni, hogy véleményem szerint a Balázs Eszter által felvállalt feladat roppant nagy jelentőségű, s a korszakra vonatkozó (akár irodalomtörténeti jellegű) kutatásokban sokkal nagyobb hangsúlyt kellene kapnia, sokkal szisztematikusabban, mint ahogy az az eddigi szakirodalomra jellemző volt. Ha a továbbiakban esetleg számomra hiányérzetet okozó problémákat jelzek vagy kritikát fogalmazok is meg, az nem befolyásolja, hogy magát a vállalkozást nagyszerűnek gondolom, s hogy ezt a feladatot ebben a formában és terjedelemben valóban csak megkezdeni lehetett.

Olvasóként úgy érzem, több okból is némileg félrevezető értelmiség-történet-írásról beszélni e kötet esetében. Egyrészt azért, mert túl megnyugtatónak tűnik ez a diszciplínához sorolás: elfedi, hogy a könyv témája, témái jóval érdekesebbek és közérdekűbbek, máig ható dilemmák és társadalmi problémák kezdőpont-jait érintik, távolról sem valami százéves, poros társadalomtörténeti részterület filológus szorgalommal elvégzett bővítéséről van szó. Másrészt azért, mert Balázs Eszter könyve ennél jóval többet vállal – ugyanakkor bizonyos értelemben kevesebbet tesz. Többet vállal, hiszen széles körképet rajzol egy rövid időszak szinte valamennyi fontos közéleti vitakérdéséről (még ha így természetesen ezek bemutatása időnként szükségképpen felsorolásszerűen rövid is), ugyanakkor kevesebbet is kapunk, hiszen szisztematikus, az alkalmazott fogalmak tisztázását, esetleg szakirodalmi kontextualizálását is el-

végző történeti (vagy akár társadalomelméleti) leírást hiába keresünk.

A bevezetőben azt olvashatjuk, hogy az identitás, önreprezentációk kapnak főszerepet az értelmiségi szerepértelmezések számbavétele során (legyenek ezek explicit önleírások vagy vitaszituációkból utólag kikövetkeztethető implicit meggyőződések), s valóban rengeteg éles szemmel kiválasztott, a téma szempontjából informatív idézet segít elgondolni, hogyan is értelmeződhetett a korban a – mondjuk most így – értelmiségi szerep. A könyv nagyon erőteljesen induktív módszerrel dolgozik tehát, ami fontos jelenségeket segít meglátni, s számos esetben egyszerűsített nehezen cáfolható érvként is szolgál, ám megvannak a hátulütői is. Egyrészt (ahogy a szerző ki is emeli) nagyon erőteljesen behatárolt a feldolgozott szövegek köre, ami persze csak akkor baj, ha úgy gondoljuk, hogy következetes induktív módszerrel elérhetjük, hogy „az anyag maga” értelmezze önmagát. Másrészt (és ez talán problematikusabb) nem egyértelmű, miféle értelmiségkép-ből, illetve új értelmiség-képből indulunk ki, mit keresünk lényegében e szövegekben (ami egyébként bizonyos fokig érvényteleníti is a kísérlet induktív jellegét).

E két momentumból következik az is, hogy a könyv szerkezete kicsit emlékeztet az olyan dolgozatokra, melyekben a szükségszerűen beiktatott elméleti bevezető igazából nem túlzottan kötődik az öt követő „érdemi részhez”, holott úgy érzem, a szerző célja nem ez volt, és a téma mintha épp azért vált volna érdekessé számára, mert a (fogalmi–elméleti) tétet és a lezáratlanságot érezte benne. A könyv „elméleti bevezető”-szerű elején találunk egy meglehetősen rövid részt, melyet három fejezet alkot, összesen tízoldalmi terjedelemben. Itt olvashatunk arról, miféle értelmiségfogalmakat és milyen kontextusokat tart relevánsnak a szerző. Az ’intellektuel’ kifejezés franciából való átvétele kapcsán Balázs Eszter felveti, hogy vizsgálni kellene, vajon a fogalom tartalmát is átvették-e Magyarországon, s hogy az értelmiségen belüli törés nálunk is a Dreyfus-per mentén jön-e létre, illetve egyáltalán fontos szerepet játszik-e a per a hazai új értelmiségi szerepminta és magatar-

tás létrejöttében. Bár ennél bővebben kifejtve nincsen, úgy tűnik, hogy e minta lényegében az értelmiség konkrét politikai ügyekben való, „az igazság és a ráció nevében” történő fellépését jelentené (vö. 22.). Az gyorsan kiderül, hogy ez a megközelítés magyar kontextusban nem igazán releváns, de az ’új értelmiségi minta’ kifejezés végigvonul a kötetben – kérdés azonban, mit értsünk alatta. Van, ahol úgy tűnik, pusztán az értelmiség szellemi-intézményi autonómiára való törekvését jelenti a hatalommal szemben (pl. 25.), s ez fontos elemnek látszik, ám mintha elsikkadna annak a kísérletnek a során, hogy megpróbáljuk azonosítani a szóba jöhető korabeli európai értelmiség-mintákat a hazai közegben, szembeállítva ezekkel a régió 19. századi értelmiségi szerepmintájának tekintett „nemzetépítői” hivatást.

Itt nincs mód kifejtetni, miért elnagyolt és általánosító ezt az egy szerepmintát feltételezni a teljes 19. századra nézve (szerencsére mára bőséges szakirodalom foglalkozik ezekkel a kérdésekkel). Ennél problematikusabb számomra, hogy az értelmiségtörténeti megközelítés furcsa módon nem számol néhány olyan tényezővel, amelyek pedig segíthetnék a problémakör tagolását és értelmezését a centrum–periféria modell nem túl szerencsés bevonása nélkül is. Más tudományterületről érkező az olvasónak más (bár talán nem releváns) elvárásai lehetnek – számomra például furcsa hiány, hogy az értelmiségi *tevékenység* jellegére és e tevékenység szimbolikus és reális *helyeire* nézve egyáltalán nem vetődik fel például a társadalmi nyilvánosság fogalma. Holott az, ami itt új értelmiségi szerepmintaként fogalmazódik meg (autonómiatörekvés plusz ugyanakkor konkrét politikai ügyekkel kapcsolatos kritikus állásfoglalás), roppantul emlékeztet a habermasi klasszikus polgári nyilvánosság meghatározására (ami, ugye, ekkoriban azért már nem annyira új). Még plauzibilisebb lehet a társadalmi nyilvánosság fogalma, ha a Habermast kritizáló szakirodalom egy jelentős szegmensét is bevonjuk a gondolkodásba, mindenekelőtt a modernitást alternatív, párhuzamos nyilvánosságterekként elgondoló (s így az emancipációs, illetve asszimilációs tematikát is bevonó) szá-

lat, vagy a (modern) társadalmi nyilvánosság mediális sajátosságainak fontos szerepét hangsúlyozó tanulmányokat (pl. Benedict Anderson, Charles Taylor). Ebből következik, hogy a társadalmi modernség médiatörténeti aspektusainak figyelembevétele is hasznos lehetne, már csak azért is, mert Balázs Eszter „médiamunkások” önmegnyilatkozásait veszi figyelembe elsősorban, folyóiratokat vizsgál, és a sajtó szerepének, illetve a zsurnalizmus megítélésének megfigyelése során tesz fontos megállapításokat. Úgy érzem, hogy e kontextusok legalább részleges bevonásával (anélkül, hogy lexikonná próbálnánk duzzasztani a karcsú kötetet) választ kaphatnánk a könyv olvasása során felvetődő kérdések némelyikére. Miért lehetett például az értelmiségi szerep szempontjából vízváltató a Dreyfus-ügy? Mit jelentett ez a „modernség” megítélésére nézve? Mi felelhet meg nálunk (ha ez fontos) a Dreyfus-ügy összetett problémakörének? Az esetleges megfelelések felől vizsgálva nem találunk-e mégis rokon vonásokat? Szerencsés-e egyáltalán azt feltételezni, hogy a bipoláris értelmiségi tér (benne egyik oldalon az új értelmiségi szereppel) „francia import” a kontinens többi országában, és nem jobb-e esetleg úgy megközelíteni a kérdést, mint a társadalmi modernizálódás egy általános, mindenütt létrejövő jellemvonását? Mi alapján beszélünk értelmiségről: foglalkozás? Autonóm megfigyelői pozíció? Kritikus fellépés? Elválnak-e egyáltalán például a „kritikus fellépés” mentén egyértelműen a modern és konzervatív álláspontok egymástól a magyar századfordulón? Miért az autonómia (művészi vagy tudományos autonómia) a legfontosabb ütközőpont a két oldal között? Miért lesz ez erkölcsi kérdés *mindkét* oldal számára? Miért nem *egyformán* lesz erkölcsi kérdés? Sok kérdést sorolhatnék még (ami azt mutatja, mennyire termékeny szempontokat kínál fel a könyv), de szeretnék inkább még egy szakirodalommal kapcsolatos dilemmát felvetni.

Az értelmiséggel kapcsolatosan Bourdieu neve merül fel egyedül lehetséges elméleti kontextusként. Ez kézenfekvő (bár nem egyetlen lehetséges) választás, ám úgy érzem, Balázs Eszter nem használja ki a Bourdieu társadalom-

modellje nyújtotta lehetőségeket tárgya szempontjából. Felidézi, hogy a 20. századi értelmiségiek Bourdieu szerint „történetileg a kultúra (művészet)/tudomány szabadsága és a hatalom szembeállításán keresztül ragadhatók meg”, s így mintegy „kétdimenziósak”, s hogy ez a megfogalmazás a Nyugat szerzőire nagyon illik (24.), ám tovább nem követi Bourdieu gondolatmenetét. *Le champ intellectuel: un monde à part* című rövid tanulmányában Bourdieu például azt írja, hogy az értelmiség (szimbolikus) hatalmának forrása – s egyszersmind a velük szembeni gyakori társadalmi elutasítás oka –, hogy képesek láthatóvá, elhihetővé és érzékelhetővé tenni, mintegy objektívnálni olyan többé-kevésbé zavaros, megfogalmazhatatlannak tűnő tapasztalatokat, melyek a természeti, illetve társadalmi világra vonatkoznak, s így lényegében ők teszik (társadalmilag) létezővé e világokat. (Bourdieu, *Le champ intellectuel: un monde à part = Choses dites*, Paris, Editions de Minuit, 1987, 174.) Az ellenzók szemében ez pedig arroganciának tűnik, olyan hangnak, mely furán és idegenül beszél a világról valamiféle időtlen és általános jelleggel. Ám épp ez az általánosságok megragadását, egyetemes értékek megragadásának képességét biztosító megfigyelői pozíció lesz az, amely egyfelől lehetőséget biztosít az értelmiségnek a politika mezején való megszólalásra, ugyanakkor a politikán belüli autonómiára, másfelől az államérdekek ellenében is visszacsempészi az igazság és az igazságosság fogalmainak redukálhatatlanságát a politikába, miközben eme értékek öröjeként függetlenséget követel magának a politika és a gazdasági élet követelményeitől. Ez a helyzet és pozíció az, ami Bourdieu szerint Franciaországban a Dreyfus-perben, pontosabban Zola *J'accuse* című cikkében nyilvánul meg először a maga teljességében.

A gondolatmenet egészét felidézve már talvolról sem tűnik olyan idegennek a párhuzam a korabeli magyar viszonyokkal, mint amilyenek Balázs Eszter bevezetője alapján látszott. Mindenekelőtt Ignóus kritikafelfogását (mely szerint a szerző saját képét adja a világról, s megítélésének nem az a kritériuma, hogy „helyesen” ábrázol-e, mivel számtalan egyedi leírás

lehetséges, pusztán az, hogy „jól megcsinálja-e”, amit szeretne) vagy Schöppflin szociológiától megérintett irodalomfelfogását (mely szerint minden társadalmi csoport, legyen az akár a legalacsonyabb, legkisebb vagy legheterogénebb is, hírt hoz egy olyan világról, melyhez másként nem férhetnénk hozzá, nem láthatnánk meg, így minden hang egyformán jogosult és üdvözlendő) helyezi új összefüggésrendszerbe. De például majd Babits hagyományfogalma és az „örök kortársakhoz” való visszatérése is a bourdieu-i értelmiségfogalom univerzalitás-igényével látszik rokonnak lenni. Általában véve minden olyan autonómiatörekvés a *Nyugat* körül, mely a(z adott esetben a politikai hatalom által meghatározott módon nemzeti) partikularitás elé a művészet és/vagy az általános emberi értékek univerzalitását helyezi, jól illeszkedik ebbe a képbe. Ahogyan szintén jól illeszkedik e képbe a konzervatív (vagy éppígy később a *Nyugat* leváltására törő progresszív) oldalnak a *Nyugat* „vezérszerepre törését”, „arroganciáját”, túlzott intellektualizmusát, hontalanságát, magyartalanságát, érthetlenségét, „erkölcstelenségét” kifogásoló támadása is. Végezetül pedig a nem partikuláris igazság nevében való megszólalás, mely a politikától és a gazdaságtól való függetlenséget követel és feltételez, szintén jellemző lesz a Nyugat vitaszövegeire (egyébként egy sajátos csavarral majd a konzervatív irodalom közéleti megszólalásaira is az I. világháború után).

További érdekes szempontokat adhatnak az autonómia–heteronómia probléma alaposabb megfigyelése. Bourdieu az értelmiségi mezőt úgy írja le, mint amely hatalmát a kulturális tőke birtoklásának privilégiumából nyeri, e hatalma azonban viszonylagos: a politikai, illetve gazdasági hatalommal bírókkal való kapcsolataiban a másik a domináns fél, ebből adódik az értelmiségi mező kiszolgáltatottsága és konkrét gyakorlatainak ellentmondásossága. A tőkeviszonyok gyümölcsöző elrendezésének kísérlete folyamatosan jellemezte a *Nyugatot*, s a gazdasági hatalommal általában tudott is együttműködést kialakítani. A politikai hatalommal kapcsolatban azonban ez nem sikerülhetett (a politikai hatalom ugyanis Magyarországon ebben az időben nem biztosított önmagán belül teret

az értelmiség kritikus hangjának), s jórészt ez lehet az oka annak, hogy a társadalmi modernizáció, melynek feladatát az (új) értelmiség vállalta fel, legfeljebb fél sikert, ingatag eredményeket hozott létre (ami egyszersmind a hazai értelmiség 20. századi kiszolgáltatottságát is új módon teszi értelmezhetővé).

Mindezzel együtt hosszan lehetne sorolni azokat a fontos megállapításokat és érdekes, további kutatásra ösztönző szempontokat, melyeket a kötetben találunk – még akkor is, ha néhány megállapítással esetleg nem értünk is egyet. Ez utóbbiak előszámlálása helyett azonban inkább azt emelném ki, ahogyan a korabeli források szoros olvasása fokozatos tendenciákat rajzol ki például az antiszemitizmus átalakulásával kapcsolatosan. A Nyugat által a konzervatív oldal legpárbeszédképesebb képviselőjeként tartott Horváth János publicisztikáját elemezve láthatóvá válik például, hogyan kerül logikailag (és filológiailag) egymás közvetlen közelébe a zszurnalizmus és a zsidóság, vagy a zsidóság és a nők, sőt, a könyvből kiderül, hogy tulajdonképpen a jóval későbbi mélymagyar/hígmagyar disszimilatív különbségtételének is itt, Horváthnál találjuk a közvetlen előfutárát. Balázs Eszter gondolatmenete alapján az is világossá válik, hogyan, milyen logika alapján lehetett az antiszemitizmus (és a mizogínia) a „jogos önvédelem” megengedett diskurzusa, s hogy valóban az átrendeződő mezők megingatta hatalmi viszonyok megőrzéséről volt szó elsősorban. Talán a legérdekesebb pedig az, ahogyan Horváth szövegeiben megjelenik az az engedmény, mely azóta is alapeleme a hasonló antimodern, hatalomstruktúrákat konzerválni próbáló ideológiáknak: az „idegenek” természetesen joga van létezni köztünk, amíg „nem látszik”. Mindenekelőtt a nyelvben nem szabad látszaniuk: amennyiben nyelvükön idegenszerűség érződik, ne legyenek részei az írott nyilvánosságnak. Balázs Eszter már nem beszél róla (hiszen választott időszakán jócskán túlrá esik), hogy ennek a fajta asszimilációs (pontosabban egyre inkább disszimilációs) elképzelésnek logikus, mintegy fokozati következménye lesz a társadalmi nyilvánosság tereitől való megfosztás, majd általában a nyilvános terek-

ből való kiűzés, végül azután az élettől való megfosztás is. Az új értelmiség reflexív-megfigyelői pozíciójából nézve az ehhez hasonló tendenciák – lehetőségként, nem szükségszerűségként – láthatóvá válnak: láthatóvá, és (talán) megállíthatóvá. Bár a Nyugatban később, a háború-ankét vagy az írástudók árulása-vitaként ismert szövegek esetén sem alakul ki egységes álláspont abból a szempontból, hogy e tendenciák megállíthatók-e, és hogy az írástudóknak (értelmiségieknek) a feladata és felelőssége-e ezeket megállítani, a modern értelmiségi szerep része, hogy legalábbis számot vet ezzel a kérdéssel. Balázs Eszter könyve fontos emlékeztető ebből a szempontból is.

RÁKAI ORSOLYA

Takács Róbert, Politikai újságírás a Kádár-korban, Budapest, Napvilág–Politikatörténeti Intézet, 2012, 376 p.

A Kádár-korszak kultúrájával, kultúrpolitikájával, politikatörténetével kapcsolatban mostanra számos kitűnő monográfia és dokumentum-összeállítás áll a kutatók rendelkezésére. Takács Róbert munkája egy különösen érdekfeszítő kérdéssel: a korszak sajtója és tájékoztatáspolitikája közötti összefüggésekkel foglalkozik. Könyve nem kizárólag a szűkebben vett „politikai újságírás” történetét dolgozza fel, monográfiája a nyomtatott sajtó teljes működéséről és annak politikai kontextusairól is átfogó képet ad. Szempont-, illetve adatgazdagságát nem lehet egy rövid ismertetés keretében bemutatni, ezért az alábbiakban néhány átfogóbb, illetve a nem sajtótörténész olvasó számára is izgalmas kérdéskörre szeretnék utalni. A könyv részletes képet nyújt arról az érdekes ellentmondásról, hogy miközben a pártvezetés a sajtót és a tájékoztatást propagandaeszköznek tartotta, a nyomtatott sajtó – a politikai napilapokat, hetilapokat nem számítva – nem volt oly nagymértékben átpolitizálva, mint más, ugyancsak a szovjet tömbhöz tartozó országok esetében. Ennek oka a „differenciált közléspolitikai” volt (a jól ismert tiltás, türés, támogatás alapelve), valamint az is, hogy a tájékoztatáspolitikai abban is differenciált, hogy egyes lapokat milyen

társadalmi rétegek, milyen szakmai körök és (főleg) mennyien olvasnak. Az irodalomtörténeszeket közelebről is érdekelhetik a „cenzúra” működését bemutató fejezetek, melyek alapján kiderül, hogy a sajtópolitika milyen tudatosan és aprólékos figyelemmel hozta létre azt a szisztémát, melyben a szerkesztői felelősség megosztásával, az öncenzúrára való készítéssel, a rendszer elveinek és tabuinak habitussá tételével sikerült elérni azt, hogy Magyarországon nem működött cenzúrahivatal, mert nem is volt szükség rá, amit természetesen a politikai vezetés a saját liberalizmusának jeleként ünnepelet.

A könyv hosszan tárgyalja a korabeli „belpolitikai újságírás” jellegét, kérdéseit, ellentmondásait. Itt jól látható, hogy a kádári rendszer sajátosságai mintegy rendszerszinten is meghatározták a tájékoztatást, nem csak kívánalmak, normák, utasítások formájában. Mint hogy a pártvezetésen belüli frakciók léte, azok vitái és belső harcai teljes mértékben tabusítva voltak, a magyar sajtó nem foglalkozhatott a „polgári” belpolitikai újságírás kedvenc témájával: a rivális politikai erők, alapvetően a pártok szereplőinek és törekvéseinek elemzésével. Ez a körülmény nem csak a fontos hírek eltitkolása miatt volt baj, hanem egyenes következményként a belpolitikai újságírást egyhangúvá, szürkévé, lagymataggá tette. A belpolitikai híradások ezért gyakran csip-csup ügyekkel, periférikus problémákkal foglalkoztak. Ilyen volt a szolgáltatások gyengesége („udvariatlan eladók”), az ellátási nehézségek („nincs elég sör”), a munkahelyi sérelmek-visszásságok és hasonlók. Takács felhívja a figyelmet arra is, hogy élelmes újságírók úgy próbálták a (belpolitikai) hírhedséget kielégíteni, hogy visszavonult, többé-kevésbé már a történelmi múlt részévé vált politikai szereplőkkel készítettek interjúkat, portrékat, visszaemlékező anyagokat. A ma már (főleg a fiatalok körében) eléggé elterjedt hiedelemmel ellentétben a Kádár-korszakban egyébként lehetett – persze körültekintéssel és a játékszabályok betartásával – a társadalmi problémákról, a közélet ellentmondásairól is cikket írni, sőt, a hatalom olykor egyenesen elvárta az ilyesmit, de a „konstruktív kritika” jegyében.

A pártvezetés idegenkedett a problémák – ahogy akkor mondták – „feketére lakkozásától”.

Nagyon érdekesítő a magyar „külpolitikai újságírással” kapcsolatos részletek. Ezen a területen az újságírók egy különösen ingoványos talajon manővereztek. A hidegháború szakaszai során, illetve általában véve a szovjet–amerikai nagyhatalmi szembenállás paranoid légkörében az újságíróknak egyszerre kellett tekintettel lenniük egyrészt a Szovjetunió, másrészt a szovjet tömb országai, harmadrészt a magyar pártvezetés és végül (az önmagukkal szemben magasabb igényeket támasztó szerzők esetében) a szakma elvárásaira. A kommunista országok esetében alapelv volt, hogy csak az érintett országok hírügynökségeinek anyagait lehetett átvenni-közvetíteni, nehogy konfliktusra kerüljön sor két „baráti ország” vezetése között. A nyugati ügynökségektől átvett anyagokat a szovjet tábor éppen aktuális külpolitikai törekvéseihez kellett hozzáigazítani, így például a különösen érzékeny területnek számító arab–izraeli konfliktusok tálalása, vagy a Szovjetunió belső ügyeit érintő hírek esetében. Ahogy a korszakban mondták: „Ha Moszkvát romba dönti egy földrengés, az nálunk akkor lesz hír, ha a TASZSZ (a szovjet hírügynökség) is közlést tesz”. A könyv számos ezzel kapcsolatos érdekes példát ismertet (szovjet úrbalesetek, prágai tavasz, NATO-rakételepipítések stb.). Különösen érdekes látni a külpolitikai érdek, a belpolitikai érdek, az állampolgári érdek és a sajtó felelősségének konfliktusát a csernobili atomerőmű katasztrófájára vonatkozó magyar hivatalos kommunikáció zavarai esetében.

Míg a kötet egyes témakörei (tájékoztatás, nyilvánosság, sajtóirányítás, „három T”, cenzúra) már megjelentek a korszakra vonatkozó, korábbi politikátörténeti, kultúrtörténeti, irodalomtörténeti vizsgálódásokban, egészen újszerűek és frissek (noha nem előzmény nélküliek) az akkori magyar „újságíró-társadalomra” vonatkozó elemzések. A kötet alapos képet nyújt az újságíró-társadalom nem és életkor szerinti megoszlásáról, végzettségéről, képzettségéről, párttagságról-pártonkívüliségéről. A korszakra jellemző adalék például, hogy a csupán

nyolc általánossal rendelkező „újságírók” aránya 1972-ben *magasabb* volt a vezetők, mint az alacsonyabb szinteken dolgozó sajtómunkások körében. Ugyanezen 1972-es felmérés szerint csupán alig minden ötödik magyar újságíró beszélt valamilyen idegen nyelven. Mint a korszakban minden kulturális területen, itt is sokat nyomott a latban a politikai megbízhatóság vs. professzionalizmus kérdése. Minthogy a tájékoztatás és a propaganda a politika számára kiemelten fontos (és érzékeny) területek számított, részben azért is, mert a hatalom álláspontja szerint az újságírók és az írók különösen fontos (és kompromittáló) szerepet játszottak az 1956-os „ellenforradalmi” eseményekben. Ezért a politikai megbízhatóság sokat számított az újságírók alkalmazása és elismerése tekintetében, ugyanakkor az ötvenes–hatvanas évek normáitól eltávolodó szerkesztőségi vezetők már engedékenyebben viszonyultak ehhez a kérdéshez, mint maga a sajtóirányítás. Társadalomtörténeti szempontból is izgalmasak azok az elemzések és adatsorok, melyek az újságírói fizetésekre vonatkoznak, a szerző itt cáfolja a „rosszul fizetett újságíró” alakjára vonatkozó, a korszakban elterjedt mítoszokat, hiedelmeket.

Takács Róbert könyvet a szakirodalmi, illetve empirikus-filológiai forrásai összetettek és széleskörűek: a szerző nagy alaposággal dolgozta fel a korszakkal foglalkozó tudományos, részben sajtótörténeti irodalmat, a sajtómunkások visszaemlékezéseit, a különféle archívumokban fellelhető „oral history” anyagot, valamint a levéltári forrásokat is. E minuciózus kutatómunka eredményeként olyan mű jött létre, mely – szerkezete szerint – először a tájékoztatáspolitikai alapelveit, másodsor a sajtóirányítás felépítését és gyakorlatát, harmadszor a kommunikációs eszközök strukturális felépítését, negyedszer az újságíró-társadalom jellemzőit tárgyalja. A kötet címrendszere ennél összetettebb és árnyaltabb, de e felsorolás alapján képet nyerhetünk a főbb kérdéskörökről, valamint az egész vállalkozás átfogó jellegéről-igényéről. A módszertani-szemléleti kérdésekhez tartozik a könyv „összehasonlító szemlélete”: a hazai szocialista sajtó működését nem a nemzetközi összefüggésekből kiszakítva, hanem

azok figyelembevételével rekonstruálja-elemzi, egyrészt megvilágítva azt, hogy az akkori magyar sajtó mennyiben tért el más szocialista országok gyakorlatától, másrészt mennyiben függött azoktól, elsősorban a Szovjetunió éppen aktuális elvárásaitól is.

HAVASRÉTI JÓZSEF

Zeitschrift für Germanistik, Neue Folge, 22. évf., 3/2012

A berlini Erhard Schütz gondozásában megjelenő *Zeitschrift für Germanistik* tematikus számanak középpontjában a tárca poétikája és medialitása áll. Jelen szám nem előzmény nélküli, hanem a feuilletonról való gondolkodás egy újabb állomása, ugyanis Schütz egy évtizeddel korábban már publikált egy kötetet ugyanebben a témakörben. A Kai Kauffmann-nal közösen jegyzett kiadvány a tárcakutatás problémáit és perspektíváit vette górcső alá (Kauffmann, Kai–Schütz, Erhard (Hrsg.), *Die lange Geschichte der Kleinen Form. Beiträge zur Feuilletonforschung*, Berlin, 2000.), s ez a füzet most ezt folytatja, de nem a deziderátumok feltárása áll a középpontban, hanem a kutatás új perspektíváit helyezi előtérbe. Az akkor felvetett problémák, ha meg nem szűntek is, de az azóta eltelt egy évtized hozott eredményeket: többek között könnyebben elérhetővé váltak újságok és folyóiratok, nem utolsósorban a digitalizálásnak köszönhetően, sőt számtalan forrás lehívható az internetről, például az Anno az Osztrák Nemzeti Könyvtárból (www.anno.onb.ac.at), vagy a ZEFYS Berlinben (www.zefys.staatsbibliothek-berlin.de). A feuilletonkutatás azonban még mind bibliográfiailag, mind kiadástechnikailag bőven tartogat feladatot.

Az elmúlt évtized eredményeiről, a folyamatban lévő kutatásokról számol be Schütz két társszerkesztővel jegyzett tematikus folyóiratszám, amely hét tanulmányt és 18 kutatási beszámolót közöl. Az írások alapkérdésekkel, illetve esettanulmányokkal foglalkoznak. Schütz, a grazi Hildegard Kermayer, valamint a bázeli Barbara von Reibnitz bevezetőjükben a tárcakutatás perspektíváit tekintik át. Kiemelik,

hogy a feuilletonról való gondolkodás német nyelvterületen a korábbiakhoz képest nagy tekintélynek örvend: jól elkülöníthető a feuilleton mint az újság kultúrával foglalkozó része, a feuilletonszerű stílus, valamint a feuilleton mint műfaj. A múlt béklyóit sem hallgatják el: a nemzeti-konzervatív „Zeitungswissenschaft” legfőbb célja az volt, hogy az újság ’kultúrpolitikai’ részét (előszeretettel nevezték így 1933 után) a nemzeti újjáépítés szolgálatába állítsák, miközben a szórakoztatást beemelték a politizálás eszköztárába, s eközben alig kapott figyelmet a feuilletonszerű írásmód. A feuilletonkutatás kultúrpolitikai, elsősorban bölcsészettudományi alapú megközelítése eltűnt, miután a „Zeitungswissenschaft” egy tágan értelmezett publicisztika- és kommunikációtudományra oszlott, amely magát már empirikus társadalomtudományként határozta és határozza meg. Az irodalomtudomány ezt követően a feuilletonnal mint rovattal hosszú ideig csak irodalomkritikaként foglalkozott, a tárcával mint a „kis formával” csak egy-egy szerző munkássága kapcsán (Alfred Polgar, Joseph Roth, Robert Walser). Siegfried Kracauer és Walter Benjamin voltak azok, akik tárcáikat nem a megszokott formában, hanem az ellen írták; náluk már megmutatkozik az eszszé és a tárca dichotómiájának problematikája, melynek kapcsán szövegeiket az előbbihez sorolták. Közben a feuilleton szisztematikus kutatásának szükségessége is egyre időszerűbbé vált: egyrészt minél több újság „vonalt alatti részének” a feldolgozása, azonban egy szisztematikus szinkron–diakrón feuilletonfeldolgozás még várat magára. (Egy ilyen jellegű kutatás problémáit, kérdésfeltevéseit az irodalomtudomány oldaláról Kai Kauffmann érintette, míg kommunikációtörténeti vonatkozásaival Bernd Sösemann foglalkozott.) A tárca és a riport viszonya a 20. század első évtizedeiben főleg Egon Erwin Kisch és Joseph Roth írásaiban mutatkozik meg: kigúnyolják a tárcát, de annak az ellenfeleit is, egyben ők vitték be nagy virtuozitással a tárca eszköztárát a riportba. A weimari köztársaság alatt a csevegés helyét átveszi a referátum és a kritika, majd ez 1933 után a szemlélődés irányába tendál. A kutatás számára terra incognita a náci rezsim időszaka, de az

NDK évtizedei is feltáratlanok. Utóbbi nyomán Heinz Knobloch munkásságának bemutatása lenne a legfontosabb, aki a berlini feuilleton-hagyományokat vitte tovább. Knobloch prózájának több olvasata adódik: egyrészt az NDK sajtóviszonyai felől lehetne megközelíteni, ami egyet jelentene a náci által tiltott hagyomány osztréntatív újrafelvételével, mely játékos lehetőséget kínál a korszak (jelenkor) kritikai szemléletéhez, másfelől a feuilletonhagyomány felől is értelmezhető, afelől, amit Alfred Polgar vagy Victor Auburtin képviselnek.

A kötetben több, a tárca műfajpoetológiájával foglalkozó írás kap helyet. Hildegard Kernmayer tanulmányában a tárcát „hibrid intertextualitásként” fogja fel, amely irodalom és publicisztika metszéspontjában áll, és amely magát mint „publicisztikai használati irodalom” (publizistische Zweckform) határozza meg. Ezek a maguk referenciális kommunikációs funkcióival (feljegyzés, tudósítás, informálás, kommentálás, bírálat, ábrázolás) a tárcában teljesednek ki, miközben eredeti, gyakran referenciális szövegfunkciói ebben a folyamatban háttérbe szorulnak.

Biztató projekt a Barbara von Reibnitz vezette Robert Walser-kritikai kiadás, melynek keretében Walser újságszövegei eredeti kontextusban olvashatók. A kontextualizálás nemcsak a Walser-kiadásnak áll a középpontjában, hanem a Walter Benjamin-kutatás is e köré szerveződik: Peter Villwock Benjaminsnak a *Frankfurter Zeitung*ban 1931–32-ben megjelent leveleinek kontextusorientált újrakiadásáról ír. A projekt azért érdekes, mert Benjamin e leveleket felvette az 1936-ban megjelent *Deutsche Menschen. Eine Folge von Briefen* című kötetébe, ugyanakkor Villwock szerint a leveleknek csak az új, a könyvbeli megjelenéstől eltérő kiadása bírhat jelentőséggel, mely a leveleket az eredeti újságkörnyezetben olvassa újra (és látja el a szöveggörnyezetre vonatkozó magyarázatokkal).

Gustav Frank és Stefan Scherer is funkció-történeti aspektusból tekintenek a tárcára. Kernmayerrel ellentétben azonban a tárcát nem műfajként vagy „kis formaként” határozzák meg, hanem csak *funkcióként*, melynek mediális he-

lye a napilapban van, mely ezen a helyen a különböző kulturális regiszterek között specifikus módon tudásfolyamokat stimulál és szabályoz. Tanulmányukban érintik a feuilleton és az esszé közötti affinitást is, amit Sabine Eickenrodt is felvet közvetett módon a Robert Walserről szóló írásában. Walser berni évei kapcsán az akkor kifejtett újságírói gyakorlatáról, annak tematizálásról ír. Konkrétan bemutatja, hogy Walser írásai, mini szövegei poétikájukban, esztétikájukban Montaigne *Esszé*kéjéig vezethetők vissza.

Claudia Öhlschläger az 1920/30-as évek városképeivel, vizualizálási stratégiáival foglalkozik különböző médiumok: feuilletonszövegek és fényképek nyomán. Összehasonlító tanulmányában Kracauer és Benjamin szövegei, valamint Bucovich és Moř Ver felvételei alapján arra keres választ, hogy a jelenre és az aktuális történetre koncentráló „pillanatművészetek” hogy jelenítik meg a közvetlen jelent és az elmúltat, a vissza nem térőt. A képzőművészet és irodalom összekapcsolódása, a „kis forma” különböző medialisitása felveti a kérdést, hogy a feuilleton nemcsak publicisztikai, illetve irodalmi szövegfajtaikat érinthet, hanem mennyire lehet, hatékonyak transzmediálisan, és pont a képzőművészet irányában. A feuilleton és a képzőművészet affinitására, a transzmediális átvitelre példa lehet, hogy tárcák, illetve tárca-gyűjtemények jelennek meg olyan címek alatt mint Tollrajzok, Pillanatfelvételek, Kaleidoszkóp, Miniatúrák, Hangulatképek stb.

A feuilletonról való gondolkodás jelenlegi állásának dokumentálására a tematikus lapszám a folyamatban lévő kutatásokról is beszámol. A projektek jól mutatják, hogy a vizsgálódások zöme egy-egy személy munkássága köré szerveződik (pl. Theodor Fontane, Alfred Kerr, Anton Kuh, Robert Walser). A jól csengő nevek mellett azonban a kontextus- és poétikaorientált kutatások is jelentősek, mint például a *Breslauer Zeitung*, a *Königsberger Allgemeiner Zeitung* vagy a bázeli *National-Zeitung* esetében. A kötet egy válogatás-bibliográfiát is ad a 2000 óta megjelent jelentősebb kutatási eredményekről.

Faulstich, Werner, *Medienwandel im Industrie- und Massenzeitalter (1830–1900)*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2004 (Die Geschichte der Medien, Bd. 5.), 302 p.*

Werner Faulstich, a lüneburgi egyetem médiatudományi szakának professzora 1997 és 2012 között jelentette meg hatkötetes médiatörténeti sorozatát, amely a kezdetektől (kb. Kr. e. 40000) a 20. század végéig kíséri figyelemmel a média történetét, kitekintéssel a 21. századra. Faulstich munkája azzal az igénnyel lép fel, hogy a média fejlődését (mind az egyes korszakokat tárgyaló egyes kötetek, mind a sorozat szintjén) teljes körűen leírja és magyarázza, azaz minden releváns jelenségre kitérjen. A sorozat célja, hogy az egyes médiumok időben változó funkcionális összefüggésrendszerét ábrázolja. Médiatörténeti munkája műfaját, tudományos helyét a szerző „média-kultúrtörténetként” határozza meg (Werner FAULSTICH, *Das Medium als Kult: Von den Anfängen bis zur Spätantike*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1997, 9). Werner Faulstich munkássága az 1980-as évek eleje óta mutatja annak a törekvésnek a lépéseit, hogy a kommunikáció- és a médiatudomány elméleti és történeti eredményeivel számot vetve kialakítson egy saját, általa használhatóbbnak tekintett médiumfogalmat (Werner FAULSTICH, *Medienästhetik und Mediengeschichte*, Heidelberg, 1982; Werner FAULSTICH, *Medientheorien*, Göttingen, 1991; *Grundwissen Medien*, szerk. Werner FAULSTICH, München, 1994,; 5. kiadás: 2004).

Médiatörténeti sorozatát médiumkonceptiója gyakorlati alkalmazásának, próbakövének tekinti, amelynek meg kell mutatnia, hogy ez a koncepció alkalmas egy átfogó és holisztikus szemléletű média-kultúrtörténet hordozására. Munkájának egyik célja, hogy a médiával foglalkozó tudományágak tematikus elaprózódása és módszertani széttartása ellen hasson. A célkitűzés élénk vitát provokált, a sorozatnak számos kritikája látott napvilágot (többek között:

* Az ismertetés az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae kutatócsoport 19. századi műhelye kutatási programjának keretében készült.

Thomas BIRKNER, *Rezension zu: Faulstich, Werner; Die Mediengeschichte des 20. Jahrhunderts. München 2012* = H-Soz-u-Kult, 04.02.2014, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2014-1-083>; Ulrike WETZEL, *Rezension von: Werner Faulstich, Die Mediengeschichte des 20. Jahrhunderts, Wilhelm Fink Verlag, Paderborn 2012* = *Archiv für Sozialgeschichte* (online) 53, 2013, URL: <http://www.fes.de/cgi-bin/afs.cgi?id=81473> [12. 6. 2013]; Konrad DUSSEL, *Rezension zu: Werner Faulstich: Medienwandel im Industrie- und Massenzeitalter (1830–1900)* = sehepunkte, URL: <http://www.sehepunkte.de/2005/02/7231.html>; Klaus BEYRER, *Rezension zu: Werner Faulstich: Die bürgerliche Mediengesellschaft (1700–1830)* = sehepunkte, 4 (2004), Nr. 9 URL: <http://www.sehepunkte.de/2004/09/>; Uwe GOPPOLD, *Rezension zu: Faulstich, Werner: Medien zwischen Herrschaft und Revolte. Die Medienkultur der fruehen Neuzeit (1400–1700). Goettingen 1998* = H-Soz-u-Kult, 21.03.1999, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/id=40>; Rudolf STÖBER recenziója az első három kötetről: *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte*, szerk. Holger Böning, Arnulf Kutsch, Rudolf Stöber, 2/2000, 231–233.) A munka ugyanakkor nem csak a szakmának, hanem az érdeklődő laikus olvasóknak is szól, ezt tükrözi közérthetőségre törekvő stílusa is (FAULSTICH, *Das Medium als Kult...* 11–12).

A sorozat 2004-ben megjelent ötödik kötet a 19. századot tárgyalja. A műben Faulstich korszakolása nem a politikatörténet megszokott időbeli határköveit követi, hanem a média fejlődésében megfigyelhető saját korszakhatárokat kívánja tekintetbe venni. Így a 19. századi kötetet határoló évszámok egyszerűen (1830) a 18. század „polgári médiatársadalmának a végét”, és a 19. századra jellemző tömegmédiumok kialakulásának kezdetét, másrészt (1900) a nyomtatott médiumok által meghatározott kor lezárulását, és az „elektronikus médiumok” által dominált korszak kezdetét jelzik, melyeket utóbb, a 20. század során a „digitális médiumok” fognak leváltani (26–27, 254).

A média 19. századi történetének elbeszélését Faulstich a demográfiai, társadalmi, tech-

nikai és gazdasági feltételrendszer ismertetésével kezd, ezek jelentették a média rendszerében megfigyelhető változások kontextusát. A szerző fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy nemcsak a társadalmi-gazdasági környezet hatott a média rendszerére, hanem az ellenkező irányú hatás is jelentős volt. Faulstich egyik központi állítása éppen az, hogy a korszak fontos médiumai (azok, amelyeket „releváns médiumok”-nak tekint) jelentékenyen alakították a társadalmi-gazdasági környezetet, sőt, éppen azokat a kommunikációs eszközöket tekinti médiumnak, amelyek erre az adott korszakban képesek voltak. A 19. századra nézve Faulstich 16 „releváns médium”-ot tart számon. A könyv fejezetei egy-egy médium 19. századi történetét beszélik el, Németországra koncentrálva, változó részletességű kitekintéssel az európai és észak-amerikai környezetre. A kitekintések a könyvben alapvetően a médiatörténeti jelenségek szintjére korlátozódnak: a média társadalmi beágyazottságát és társadalomalakító hatásait a szerző a német történelem kontextusában mutatja be. E társadalom ábrázolásakor leginkább a bielefeldi iskola Hans-Ulrich Wehler nevével fémjelzett társadalomtörténeti alapk munkáira támaszkodik, jelezve ugyanakkor, hogy az általa képviselt média-kultúrtörténeti megközelítésmód a 18–20. század német történelmének olyan központi, és évtizedeken át vitatott kérdéseiben is hozhat új felismeréseket, mint amilyen a polgárság/polgáriasság fejlődésének problémaköre (15).

Egy-egy fejezet foglalkozik az újságokkal és a folyóiratokkal, mert a szerző fontosnak tartja a periodikus sajtó e két ágának külön kezelését, hangsúlyozva, hogy a folyóirat-kiadás az újságoktól függetlenül ment át sajátos átalakulásán a 19. század során (60). A könyvpiac fejlődése legfontosabb vonásainak a kolportázs jelenségét és a füzetes kiadványok ezzel összefüggő elterjedését tartja, melyek a ’könyv’-et mint médiumot erősen átalakították, és megnyitották más, elsősorban a periodikus jellegű médiumok irányába. Egy-egy fejezet tárgyalja a 19. század új médiumait, a távirót, a fényképet, a telefont és a filmet, valamint a plakát történetét, mely 18. századi előzmények után ekkor vált fontos médiummá. A levél, mint az

írott médiumoknak a korszakban továbbélt képviselője, részt vett a képiség felértékelődésének a korra jellemző folyamatában, és részben a képeslap formájában volt jelen. A szerző külön fejezetet szentel a képsorozatokat közlő populáris nyomtatványtípusnak, a „Bilderbogen”-nek, amely szerinte az 1830-as és 1880-as évek között önálló médiumként működött Németországban, a „rövid életű/átmeneti médiumok” egyik példjaként, mint amilyenek a 18. század végi almanachok is tekinthetők.

Faulstich sorozatának meghatározó és ugyanakkor több oldalról vitatott jellemzője az általa alkalmazott sajátos, tág és rugalmas médiumfogalom. A szerző médiatipológiája Harry Pross hármas, illetve Manfred Faßler ezt követő négyes tagolásából (elsődleges, másodlagos, harmadlagos és negyedleges médiumok) indul ki (Harry PROSS, *Medienforschung*, Darmstadt, 1972; Manfred FASSLER, *Was ist Kommunikation?* München, 1997), amely azon alapszik, hogy mennyire eszközök, szerkezetek által közvetített a mediális kommunikáció. Faulstich ezt a tipológiát finomítja tovább munkájában. A médiumokat, Ulrich Saxer svájci médiatudós meghatározásából kiindulva (Ulrich Saxer, *Einführung in die Publizistikwissenschaft*, Zürich, 1994) „olyan komplex, intézményesült rendszerek”-nek tekinti, „amelyek szervezett kommunikációs csatornák körül jönnek létre és társadalmilag meghatározó specifikus teljesítményre képesek” (18). Specifikus teljesítmény alatt a szerző elsősorban a kommunikációs aktusok szervezésében és irányításában betöltött szerepüket érti (Werner FAULSTICH, *Mediengeschichte von den Anfängen bis 1700*, Göttingen, UTB basics – Vandenhoeck & Ruprecht, 2006, 8), a 19. századra nézve pedig különösen kiemeli a társadalom átrétegződésének kísérőként bírt jelentőségüket (253–254). A médiatudomány hagyományos fogalomhasználatától eltérően a médium fogalmát nem csak „a nyilvános kommunikáció anonim közönséghez szóló” eszközeire alkalmazza, hanem az egyes emberek közötti kommunikáció azon hétköznapi eszközeire is (Ulrike WETZEL, *Rezension von: Werner Faulstich, Die Mediengeschichte des 20. Jahrhunderts...*), amelyeket az adott kor-

szak társadalmára, művelődésére nézve meghatározónak tekint (eltekintve a magánszemélyek közötti face-to-face kommunikáció módjaitól). A szerző a média történetét mint dinamikus változó rendszernek az alakulását írja le. Egyes médiumok másoktól funkciókat vehetnek át, kommunikációs eszközök a történelem során médiummá válhatnak, majd ismét elveszíthetik ezt a minőségüket, még akkor is, ha kommunikációs eszközként továbbra is fellelhetők.

Faulstich a médiumokat öt típusba sorolja, amelyek változó intenzitással voltak jelen az egyes korszakokban. Legvitatottabbá ezek közül az „embermédium” („Menschmedium”) koncepciója vált, amely szerinte az archaikus kultúrákat és az antikvitást is jellemezte, még az európai középkorban is meghatározó volt, és amelyet csak a kora újkorban váltottak le domináns szerepében a nyomtatott médiumok, mint a könyv, a röpirat, a kalendárium és az újság. Az archaikus „embermédiumok” közé sorolja Faulstich „a nőt”, mint a matriarchális társadalmak szervezőerjét, a különböző áldozati rituálékat, sámánokat, varázslókat, papokat, énekmondókat. Az archaikus embermédiumok a szerző szerint a 20. században rövid időre újra meghatározó szerephez jutottak a nemzetiszocializmus média-eszköztárában, a vezér és „szónok” alakjának szakralizálása és a rituális formát öltő tömegmegmozdulások révén (Werner Faulstich, *Die Mediengeschichte des 20. Jahrhunderts*, München, Wilhelm Fink Verlag, 2012, 150).

A médiumok második meghatározó típusát Faulstich a „Gestaltungsmedien” névvel határozza meg, amelynek jelentését talán a „téralakító médiumok” kifejezéssel lehetne legjobban visszaadni, és amely csoporthoz leginkább olyan építészeti és szobrászati alkotásokat sorol, amelyek az adott társadalom számára központi jelentőségű üzeneteket közvetítettek. Téralkító médiumok (park, kastély) Faulstich szerint még a 18. században is jelen voltak, de épp úgy, mint az írott médiumok („Schriftmedien”), az újkor folyamán átadták a vezető szerepet a nyomtatott médiumoknak („Druckmedien”). Utóbbiak lettek a 18. és 19. század médiatörténetének meghatározó tényezőivé.

A 19. század folyamán kialakultak a Faulstich által (nem egészen pontos fogalomhasználattal) összefoglalóan „elektronikus médiumok”-nak nevezett eszközök (fotó, film, telefon, hanglemez). Ennek a korszaknak a képét még továbbra is formálták a nyomtatott médiumok (újság, folyóirat, könyv, füzetes kiadványok és egyéb nyomtatványtípusok), sőt ebben a korszakban alakult ki e nyomtatott termékek iparszerű előállítására, ami példányszámaik rohamos növekedésével és a nyomtatványpiac differenciálódásával járt együtt. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a nyomtatott médiumok a 19. század utolsó évtizedeire függővé váltak azokról az új technológiáktól, amelyeket a szerző szerint (legalábbis időlegesen) szintén médiumoknak kell tekinteni, így a távközlés, valamint a képrögzítés és képsokszorosítás korszerű eszközeitől. Az újságok a 19. század második felében egyre kevésbé nélkülözhetők a táviró, majd utóbb a telefon által lehetővé tett gyors hírszolgáltatást (57). Az újságok, a folyóiratok, épp úgy, mint a nyomtatásban minden fajta népszerűségi törekvő nyomtatvány, növekvő számban kínáltak fényképeket vagy fényképek alapján előállított képeket (75–76). Az 1830 és 1900 közötti időszak médiatörténetének meghatározó vonása Faulstich szerint a képelőállítás és képrecepció rohamos feljutása, valamint a szórakoztatási funkció előtérbe kerülése. Ezt a szerző egyfajta válaszként, visszahatásként értelmezi, amelyet a társadalom a vizualitást és az érzékiséget háttérbe szorító 18. századi trendekre adott. A jelenség összefüggött a médiumok használatának 19. századi demokratizálódásával, a tömegmédiá megjelenésével, aminek feltétele volt az előállítás és terjesztés kapitalizálódása, iparszerűsödése, és a közönség igényeihez rétegspecifikusan alkalmazkodó rendszerének kialakulása.

Faulstich fogalomhasználatát többen kritizálták, kifogásolva, hogy a médium-fogalom kitágítása képlékennyé, meghatározhatatlanná teszi azt, alkalmazása intuitív és szubjektív válik. A szerző médium-fogalmának szubjektivitását támasztja alá szerintem az, amit a téralakító médiumok 18–20. századi történetéről mond. Ezek a szerző szerint a 19. században

nem tartoztak a „releváns médiumok” közé, a nemzetiszocializmus idején azonban, az „archaikus” médiumokra visszanyúlva, újraélesztették őket, épp úgy, mint az „embermédium” eszközt. Nem tudom, hogy ha a 18. századi park és kastély releváns médium volt, akkor a 19. század városépítészete, amely markáns üzeneteket közvetítve rendezte át számos európai nagyváros képét, miért nem jogosult erre a címre.

A 19. századról szóló kötetben a Faulstich-féle „puha” médiumfogalommal kapcsolatos aggályokat véleményem szerint leginkább a „Blatt”-nak nevezett médium tárgyalása erősíti meg. Ez a gyűjtőfogalom magyarul nehezen adható vissza, a körébe utalt jelenségeket a „lap/cédula/kártya” szavak szokták különböző összetételekben megnevezni. A politikai röplapok ismertetése után a fejezet hosszas (és még nem lezárt) felsorolását adja azoknak a kis méretű, nyomtatott vagy írott szöveggel, valamint sokszor képekkel ellátott papírlapoknak, amelyek a 19. században fontos kommunikációs feladatokat láttak el: gyónócédulák, szentképek, áldozási és egyéb emléklapok, partecédulák, vizitkártyák, oklevelek, termékcímkék, játékkártyák, belépőjegyek, matricák, bélyegek, bankjegyek, és még számos további alfaj. Sok kategóriáról elmondható ezek közül, hogy nem a funkcionális használatuk az, amely miatt a szerző médiumnak tekinti őket, hanem az a kommunikációs többlet, amelyet hordoztak: értékek közvetítése és szociális orientáló szerep. Meglepő viszont, hogy Faulstich a papírlapok „individuális írott médiumként” való felhasználását is megemlíti, és példaként olyan „elsősorban mnemotechnikai funkciót” ellátó cédulákat sorol fel, mint a „jegyzetlap”, az „emlékeztető cédula” és a „bevásárló cédula” (129), ami a fogalom parttalaná válásának a veszélyét sejteti.

Faulstich médiatörténeti szintézise a szakirodalom feldolgozására épül, a hivatkozott szerzőktől gyakran és hosszan idéz. Bár úgy tűnik, munkája egyes pontjain a leírt jelenségek pragmatikus, értékszemleges felfogását tartja helyesnek (224, 228), a könyv szövegének egészét erősen áthatja az általa idézett szakirodalom gyakran társadalomkritikus attitűdje. Kritikusan felröpták neki, hogy munkája nem tá-

maszkodik forráskutatásra, és nem mindenhol kezeli kellő kritikával a hivatkozott szakirodalmat. Különösen a kommunikáció-tudomány oldaláról érték éles támadások. Ez nem meglepő, hiszen Faulstich munkájában félresöpri a nagy részét annak, amit a kommunikációtudomány a média elméletéről évtizedek alatt kidolgozott (Faulstich, *Das Medium als Kult...* 9), és egy saját médium-fogalommal operál, amelyet kritikusan a kommunikáció-elmélet oldaláról, érthetően, tudományosan nem kellően alátámasztott próbálkozásként érzékelnek.

A kritikák ellenére Faulstich sorozatát éppen azok, a korábban is ismert tényeket új megvilágításba helyező „ötletek” segítették sikerhez, és tették a mai német médiatörténeti diskurzus megkerülhetetlen részévé, mint amilyen az „embermédium” fogalmának bevezetése, vagy a reformáció mint médiatörténeti forradalom újraértékelése volt: a pápaság mint „embermédium” tagadása, és helyette a Szentírás mint könyv, és ennek kapcsán általánosan a nyomtatott médiumok előtérbe helyezése (Werner Faulstich, *Medien zwischen Herrschaft und Revolte. Die Medienkultur der fruhen Neuzeit, 1400–1700*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1998, 143 ff). A sorozat 2012-ben megjelent záró kötete a 20. század médiatörténetével foglalkozik. A korábbi kötetektől eltérően, amelyek többé-kevésbé következetesen médiumok, illetve médium-típusok szerint tagolódtak fejezetekre, a 20. századról szóló könyv időrendi tagolást mutat, emlékeztetve Faulstich 2006 és 2010 között megjelent, a 20. század művelődéstörténetéről szóló sorozatára, amelyben az egyes évtizedek kultúráját egy-egy önálló kötet ábrázolja. A 20. század médiatörténeti fejleményeit összefoglaló kötet, úgy tűnik, nem dicsekedhet a korábbiakhoz hasonlóan átütő erejű „ötletekkel”. A rendelkezésre álló adatok munkaigényes összefoglalásáról van szó, amely azonban koncepcionális tekintetben inkább csak kifuttatja a korábbi kötetek fogalmi innovációját. A II. világháború végétől kezdődően már csak a nyugatnémet fejlődést taglalja, az NDK történetével és a német-német kapcsolatrendszer médiatörténeti aspektusaival nem foglalkozik.

Az ősi kultúráktól a 20. század végéig terjedő sorozat így folytonosan szűkülő körben írja le a médiatörténet relevánsnak tekintett jelenségeit. Az első kötetek megállapításai egy általános művelődéstörténet körébe tartoznak, de a perspektíva utóbb Európára, legkésőbb a 18. századtól pedig lényegében Németországra szűkül. Az áttekintendő információmenyiség növekedése kellően indokolja ezt, de a szerző, meglátásom szerint, nem reflektál eléggé az eljárására. A sorozat tudományos hozzájárását Faulstich kézikönyvek és tankönyvek

sorában igyekeznek az oktatásban használhatóvá tenni (többek között: Werner FAULSTICH, *Medienwissenschaft*, München, UTB basics – W. Fink Verlag, 2004; Werner FAULSTICH, *Mediengeschichte von den Anfängen bis 1700* és *Mediengeschichte von 1700 bis ins 3. Jahrtausend*, Göttingen, UTB basics – Vandenhoeck & Ruprecht, 2006), ami biztosítani fogja, hogy koncepciója részévé váljon a következő évtizedek médiával kapcsolatos közgondolkodásának.

BÓDY-MÁRKUS ROZÁLIA

SZÁMUNK SZERZŐI

- BÓDY-MÁRKUS ROZÁLIA**, Magyar Tudományos Akadémia
– Országos Széchényi Könyvtár, Res Libraria Hungariae Kutatócsoport,
19. századi Könyv- és sajtótörténeti Műhelye *markus@oszk.hu*
- GOLOB, ANDREAS**, Karl-Franzens-Universität Graz, Universitätsarchiv,
an.golob@uni-graz.at
- HAVASRÉTI JÓZSEF**, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, *havasreti.jozsef@gmail.com*
- HEGYKÖZI ILONA**, Országos Széchényi Könyvtár, Könyvtári Intézet,
Könyvtártudományi Szakkönyvtár, *hegykozi@oszk.hu*
- KLESTENITZ TIBOR**, Magyar Tudományos Akadémia,
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Médiatudományi Kutatócsoport,
klestibor@yahoo.com
- KOLLÁR MÁRIA**, Országos Széchényi Könyvtár, Könyvtári Intézet,
Könyvtártudományi Szakkönyvtár, *kollar@oszk.hu*
- RÁKAI ORSOLYA**, Magyar Tudományos Akadémia,
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet,
rakai.orsolya@btk.mta.hu
- SIPOS BALÁZS**, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Történeti Intézet, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék,
sipos.balazs@btk.elte.hu
- SOMORJAI SZABOLCS**, Magyar Tudományos Akadémia
– Országos Széchényi Könyvtár, Res Libraria Hungariae Kutatócsoport,
19. századi Könyv- és sajtótörténeti Műhelye, *szsomorjai@gmail.com*
- SZÉCHENYI ÁGNES**, Magyar Tudományos Akadémia,
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
szechenyiagnes@gmail.com
- TAMÁS ÁGNES**, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, *tagnes83@yahoo.com*
- UJVÁRI HEDVIG**, Pázmány Péter Katolikus Egyetem,
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar,
Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet, *ujvari.hedvig@btk.ppke.hu*

A MAGYAR KÖNYVSZEMLE KÖZLEMÉNYEINEK JEGYZETELÉSI ALAPELVEI

A Magyar Könyvszemle 2013. évi első számától kezdve az ItK hivatkozási rendszerét – lásd: <http://itk.iti.mta.hu/szabvany.htm> – alapul véve alakítja ki saját gyakorlatát, amelynek legfontosabb elve a gyors és pontos azonosítás, az ehhez szükségtelen adatok mellőzésével. Kérjük szerzőinket, hogy a továbbiakban közleményeik lábjegyzeteit és az utalásokat az alábbiak szerint adják meg, az egyes példatételek a formai jellemzőket is magukba foglalják:

Önálló munkák

JAKÓ Zsigmond, MANOLESCU, Radu, *A latin írás története*, Bp., Európa, 1987, 313 [6].

AGRICOLA, Georg, *Zwölf Bücher vom Berg- und Hüttenwesen [...]*, übers., Carl Schiffer, 5. Aufl., Faksimiledruck, Düsseldorf, VDI-Verlag, [1978], XXXVI, 564.

BITSKEY ISTVÁN, *Humanista erudíció és barokk világgép*, Pázmány Péter prédikációi, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 9), 22–29.

A hivatkozások (lábjegyzetek) elején a nem magyar szerzők neve is a családnévvel vagy az ennek megfelelő névelemmel kezdődik. Ha a szerző neve és a cím között birtokos viszony áll fenn, a vessző közöttük elmarad. Ha szükséges az alcím közlése, mert a főcímhez képest többletadatot, pontosítást tartalmaz, nagybetűvel és formázás nélkül kell megadni. Három szerzőnél több, szerző nélküli vagy gyűjteményes kötetek esetén a hivatkozás értelemszerűen a címmel kezdődik, a tételnek azonban tartalmaznia kell az aktív közreműködő(k) nevét (neveit) is. Az idegen nyelvű idézett művek adatai az adott nyelven szerepelnek.

Részközlemények könyvekben vagy a sajtóban

SALLAY GERGELY Pál, *Japán kitüntetések a Hadtörténeti Múzeumban = A Hadtörténeti Múzeum Értésítője II*, szerk. biz. Kedves Gyula et al., Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2010, 309–318.

Amennyiben szerzői gyűjteményről van szó a jobb oldalon álló lelőhely az Uő., rövidítéssel kezdődik. A szerzők nevére, a címre, a forrásdokumentum teljes leírására ugyanazok a szabályok vonatkoznak, mint az önálló művek esetében. Az = mind a könyvek, mind a periodikák esetében alkalmazandó. Utóbbi esetben csak az egyértelmű azonosításhoz szükséges adatokat kell feltüntetni (év, hó, nap, terjedelem). Folyóiratok, újságok stb. nevét egységes, mindenre kiterjedő, általánosan elfogadott rövidítési rend hiányában mindig teljes egészében ki kell írni.

Utalások a jegyzetekben, kéziratok

Amennyiben az egyik jegyzetből a szerző szeretne utalni egy másikra, az utalás sémája így néz ki: BODROGKÖVY 1999, i. m. 25–27. Ha ugyanannak a szerzőnek egy évben több munkája is szerepel, megkülönböztetésük a kiadási évhez kapcsolt betűkkel történik: 1999_A, 1999_B stb. A kéziratokat az önálló művek alapján kell megadni, de a megjelenési adatok helyén a levéltári, kéziratári, fotótári stb. jelzet szerepel az egyezményesen elfogadott alakban.